

AGDERSEMINARET 2022

KRISTOFFER VADUM | KJETIL HOMANE GRØDUM | THOMAS OLSEN (red.)

Utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt på Agder: 1860 til i dag

**Utenforskap, stigmatisering og
fremmedfrykt på Agder: 1860 til i dag**

Kristoffer Vadum, Kjetil Homane Grødum og
Thomas Olsen (red.)

Utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt på Agder: 1860 til i dag

CAPELEN DAMM AKADEMISK

© 2023 Kristoffer Vadum, Kjetil Homane Grødum, Thomas Olsen, Anne Mette Seines, Thomas V. H. Hagen, Dag Hundstad, Monika Kurszus Håland, Solveig Hyun Hee Hessaa-Swinto, May-Linda Magnussen, Mona Alasow, Hanne Haaland og Hewge Wallevik.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC-ND 4.0.

Denne lisensen lar andre kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering og lenke til lisens. Dette kan gjøres på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av verket. Materialet kan ikke benyttes til kommersielle formål. Dersom du remixer, bearbeider eller bygger på materialet, kan du ikke distribuere det endrede materialet.

ISBN trykt bok: 978-82-02-82657-4
ISBN PDF: 978-82-02-82581-2
ISBN EPUB: 978-82-02-82654-3
ISBN HTML: 978-82-02-82655-0
ISBN XML: 978-82-02-82656-7
DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.201>

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Dette er en fagfelleverdert antologi.

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
noasp@cappelendamm.no

Innhold

Forord	7
Kapittel 1 Innledning	9
<i>Kjetil Homane Grødum</i>	
Kapittel 2 Om forpleiningen av «sindssyge» på Agder før åpningen av Eg asyl i 1882	25
<i>Anne Mette Seines</i>	
Kapittel 3 Å redde eller avskrekke? Synet på fattigdom ved etablering av institusjoner for ulike grupper fattige i Mandal og Halse rundt århundreskiftet 1900	47
<i>Thomas Olsen</i>	
Kapittel 4 «Vaki og viljesterk»: Funksjonshemming som forestilling, identitet, politikkkfelt og sosial arena ca. 1925–1960 belyst gjennom Sørlandske krets av Norges VanføreLag	69
<i>Thomas V. H. Hagen</i>	
Kapittel 5 Skeiv regionalhistorie – tre fortellinger fra Agder	101
<i>Dag Hundstad</i>	
Kapittel 6 Mellom fordømmelse og fortielse: Dekningen av Folkebevegelsen mot innvandring i lokale aviser fra Aust-Agder	125
<i>Kristoffer Vadum</i>	
Kapittel 7 Arendal som Norges første antirasistiske sone – opprinnelse, forankring og ettervirkning	147
<i>Monika Kurszus Håland</i>	
Kapittel 8 Norsk nok? Østasiatiske kropper i møte med norsk hvithet	165
<i>Solveig Hyun Hee Hessaa-Szwinto</i>	
Kapittel 9 Realitetsorientering? Kategorisering av kvinner med fluktbakgrunn i Agder	185
<i>May-Linda Magnussen, Mona Alasow, Hanne Haaland og Hege Wallevik</i>	

Forord

Agderseminaret 2022 tok opp spørsmål knyttet til utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt på Agder fra midten av 1800-tallet og frem til i dag. Gjennom denne boka presenteres et flertall av foredragene fra dette seminaret i artikkelform. Seminaret ble arrangert på ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter i Kristiansand 24.–25. november 2022.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for seminarer om historiske emner. Årlige sommerseminarer i historie ble arrangert fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har rådet for Forskernettverk Agder opprettholdt denne tradisjonen ved en sammenhengende rekke av høstseminarer. Forskernettverk Agder ble etablert i 2006 som et tiltak for å fremme forskning om og formidling av Agders historie, og sette den inn i et videre perspektiv. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med historikere i staben, samt Historisk forening Agder (HIFO Agder). Hvert seminar har stort sett resultert i bokutgivelse påfølgende år, og fra 2015 er alle titlene tilgjengelige som Open Access-utgivelser hos Cappelen Damm Akademisk.

Åtte av kapitlene i denne antologien er bearbejdede versjoner av foredrag som ble presentert på Agderseminaret 2023. I tillegg har én av seminardeltakerne, May-Linda Magnussen, fått med seg Mona Alasow, Hanne Haaland og Hege Wallevik på å skrive et kapittel som belyser samme tematikk som ble presentert på seminaret, men på en litt annen måte. De ni kapitlene favner bredt, fra historie til sosiologi, men forenes i et felles søkelys mot Agderregionen. Som i tidligere antologier i denne serien, er tanken at bidragene skal gi grunnlag for diskusjon mellom forskere av ulik bakgrunn, samtidig som de kan ha interesse for et allment publikum. Det overordnede målet er å bidra til en dypere forståelse av landsdelens sosiale og kulturelle utvikling ved å fokusere på sentrale temaer og sette disse inn i en større sammenheng.

De sju medlemmene av rådet for Forskernettverk Agder, har fungert som redaksjonskomité: Gunhild Aaby, formidlingsleder ved Vest-Agdermuseet, Georg Kristoffer Fjalsett, ph.d.-stipendiat ved ARKIVET freds- og

menneskerettighetssenter, Frank Meyer, forsker ved Næs Jernverksmuseum, Trond Bjerås, førsteamanuensis ved Universitetet i Agder, Maria Björkroth, førstekonservator ved Setesdalsmuseet/Aust-Agder museum og arkiv, Kristoffer Vadum, seniorforsker ved KUBEN/Aust-Agder museum og arkiv, Thomas Olsen, arkivar ved Statsarkivet i Kristiansand/Arkivverket. De to sistnevnte er også bokens redaktører, sammen med Kjetil Homane Grødum fra ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter.

Kristoffer Vadum

Thomas Olsen

Kjetil Homane Grødum

Arendal, oktober 2023

KAPITTEL 1

Innledning

Kjetil Homane Grødum, ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter

Tittelen på denne antologien, *Utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt på Agder: 1860 til i dag*, kaster et kritisk lys på hvordan samfunnet på Agder har behandlet individer som har blitt betraktet som avvikende fra vedtatte normer og forventninger. Mens tittelen antyder et søkelys på de negative aspektene, anlegger tekstene også et historisk perspektiv på hvordan samfunnet har søkt etter løsninger som balanserer hensynet til enkeltindividets autonomi og verdighet med behovet for å opprettholde orden, konformitet og normer for individuell deltakelse i samfunnet.

Tekstene i denne antologien representerer et tilskudd til lokalhistorisk forskning som også gir innsikt i vår egen tid og hvordan disse problemstillingene fortsatt manifesterer seg i dag. Før jeg presenterer de ulike kapitlene, ønsker jeg å fremheve hvordan forestillinger om menneskeverd i fortid og nåtid kan fungere som en bro, både begrepsmessig og fenomenologisk, som kan hjelpe oss med å lese tekstene i sammenheng. Gjennom en forståelse av menneskeverdet kan vi også belyse hvordan historiene om utenforskap, stigmatisering, fremmedfrykt og andre beslektede temaer kan bidra til en dypere innsikt i dagens komplekse samfunnsutfordringer.

Når vi studerer hvordan samfunn gjennom historien har håndtert det som er ansett som avvikende, fremmed og mulig truende, blir det også tydelig hvilke grunnleggende syn på individet som gjøres gjeldende i samfunnet. Konseptet om menneskeverd har spilt en avgjørende rolle i utviklingen av etiske intensjoner, normer og prinsipper som danner grunnlaget for vår moderne forståelse av rettferdighet, politikk og menneskerettigheter.

På den annen side gir for eksempel de katastrofale konsekvensene av nazismens eller kommunismens feilslåtte forsøk på å gjennomføre totalitære samfunnsomveltninger oss en klar påminnelse om hvor galt det kan gå når man neglisjerer menneskeverdet som en universell og ufravikelig verdi for hvert enkelt individ.

Ideen om menneskeverdet har røtter som strekker seg tilbake til antikken, og i en mer symbolsk og arketypisk form kan vi spore fenomenet enda lenger tilbake i tid. Samtidig er det gjennom senere filosofisk refleksjon og samfunnsmessige omveltninger at begrepet har fått sin moderne form. Litteraturen om menneskeverdet er svært omfattende, og jeg vil i denne sammenheng nøye meg med et kort riss basert på noen av de sentrale verkene rundt dette.

Mye av den vestlige tenkingen om menneskeverdet kan sees som rotfestet i den Romerske forestillingen om *dignitas*, som sier noe om den sosiale statusen til ærbare mennesker og deres beundringsverdige kvaliteter (Sensen 2011, s. 75). Her trekker Adler (2020) spesielt frem Thomas Hobbes' tenkning på 1600-tallet som eksempel på hvordan dette perspektivet har vært med på å forme moderne politisk teori. Hobbes baserer sin tenkning på Bibelens forestilling om at mennesket er skapt i Guds bilde og derfor har en gnist av evigheten i seg. For Hobbes er ikke denne guddommelige forankringen av menneskeverdet det samme som at alle individ er like mye verd. Hobbes fokuserer snarere på verdighet ut fra hvilken posisjon individet innehar i samfunnet. Ifølge Adler (2020) signaliserer denne befestningen av verdighet i verdi et nytt startsted.

Hobbes definisjon av verdighet ut fra verdi og som en ærbar kvalitet som er åpen for forhandling åpnet ifølge Adler (2020) veien for å knytte menneskeverdet til verdige handlingers dyd og ens evne til å opprettholde ens moralske nivå og vekst i møte med fare og lidelse. Adler (2020) trekker frem den tyske forfatteren, dramatiker og filosofen Johann Wolfgang von Goethe som en viktig bidragsyter til utviklingen av et slikt holistisk og dynamisk perspektiv. Jürgen Moltmann (1984) på sin side peker på hvordan Goethe i sine skuespill på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet iscenesetter det som er og har vært en sentral del av dramaet omkring menneskeverdet, nemlig det faktum at ulike verdigheter kan komme i konflikt med hverandre.

Synet på menneskeverdet som noe som må utvikles, ikke som noe som er gitt en gang for alle, gjør det klart hvordan rettigheter og plikter hører sammen som aspekter ved verdighet. Her legges ansvaret for

å oppnå verdighet over på individet, hvor kvaliteten på menneskeverdet ikke er noe som er gitt, men noe individet må oppnå selv og gjøre seg fortjent til. Et slikt organisk syn på menneskeverdet ble videreutviklet av Wilhelm von Humbolt med begrepet «dannelse» (*Bildung*). Adler (2020, s. 43) viser hvordan Humbolt gjennom å reproducere Goethes begrep om selvkultivering presenterer et nytt syn på statens rolle i individets selvdannelse. Dette fikk også stor betydning i reformen av utdanningssystemet i Preussen på 1800-tallet, hvor en var opptatt av å fremme individuell frihet og utdanning som en måte å utvikle individets potensial og autonomi på. Et slikt perspektiv på individet ble sentralt i moderne tenkning som tar utgangspunkt i forestillingen om individet som et organisk vesen som er i kontinuerlig prosess, forandring og vekst. Ideen om dannelse basert på en organisk forestilling av individet preget mange moderne tenkere som John Dewey og Jean Piaget (Adler, 2020).

Vår moderne forestilling om menneskeverdet, slik den blant annet kommer til uttrykk i politisk diskurs om universelle menneskerettigheter, handler om den verdien som er tilskrevet alle mennesker uavhengig av sosial status og meritter (Sensen, 2011). Den tyske filosofen Immanuel Kant anses å være en sentral tenker her. Kant argumenterte på 1800-tallet for at mennesket eksisterer som et mål i seg selv, og individet har en iboende verdi som ikke kan reduseres til sosial status eller prestasjoner (Kumar, 2021).

Kant knyttet menneskeverdet direkte til etikken og introduserte begrepet «kategorisk imperativ», som krever at vi handler i samsvar med prinsipper som kan anses som allmenne lover. Ifølge Kant er det gjennom moral og kapasiteten til å gjenkjenne, anerkjenne og følge det kategoriske imperativet at mennesket manifesterer sin verdighet. Dette perspektivet har hatt en dyp innvirkning på filosofiske tanker som bidro til en overgang fra en æreskultur, hvor verdighet ble knyttet til en persons ære og status i samfunnet, til en verdighetskultur, der individets autonomi og indre verdi kom i sentrum (Adler, 2020). Dette skiftet førte til viktige endringer i samfunnsstrukturen, der hierarkiske systemer gradvis ble erstattet av mer rettferdige og demokratiske institusjoner. Individets verdighet ble grunnlaget for utformingen av rettferdige lover, rettssystemer og demokratiske prosesser.

Ideen eller forestillingen om menneskeverdet er fasinende. På den ene siden står menneskeverdet sentralt i internasjonale juridiske dokumenter

(Le Moli, 2021; Timmermann, 2022). Samtidig mangler vi en klar og avklart definisjon (Neal, 2014).

For å forstå dette må vi se nærmere på hvordan menneskeverdet er forankret i noe transcendentalt som har formet seg i takt med utviklingen av menneskelige sivilisasjoner og samfunn. Begrepet «transcendentalt» refererer til noe som ligger utenfor den menneskelige erfaringen, det som er overnaturlig eller som går ut over det som kan forstås av sansene, men som likevel er nødvendig for å forstå erfaringen selv.

Det transcendentale ved menneskeverdet refererer til ideen om at menneskeverdet er en iboende og ukrenkelig egenskap som tilhører hvert enkelt individ, uavhengig av ytre omstendigheter eller samfunnsmessige vurderinger. Det er det transcendentale aspektet som gjør menneskeverdet til en så viktig grunnleggende verdi i samfunnet, nettopp fordi det i prinsippet er uavhengig tid, sted, kultur eller menneskelig vilkårlighet. Det er derfor viktig å understreke dette transcendentale aspektet for å forstå betydningen av menneskeverdet for utviklingen av moderne menneskerettigheter og etiske prinsipper som fremmer respekt for individets autonomi, verdighet og rettigheter. Jeg vil derfor forsøke å tegne et riss over hvordan dette har tatt form i tiden før tenkere som Goethe, Humboldt og Kant la grunnlaget for vår moderne bruk av begrepet menneskeverd.

Ifølge René Girard (2003, sitert i Grande, 2021) har det transcendentale sitt opphav i imiterende handlinger. En offerhandling er et eksempel på en slik imiterende handling, der selve offeret etterligner en transcendental sannhet; at det vil være bedre for meg selv, min gruppe og samfunnet som helhet hvis jeg er villig til å avstå fra umiddelbar tilfredsstillelse av behov i nåtiden til fordel for et større gode i fremtiden.

I en mer arkaisk form handler dette om at man ofret noe av verdi for å vinne gunst hos gudene og for å sikre at de gav tilbake i form av gode avlinger, fruktbarhet og trygghet. Selve prinsippet om å avstå fra et gode i nåtid til fordel for et høyere gode i fremtiden har vært viktig for utvikling og opprettholdelse av samfunnet (Grande, 2021).

Manifestasjonen av menneskeverdet innebærer en slik troskomponent, der vi lever ut en offerhandling i nåtiden eller imiterer en høyere orden som vi ikke fullt ut forstår, men tror vil være til det beste for vår eksistens eller vår felles fremtid. Dette utføres ofte innenfor rammene av trossystemer og verdihierarkier som en del av samfunnsstrukturer, normer, moralske prinsipper, etiske intensjoner og institusjonelle praksiser, uten nødvendigvis å være bevisst på dette.

Menneskeverdet kommer ofte til syne når vi må handle på tross av utfordringer, ikke på grunn av dem. Med andre ord krever det en offerhandling. For eksempel; til tross for at det kunne gi oss en følelse av umiddelbar orden og trygghet, velger vi å behandle andre som om de deler den samme iboende verdigheten, verdien, friheten og de grunnleggende rettighetene som oss selv, selv når deres handlinger forstyrrer denne ordenen og skaper usikkerhet.

Som jeg var inne på innledningsvis; hvordan vi som samfunn og som enkeltindivider forholder oss til det som avviker fra etablerte normer, det som er fremmed og kanskje oppfattes som truende og farlig, avslører mye om våre grunnleggende verdier. Her har forestillingen om menneskeverd og dets manifestasjon i samfunnet spilt en sentral rolle så lenge mennesker har levd sammen innen rammen av byer og sivilisasjoner.

I tidligere tider har naturkreftene, driftene og emosjonene i individet langt på vei vært abstrahert og representert i form av ulike guder (Jacobsen, 1976). Derfor er det naturlig for oss mennesker å abstrahere ulike prinsipper og sannheter som orienterer hvordan vi handler i møte med verden slik den fremstår for oss. Representasjon og imitering av kampen mellom gudene som skaper orden ut av kaos, apokalypsen, tok en tidlig form av bilder som har spilt en viktig rolle i senere manifesteringer av menneskeverdet som noe transcendent (Atac, 2018).

Med utviklingen av de første kjente sivilisasjoner for rundt 5500 år siden i landområdet Mesopotamia tok imitasjonen og manifesteringen av disse bildene og narrativene en mer strukturell og institusjonell form. Dette skjedde etter hvert som man samlet flere og flere mennesker innenfor bymurer under en konge, som fikk en forhøyet status forankret i forestillingen om at kongen var kroppsliggjøringen av datidens gudemakt (Lambert, 1984). Et eksempel på en slik gud er Marduk, som utviklet seg til å bli overhodet til det baby-lonske imperiet. Slike forestillinger påvirket også utviklingen av religioner (Baker, 2022).

Kjernen i dette, for å spore kimen til det transcendentale aspektet ved menneskeverdet, er forestillingen om at kongen representerer en gudgitt evne til å se virkeligheten fra et høyere perspektiv som forenkler og begrenser totaliteten og slik skaper orden ut av kaos. Allerede her kan en se hvordan det å forankre makthierarkiet i samfunnet i noe transcendent, i noe som hindrer at toppen av hierarkiet stopper ved den som har den

øverste makten i samfunnet, har hatt en evolusjonsmessig betydning for menneskets utvikling innen rammen av sivilisasjoner.

Forestillingen om at individet har en iboende og ukrenkelig verdi og verdighet kan sies å ha utspring i overgangen som fant sted på denne tiden hvor en gikk fra en forståelse av at det var gudene i abstrakt form som avgjorde menneskers skjebne på jorden, til en forståelse av at mennesket kunne representere og balansere dette på vegne av gudene gjennom handling (Perry & Negrin, 2019).

Forankringen av menneskeverdet i noe transcendentalt og metafysisk har funnet sin form gjennom den jødisk-kristne tradisjonen, hvor mennesket anses å være skapt i Guds bilde, *imago dei*. Denne forståelsen hevder at hvert individ bærer i seg en gnist av det evige, noe som gir dem en ukrenkelig verdi og et iboende potensial til å manifestere det guddommelige på jorden (Barilan, 2009; Smith, 2021).

Dette transcendentale elementet av menneskeverdet er fortsatt av stor betydning i dag, da det manifesterer seg i juridiske prinsipper, lover og rettferdige institusjoner som er fundamentale for et fullstendig og fritt demokrati. Prinsipper som likhet for loven, uskyldspresumsjon og ideen om en nøytral dommer som tredjepart, er eksempler på dette. Samtidig kan en slik forankring i det metafysiske og transcendentale kritiseres for å være teologisk begrensende og ensidig vestlig orientert (Gedicks, 2021). Daniel J. Louw (2014) argumenterer på sin side for at en teologisk tilnærming til menneskeverdet heller bør forankres i en forståelse av teologi som menneskets grunnleggende søken etter mening. Han tar utgangspunkt i en estetisk forståelse av teologi, som setter søkelys på verdien og meningen i et menneskes liv, i motsetning til en etisk forståelse, som legger vekt på moralske spørsmål og spenningen mellom det onde og det gode.

Det mest sentrale i denne sammenhengen er likevel å vise hvordan menneskeverdet har utviklet seg som et handlingsimperativ i tråd med utviklingen av menneskelige sivilisasjoner. Her bruker jeg begrepet «imperativ» i henhold til Kants distinksjon mellom hypotetiske imperativer som veileder handling under visse betingelser og det kategoriske imperativ, som er en ubetinget plikt som gjelder uavhengig av formålet med handlingen (Rovira, 2023; Sullivan, 1994). Et eksempel på dette i sammenheng med ideen om menneskeverdet som noe ukrenkelig, er Kants prinsipp om at individet aldri skal bli brukt som et middel for å oppnå et mål (Steinmann, 2016).

Det arkaiske og arketypiske bakteppet som forankrer forestillingen om menneskeverdet i noe transcendentalt var avgjørende for hvordan Kant argumenterte for nødvendigheten av å stille metafysiske spørsmål for å svare på hvordan moral kan orientere handling. I sitt verk *The Moral Law: Groundwork of the Metaphysic of Morals* gjør Kant (2005) rede for hvordan menneskeverdet som imperativ utgjør en bro mellom moral og handling. I et av sitt mest kjente og innflytelsesrike verk, *Kritikk av den rene fornuft*, forklarer Kant (1781/2009) hvorfor rasjonelle mennesker må stille metafysiske spørsmål og hvordan svarene på disse spørsmålene vil fremstå som rasjonelle (Willaschek, 2018). Dette innebærer å utforske hvordan det transcendentale aspektet kan relatere seg til individets verdighet og autonomi. For Kant står det transcendentale for det som ellers kalles for det metafysiske i betydningen ikke-empirisk kunnskap (Nenon, 2008).

En måte å forstå det metafysiske og transcendentale aspektet ved menneskeverdet, slik det manifesterer seg i dag, er å erkjenne, som tidligere påpekt, at menneskeverdet i stor grad er noe vi lever ut, etterligner eller realiserer som om det er en sannhet, selv om vi mangler en klar intellektuell eller vitenskapelig forklaring på hvorfor (Thomas, 2019).

Som vi har sett, innebærer manifestasjonen av menneskeverdet ofte et element av tro og offer, der individer må handle på tvers av umiddelbare egeninteresser eller etablerte normer for å bevare verdighet og rettferdighet. Dette peker på hvordan menneskeverdet har en viktig transcendental dimensjon som går ut over det rasjonelle og som ikke fullt ut kan forklares eller beskrives med vitenskapelige begreper alene.

Samtidig er det viktig å understreke at menneskeverdet ikke er en abstrakt filosofisk idé, men at det hele tiden har hatt konkrete samfunnsmessige implikasjoner som har ført til utviklingen av mer og mer sofistikerte abstraksjoner og representasjoner i form av lover, styringsprinsipper og rettferdige institusjoner. En av de mest bemerkelsesverdige tendensene i vår tid er hvordan menneskeverdet har vokst i betydning som referanse i både konstitusjonell og rettighetsbasert tenkning etter 1945, hvor det ble klart at rettigheter alene ikke kunne beskytte individet.

Menneskeverdet som grunnlag for universelle rettigheter, friheter og krav på beskyttelse er i dag et universelt fenomen. Menneskerettighetene som ble vedtatt av FN i 1948 er grunnlagt på forestillingen om at alle

mennesker har en grunnleggende verdighet som ikke under noen omstendigheter kan tas fra individet. Dette grunnleggende prinsippet forankrer menneskerettighetene i noe universelt. Menneskerettighetene omfatter alle mennesker, uavhengig av hvilken gruppe man tilhører. Forestillingen om menneskeverdet som grunnleggende og ufravikelig verdi og etisk prinsipp ligger også til grunn for forståelsen av menneskerettighetene som noe egalitært, i betydningen at ingen mennesker har større eller mindre rett på beskyttelse under de universelle menneskerettighetene.

Den tysk-amerikanske filosofen Hannah Arendt adresserer i sin etterkrigstenkning betydningen av menneskeverdet for å beskytte individet. Arendt skriver: «Rettigheter alene gjør ikke et menneske til et menneske. Individet trenger et overordnet forsvar. Derfor er det nødvendig med verdighet: 'respekt for menneskelig verdighet' innebærer anerkjennelsen av mine medmennesker som 'medskaper av en felles verden'» (sitert i Thomas, 2019).

Arendts perspektiv på hvert individ som en unik medskaper av virkeligheten peker på viktigheten av å anerkjenne hverandres verdighet som grunnlag for å bygge en felles og rettferdig verden. Anerkjennelsen av menneskeverdet skjer ikke bare på et etisk, moralsk, strukturelt og institusjonelt plan. Dypest sett manifesterer menneskeverdet seg som det jeg vil beskrive som en kontinuerlig i-ferd-med-å-bli-til-prosess knyttet til kvalitative og transcendentale aspekter ved vår erfaring av væren.

Som Arendt og flere andre etterkrigstenkere minner oss om, kan menneskeverdet utgjøre et vern mot at strukturene og trossystemene blir for fastlåste og rigide. I ytterste konsekvens kan resultatet av dette være utviklingen av totalitære ideologier og styresett som legitimerer et essensielt skille mellom «vi» og «de andre» basert på utopiske forestillinger om fremtiden og mytologiske forestillinger om fortiden. Det tjuende århundre har etterlatt oss et uforglemmelig minne om hvordan institusjoner som nasjonalstater og juridiske system kan være onde.

Det er her menneskeverdet får en så viktig rolle som hjørnestein for samfunnets rettferdige institusjoner. Menneskeverdet fungerer som et moralsk fundament for rettferdige lover, rettssystemer og demokratiske prosesser. Når disse institusjonene svikter i å beskytte menneskeverdet, kan det oppstå alvorlige samfunnsmessige utfordringer.

Å anerkjenne menneskeverdet som en sentral komponent i et rettferdig og inkluderende samfunn er avgjørende for å håndtere komplekse

utfordringer; som det gis ulike eksempler på i denne antologien. I ytterste konsekvens kan menneskeverdet sies å være et vern mot å skape en fundamental skillelinje mellom «oss» og «de andre» som svar på utfordringer knyttet til det som oppleves som fremmed, kaotisk og truende. Menneskeverdet representerer ikke bare en filosofisk idé eller institusjonell abstraksjon, men også et moralsk kompass som veileder oss i retning av en mer rettferdig og harmonisk verden. Gjennom å forstå historien og de dypere implikasjonene av menneskeverdet kan vi arbeide mot en fremtid preget av respekt for hverandres verdighet og samarbeide om å bygge en felles verden der alle har rett til å bidra som unike medskapere av virkeligheten og med rett til å utfolde sitt potensial.

Vektleggingen av menneskeverd minner oss om hvorfor det er av avgjørende betydning, både for individet og samfunnet som helhet, å adoptere en inkluderende tilnærming til det som oppleves som normbrytende og fremmed. Jeg vil hevde at det som er ansett som normalt, er det som kan være mest skadelig når det går ut av kontroll. Dette begynner ofte smått, der utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt gradvis blir akseptert som en del av de strukturelle, sosiale og politiske skillelinjene mellom «oss» og «dem».

Menneskeverdet, betraktet som noe universelt og transcendentalt, minner oss om at temaene og historiene som presenteres i denne antologien også kaster et kritisk lys på vår egen tid og våre egne liv. Gjennom å belyse disse temaene med hjelp av lokale historiske eksempler, hjelper det oss kanskje med å innse at vi har et valg og et ansvar når det gjelder å omfavne mangfoldet og verdsette hvert individs suverenitet, verdi og verdighet som en unik medskaper av virkeligheten.

Anne Mette Seines retter i sitt kapittel søkelyset mot omsorgen og behandlingen av mennesker med psykiske lidelser i Norge før etableringen av statlige asyls. Dette er en tidlig periode som sjelden har blitt utforsket. Før 1882 var denne gruppen av psykisk syke svært sårbare, og de hadde begrensede behandlingsalternativer. Seines påpeker også hvordan denne gruppen var langt mer kompleks og sammensatt enn det termen «psykisk syke» omfatter i dag. Den første statlige institusjonen for psykisk syke ble grunnlagt i 1855. Seines avdekker hvem personene med psykiske lidelser var før 1882, hvordan de levde og hva som påvirket livene deres. Videre utforskes den komplekse dynamikken rundt makt og omsorg i behandlingen av psykisk syke i denne perioden. Seines påpeker at medisinsk

behandling var begrenset. Tvang og fysisk kontroll ble ofte brukt for å håndtere disse pasientene. Familier og lokalsamfunn måtte ta ansvar for de psykisk syke, og Seines viser hvordan dette kunne være utfordrende, spesielt med begrensede ressurser og uten moderne støttesystemer.

Kapittelet gir innsikt i den tidlige utviklingen av psykiatrisk omsorg i Norge og understreker behovet for å forstå historiske praksiser innenfor sin tidsramme og kontekst. Seines minner oss på betydningen av historisk empati når man vurderer de komplekse omsorgsutfordringene det innebar å ta vare på mennesker med psykiske lidelser i en tid med begrensede ressurser og kunnskap om psykiske lidelser.

I Thomas Olsens kapittel diskuteres spørsmålet om etablering av fattiggårder i to norske kommuner, Halse og Mandal. Arbeidet med å vurdere opprettelsen av fattiggårdene startet i Halse høsten 1904, mens Mandal opprettet sin komité i januar det påfølgende året. De primære argumentene for eller mot etablering av fattiggårdene var hovedsakelig økonomiske, med søkelys på potensialet for forbedret omsorg for de fattige og besparelser i kommunale utgifter. I Mandal var det sosiale aspektet av saken mye mer omdiskutert. Debatten om etablering av fattiggårder i 1905 var intens, med forskjellige syn på årsakene til fattigdom i lokalsamfunnet.

Olsen viser hvordan arbeidsføre individer, som ofte ble anklaget for å være late og arbeidssky, aldri utgjorde en dominerende gruppe i fattiggården. Etableringen av fattiggården førte imidlertid til en betydelig reduksjon i antallet personer som mottok økonomisk støtte.

Olsen avslutter med å diskutere endringene i synet på fattigdom og sosiale velferdssystemer på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Han peker blant annet på at tidligere syn på fattigdom som noe primært individuelt og som uttrykk for moralsk svikt, begynte å endre seg. Politikere begynte å se på fattigdom som et resultat av eksterne faktorer som sykdom, alderdom og arbeidsledighet. Dette førte til etterspørsel etter mer differensierte hjelpesystemer og en økende forståelse av behovet for spesialiserte institusjoner for eldre og syke.

Thomas V. H. Hagen utforsker i sitt kapittel historien om tiltak for og synet på funksjonshemmede i Norge fra mellomkrigstiden til 1960-tallet, med søkelys på organisasjonen Sørlandske Vanførelag. Denne perioden blir utforsket gjennom flere sentrale temaer, inkludert samfunnets holdninger til funksjonshemming, kirkens rolle i sosial omsorg og opprettelsen av

lokale komiteer og lag som spredte informasjon om behandlingsmuligheter, utdanning og arbeidsmuligheter for funksjonshemmede.

Ifølge Hagen reflekterte denne tidsperioden forhandlinger om den beste tilnærmingen til funksjonshemming i offentlig politikk, hvor «funksjonshemmet» gradvis erstattet «vanfør» i offentlige dokumenter på 1960-tallet. I analysen av denne utviklingen trekker Hagen blant annet frem forhold som filantropisk veldedighet, humanistisk hjelp til selvhjelp, kjærlighetsgjerninger, solidaritetspraksis og interessepolitikk. Han viser blant annet betydningen av den praktiske støtten vanførelaget ga til personer med ulike behov og trekker frem viktigheten av Alfred Stenersens praksis med solidaritet i arbeidet med å fremme likestilling for funksjonshemmede. Hagen viser også hvordan vanførelagbevegelsen påvirket samfunnets holdninger til funksjonshemming og hvordan staten gradvis påtok seg mer ansvar særlig gjennom ny lovgivning.

Et sentralt kontinuitetstrekk som belyses i kapitlet, er hvordan menneskeverdet i stor grad knyttes til moral og arbeidsevne, uavhengig av hvilken forståelsesmodell av funksjonshemming som legges til grunn.

Dag Hundstads kapittel setter søkelyset på skeiv regionalhistorie på Agder. Som en samtidig referanse starter han med å påpeke at i 2022 markerte Norge 50-årsjubileet for avkriminaliseringen av homoseksuelle forhold mellom menn, hvor blant annet ulike kulturelle institusjoner initierte et Skeivt kulturår, som vekket økt interesse for skeiv historie. Imidlertid påpeker Hundstad en mangel på arrangementer i Agderregionen som setter søkelys på dette emnet, noe som antyder en mulig motvilje mot å engasjere seg i det. Til tross for en rik produksjon av lokal- og regionalhistorie generelt, har få lokale historikere utforsket skeiv historie.

Hundstad viser hvordan tankegang, språkbruk og kategorisering knyttes til kjønns- og seksualitetsmangfold kom til uttrykk i en perifer region som Agder før avkriminaliseringen av homoseksualitet i 1972. For å belyse dette trekker han frem livene til tre personer: lærer Karen Bleken, verkseiersønn Benn Fuhr, og forfatter Axel Krogh. En del av dette bildet handler om forståelsen av hvilke termer og begreper som har vært brukt for å beskrive ikke-normative identiteter og atferd. Begrepet «båing» fremheves som et tradisjonelt begrep som refererer til komplekse kjønnsidentiteter, mens «tvitulling» ble brukt for å beskrive menn med feminine eller androgyne trekk. Her diskuteres også de ulike samfunnsmessige reaksjonene der

maskuline kvinner ofte ble respektert for sin styrke, mens feminine menn ofte ble latterliggjort.

Hundstad diskuterer også fenomenet med «romantiske vennskap» eller «sjelesamliv» mellom kvinner, spesielt blant ugifte borgerlige kvinner, som ofte ble sett på som aseksuelle, men lidenskapelige forhold. Hundstad påpeker at studiet av skeiv historie kan bidra til en mer mangfoldig lokalhistorie, øke dens relevans og vise at holdningene til kjønn og seksuell orientering har vært mer flytende i fortiden enn det som vanligvis er trodd.

Kristoffer Vadum utforsker i sitt kapittel hvordan lokale aviser i Aust-Agder dekket Folkebevegelsen Mot Innvandring (FMI) i perioden fra 1987 til 1993. Vadum påpeker innledningsvis hvordan den lokale dimensjonen knyttet til arendalsområdet har vært viet lite oppmerksomhet. Dette på tross av at FMI tidlig ble knyttet til dette området, blant annet ved at organisasjonens formann Arne Myrdal hadde sin base her. Agderposten utmerket seg med den mest omfattende dekningen, mens mindre aviser i regionen hadde begrenset interesse for FMI-tematikken. En viktig observasjon er avisenes ulike tilnærminger til FMI. Noen aviser var tidlig ute og omtalte FMI som en rasistisk organisasjon, mens Agderposten la vekt på at rasismebegrepet ville stå i veien for en balansert innvandringsdebatt. Vadum viser at dekningen av FMI hovedsakelig var hendelsesbasert med manglende undersøkende og forklarende journalistikk.

Kapittelet belyser også behovet for ytterligere dokumentasjon om FMI, spesielt når det gjelder deres lokale støtte og eventuell underliggende rasisme. Andre aspekter som blir diskutert inkluderer medias intense søkelys på FMIs leder, Arne Myrdal, og den begrensede tilgjengeligheten av informasjon om FMIs organisasjon og aktiviteter i arendalsområdet. Vadum kommer også inn på den komplekse politiske konteksten på Sørlandet, spesielt forholdet mellom FMI og Fremskrittspartiet (Frp).

Vadum påpeker avslutningsvis hvordan mediernes fokus har vært på åpenlys rasisme og hvordan dette kan ha overskygget diskusjonen om underliggende rasistiske holdninger hos deler av befolkningen generelt. Det avdekkes også en manglende representasjon av innvandreres perspektiver i mediedekningen.

Monika K. Håland belyser i sitt kapittel en betydningsfull hendelse i norsk politisk historie, både lokalt og nasjonalt – erklæringen av Arendal som Norges første antirasistiske sone den 23. april 1988. Dette

initiativet ble tatt som en respons på økende fremmedfrykt og etableringen av Folkebevegelsen Mot Innvandring (FMI) i Arendal. Selv om dette fenomenet har blitt lite utforsket, både fra et lokalt perspektiv og som en del av den bredere antirasistiske bevegelsen i Norge, markerte det starten på en serie lignende erklæringer av antirasistiske soner over hele landet. For å sette deler av dette kunnskapshullet har Håland basert sitt kapittel på empiriske undersøkelser som involverer skriftlige og muntlige kilder. Basert på dette utforsker Håland ulike narrativer om etableringen av den antirasistiske sonen, hvor hun blant annet utforsker gyldigheten til ulike myter om enkeltpersoners rolle og betydning i denne sammenhengen.

Kapittelet avslutter med å diskutere ettervirkningene av begrepet «antirasistisk sone» i Arendal og hvordan det påvirker den offentlige diskursen. Håland antyder at mangel på debatt i Arendal kan skyldes at begrepet opprinnelig oppsto som en implisitt respons på fremmedfrykt, uten konkrete politiske mekanismer. Til tross for motstridende tolkninger av begrepets opprinnelse, konkluderer Håland med at det kan være behov for en ny forståelse av Arendal som en antirasistisk sone for fremtiden.

I sitt kapittel tar Solveig Hessaa-Szwinto i bruk begrepet «interseksjonalitet» for å forstå hvordan ulike aspekter av identitet påvirker selvoppfatningen til personer som har østasiatisk opprinnelse som bor i Norge. Hun baserer seg på en tidligere publisert studie hvor hun utforsket erfaringer av rasisme blant personer med opprinnelse fra Øst-Asia i Norge. Dette inkluderte både personer med innvandringsbakgrunn og adopsjonsbakgrunn.

Funnene i kapittelet indikerer at informantenes østasiatiske utseende har stor betydning for deres identitet. Hessaa-Szwinto viser hvordan flere av informantene har internalisert rasismen de møter, noe som påvirker deres identitetsdannelse. Kapittelet tar også opp begrepet «norsk hvithet», som spiller en betydelig rolle i informantenes følelse av tilhørighet og hvordan de oppfattes av andre. I kapittelet diskuteres også informantenes ønske om å bli oppfattet som norsk og føle tilhørighet til den norske majoritetskulturen.

Hessaa-Szwinto refererer til tidligere forskning av Tobias Hübinette og Yan Zhao, som har studert rasisme og identitet hvor blant andre østasiater har vært inkludert i Sverige og Norge. Forskningen viser at østasiatiske innvandrere og adopterte har møtt rasisme, men det har vært begrenset forskning på denne gruppen som en egen enhet. Kapittelet drøfter også den problematiske «modellminoritetsmyten», som bidrar til å skjule andre

utfordringer som rasisme og diskriminering. Hessaa-Szwinto argumenterer for behovet for ytterligere forskning på østasiater i Norge, gitt dokumenterte erfaringer med rasisme og dens konsekvenser for identitetsdannelse.

May-Linda Magnussen, Mona Alasow, Hanne Haaland og Hege Wallevik belyser i sitt kapittel hvordan kategorisering av mennesker kan bidra til å forsterke og opprettholde ulikheter i samfunnet. De utforsker dette ved å se på utfordringer knyttet til kvinner med fluktbakgrunn sin vei mot lønnsarbeid og gode liv i Agder. De avdekker hvordan blant annet forståelser av kultur og religion, og også muslimsk bekledning, kan påvirke profesjonelles og frivilliges oppfattelse av individets «ansettbarhet». De fremhever at det kan eksistere fordommer innen institusjoner som Nav, som mulig kan hindre integrering. Videre blir traumatiske opplevelser, som mange flyktninger forstås som å bære med seg, ofte sett som en barriere for deltakelse i arbeidslivet. Herunder trekker de frem at kvinner ofte ser ut til å bli fremstilt som traumatiserte ofre, mens menn ses som mulige gjerningsmenn. Dette beskrives blant annet som «annengjøring». Når kategoriseringen skjer på bakgrunn av stakkarsliggjøring av kvinner med fluktbakgrunn som «ofre» som «vi» skal «redde», kan det, som forfatterne påpeker, snarere føre til objektivering og undertrykkelse.

Det vises også til hvordan dette kommer til uttrykk på et institusjonelt nivå, blant annet hvordan skjemaer som brukes for å «kartlegge» flyktninger og deres situasjon kan objektivere flyktningen og redusere dem til passive og stakkarslige objekter. Regionale forhold i Agder kompliserer bildet ytterligere, hvor kjønnsdelte yrkesvalg og en sterk kobling mellom tradisjonelle kjønnsroller og religion kan forsterke stakkarsliggjøringen av kvinner med fluktbakgrunn. Samlet sett viser kapittelet at det ligger mange lag med utfordringer og fordommer som disse kvinnene kan møte i sin streben etter å komme i jobb og få gode liv i Agder.

Referanser

- Adler, J. (2020). The genealogy of 'human dignity': A new perspective. *Publications of the English Goethe Society*, 89(1), 17–59. <https://doi.org/10.1080/09593683.2020.1723314>
- Atac, M.-A. (2018). *Art and immortality in the ancient Near East*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316651186>
- Baker, R. (2022). *Mesopotamian civilization and the origins of the New Testament*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009106634>

- Barilan, Y. M. (2009). From imago dei in the Jewish-Christian traditions to human dignity in contemporary Jewish law. *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 19(3), 231–259. <https://doi.org/10.1353/ken.0.0291>
- Gedicks, F. M. (2021). Christian dignity and the overlapping consensus. *Brigham Young University Law Review*, 46(5), 1245–1271.
- Girard, R. (2003). *Le sacrifice*. Éditions de la Bibliothèque nationale de France.
- Grande, P. B. (2021). Imitation and the transcendent. *Teologisk Tidsskrift*, 10(4), 204–215. <https://doi.org/10.18261/issn.1893-0271-2021-04-04>
- Jacobsen, T. (1976). *The treasures of darkness: A history of Mesopotamian religion*. Yale University Press.
- Kant, I. (2005). *The moral law: Groundwork of the metaphysics of morals* (H. J. Paton, Overs.). Routledge.
- Kant, I. (2009). *Kritikk av den rene fornuft* (Ø. Skar, Overs.). Pax Forlag. (Opprinnelig utgitt 1781)
- Kumar, A. (2021). Kant on the ground of human dignity. *Kantian Review*, 26(3), 435–453. <https://doi.org/10.1017/S1369415420000588>
- Lambert, W. G. (1984). Studies in Marduk. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 47(1), 1–9. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00022102>
- Le Moli, G. (2021). *Human dignity in international law*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009042765>
- Louw, D. J. (2014). Identity and dignity within the human rights discourse: An anthropological and praxis approach. *Verbum et Ecclesia*, 35(2), 1–9. <https://doi.org/10.4102/ve.v35i2.876>
- Moltmann, J. (1984). *On human dignity: Political theology and ethics*. SCM Press.
- Neal, M. (2014). Respect for human dignity as ‘substantive basic norm.’ *International Journal of Law in Context*, 10(1), 26–46. <https://doi.org/10.1017/S1744552313000359>
- Nenon, T. J. (2008). Some differences between Kant’s and Husserl’s conceptions of transcendental philosophy. *Continental Philosophy Review*, 41(4), 427–439. <https://doi.org/10.1007/s11007-008-9089-2>
- Perry, M. & Negrin, H. E. (2019). *Sources of the Western tradition* (10. utg.). Cengage Learning.
- Rovira, R. (2023). The two parts of Kant’s moral religion. *International Journal for Philosophy of Religion*. <https://doi.org/10.1007/s11153-023-09872>
- Sensen, O. (2011). Human dignity in historical perspective: The contemporary and traditional paradigms. *European Journal of Political Theory*, 10(1), 71–91. <https://doi.org/10.1177/1474885110386006>
- Smith, M. S. (2021). Human dignity in the Judeo-Christian tradition: Catholic, Orthodox, Anglican, and Protestant perspectives. *Reviews in Religion and Theology*, 28(3). <https://doi.org/10.1111/rirt.14030>
- Steinmann, R. (2016). The core meaning of human dignity. *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 19(1), 1–32. <https://doi.org/10.17159/1727-3781/2016/v19i0a1244>
- Sullivan, R. J. (1994). *An introduction to Kant’s ethics*. Cambridge University Press.
- Timmermann, W. K. (2022). Ginevra Le Moli, Human dignity in international law. *Journal of International Criminal Justice*, 20(3), 777–781. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqac032>
- Thomas, C. (2019). Human dignity as concept and lived experience. *The National Catholic Bioethics Quarterly*, 19(4), 545–557. <https://doi.org/10.5840/ncbq201919447>
- Willaschek, M. (2018). *Kant on the sources of metaphysics*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108560856>

KAPITTEL 2

Om forpleiningen av «sindssyge» på Agder før åpningen av Eg asyl i 1882

Anne Mette Seines Universitetet i Agder

Abstract: This study, based on financial records, investigates the care of the «destitute insane» in the Lister and Mandal region (now Agder) between 1860 and 1882. In 1848 Norway's first mental health act was passed, initiated by Dr. Herman Wedel Major. He had identified 4290 insane persons in Norway, of which 3939 were also destitute. Only 147 public «beds» were available for this group in Norway, most of which could be described more accurately as «cages» or «cells». Some in the group suffered from illnesses like Huntington's and epilepsy. However, «mentally ill» is an anachronistic term, so the contemporary word «insane» (*sindssyg*) is applied. Using *historical empathy* when investigating these stories is necessary, as many contemporary practices were not rooted in malice but rather desperation.

The 1848 law gave the district doctors authority to assess and modify care practices for the insane in private housing. The early public initiatives were optimistic and progressive, based on a belief that 80 % could be cured at asylums (1855). Of the 98 insane persons from the Lister and Mandal region who were sent to asylums, only 5 were cured; such experiences disproved the optimistic cure-rate. High costs made asylum treatment an option mostly reserved for severe cases that local citizens could not, or would not, care for. Thus, asylums filled up with «unreturnable», incurably, insane persons. As a result, 70 % of the region's insane persons were housed privately in their home villages, of which 23 % were kept restrained, locked in, or put in straitjackets. Still, minor improvements due to the district doctors' new authority occurred. Some patients were moved from unheated barns to proper housing, and others had chains replaced with ropes. But most importantly this group's stories were documented in detail in the county's financial records, which have enabled this research and generated new knowledge about Norwegian psychiatric history.

Keywords: asylum, mental institutions, insanity, mental health, psychiatry, mental health act

Forpleining av fattige sindssyge

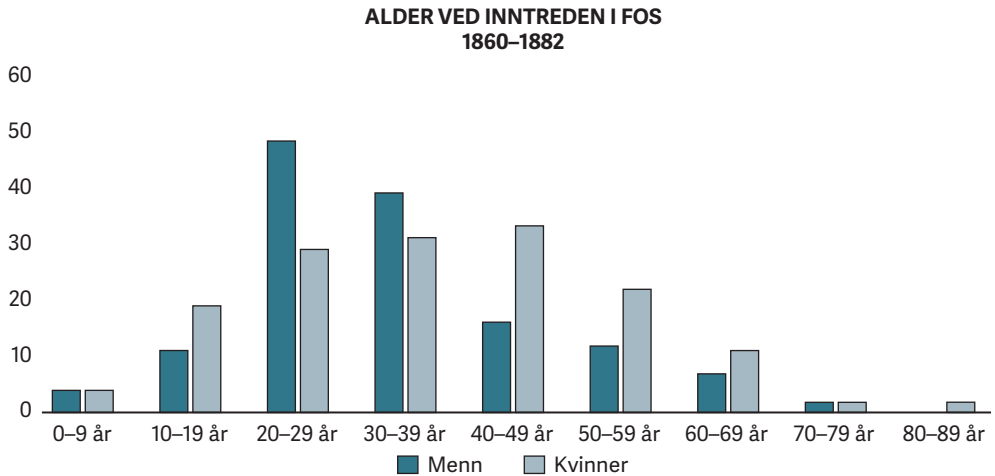
Før etableringen av statlige asyl ble *sindssyge* ofte satt bort til pleie i private hjem, der det var utstrakt bruk av tvang. De «rasende og farlige sindssyge» ble tidlig skilt ut som en gruppe det var lov å underlegge tvangsmidler som fastbinding og innesperring.¹ Når mentalt syke mennesker var farlige for seg selv og andre, ble fiendebilder med disse personene som antagonister skapt, både av sambygdinger og autoritetspersoner. Men humanistiske krefter arbeidet for å etablere behandling og juridiske rettigheter for gruppen. De fattige og de sindssyge var særlig utsatt, på bunnen av den sosiale og økonomiske samfunnsstigen. For enkelte var ulykken dobbel, de var både fattige og sindssyge – samfunnets mest sårbare. Et bilde av hverdagen de, deres pårørende og omsorgspersoner levde i, formidles i denne teksten som bygger på undersøkelser som har vist at måten sindssyge ble ivaretatt på, ofte resulterte i at de befant seg «utenfor midt blant alle andre».

Norges første statsasyl ble opprettet på Gaustad i 1855, Lister og Mandals amts første statsasyl kom på Eg i 1881.² Flere publikasjoner om regionens psykiatrihistorie er basert på materiale fra Eg. Men hva med tiden før 1881? Det finnes kilder som belyser denne, blant annet et årlig bilag i amtsregnskapet kalt «Forklaring om de sindssyge der har vært forpleiet for fattigvesenets og amtskommunens regning i året ...» (FOS). Det første bilagsheftet er fra perioden 1860–1861 og det siste i denne undersøkelsen fra perioden 1881–1882. Mine studier av disse heftene har besvart spørsmålet: *Hvem var de fattige sindssyge i Lister og Mandals Amt før 1882, hvordan levde de, og hvilke faktorer påvirket deres liv.*

Den observante leser har lagt merke til bruken av begrepet **sindssyge**. Dette er ingen skrivefeil, men en nødvendig begrepsdistinksjon. Sammenlignet med det moderne begrepet mentalt syke var gruppen i FOS mer sammensatt, både i alder og diagnoser.

1 Studien er en bearbejding av mastergradsavhandlingen *De fattige sinnssyke*, Seines, 2015 og til dels kapittelet *På bunnen av 1800-tallet samfunnsstige i ... «at maatte erholde en liden Hjelp»*, Seines 2016, s. 104 ff.

2 Det fantes andre tilbud i Kristiansand, mer om dette senere.



Figur 1 Denne figuren er kjønnsfordelt og viser alderen de fattige sindssyge hadde da de kom under forpleining.

For eksempel var den yngste personen i FOS ei jente på 4 år med epilepsi.³ Den eldste en kvinne på 87 år, trolig et slagtilfelle, se figur 1.⁴ Andre eksempler på diagnoser brukt om gruppen inkluderer epilepsi og Huntingdons. Eksemplene viser at sindssyge på 1800-tallet var mennesker vi i dag ikke oppfatter som mentalt syke, og å bruke mer moderne begrep ville derfor både være anakronistisk og feilaktig fremstille gruppens kompleksitet, se figur 3.

Begrepet **forpleining**, som finnes i tittelen på FOS, betyr ifølge ordnett.no stell eller omsorg, ord som gir konnotasjoner til aktiv og deltagende pleie. Dette står i motsetning til forpleiningsbegrepet undersøkelsen har avdekket. Forpleining på 1800-tallet innebar at det offentlige betalte for bolig, mat og tidvis tilsyn eller klær. Spesialisert behandling, eller medisiner, ble ikke påkostet, med mindre den sindssyge ble sendt på asyl. Offentlig forpleining på 1800-tallet var en kompleks og variabel praksis med konsekvenser både for den syke og omgivelsene som jeg kommer nærmere inn på etter å ha presentert studiens teori og metoder.

³ FOS 1871, nr. 62.

⁴ FOS 1864, nr. 59.

Makt, apati og empati

Maktesløshet var en av de følelsene samfunnet, myndighetene og den fremvoksende psykiatrien opplevde i møtene med en rekke sykdommer i tiden før moderne medisiner og helsevesen. Særlig i møtet med alvorlige psykiske sykdommer var behandlingstiltak ikke-eksisterende eller utilstrekkelige. Psykofarmaka eksisterte ikke, men opiumbaserte legemidler, og morfin, som ble tilgjengelig fra begynnelsen av 1800-tallet, ble for eksempel brukt i behandling av melankoli, og digitalis ble brukt mot mania. Men hvor utbredt det var, eller hvorvidt slik behandling var tilgjengelig for gruppen, svarer undersøkelsens kildemateriale ikke direkte på.⁵ Men det finnes ikke dokumenterte kostnader til medisiner, se figur 2. Det er derfor rimelig å anta at slik kostbar behandling ikke ble brukt, da tvangstiltak⁶ oppfylte det primære behovet – å begrense de sindssyges bevegelsesfrihet og dermed risikoene forbundet med å forpleie dem i private hjem.

Å ha ansvar for, eller å være glad i, et psykisk sykt menneske på denne tiden må ha vært ekstremt utfordrende, særlig når vi legger fattigdom til i komplekset. Uten helsevesen, medisiner eller dagens hjelpeordninger måtte familier og lokalmiljø selv håndtere de syke. Ofte ble dette løst ved bruk av **makt**. Forpleierne og autoritetspersonene, som presenteres senere, hadde *herredømme* over de syke. De hadde makt til å påvirke deres liv og hverdag på et nivå umulig uten et *herskere-og-herskede*-forhold.⁷ Vi må forstå og fortolke tekstens funn og eksempler gjennom denne linsen og vokte oss for fordømmelse og anakronistiske fallgruver. Mange av datidens tiltak oppfattes som inhumane og grusomme og bør derfor også sees gjennom et filter av **historisk empati**. Ikke for å unnskyld eller minimere brutaliteten, men for å sette oss inn i de tilgjengelige fysiske, sosiale og menneskelige handlingsrommene. Gunvald Hermundstad definerte historisk empati slik: «Det betyr at vi ikke kan legge vår egen moral til grunn for forståelsen, men se andres handlinger ut fra situasjonen de sto i og hvilke valgmuligheter de hadde. Hver periode bør oppfattes på egne premisser, og aktørene må vurderes ut fra sin historiske kontekst.»⁸

Videre faller denne studien inn i kategorien **historie nedenfra**. Og tett knyttet til denne er begrepene «**Alltagsgeschichte**» – hverdagsliv – og

5 Robertson, 1863.

6 Mer om dette senere.

7 Weber, 1990, s. 79.

8 Hermundstad, 2005.

«**kleine Leute**» – alminnelige mennesker. Disse begrepene finnes i Alf Lüdkes versjon av historie nedenfra beskrevet i John Tosh' *Historians on History*.⁹ Begrepene er særlig nyttige som fokuspunkter sosialhistoriske undersøkelser som denne. Situasjonene og personene begrepene knyttes til, manifesteres i FOS-beskrivelsene av de hverdagsutfordringene alminnelige mennesker håndterte i ulike situasjoner knyttet til sindssygeforpleining. Og ved å anvende historisk empati sannsynliggjøres det at maktbruken ikke skyldtes ondskap, men apati.

Forklaring om de Sindssyge

Denne studien baserer seg primært på *De fattige sinnssyke*¹⁰ samt videre analyser av de 11 årgangene av FOS som var avhandlingens primærkilder.¹¹ Perioden som har vært undersøkt, er fra 1860 til 1882, området var Lister og Mandals amt. Etter at sindssygeloven kom i 1848 ble sindssyge skilt ut som en egen juridisk enhet. Loven påla det offentlige oppgaven å ivareta deres rettigheter og finansiering, disse utgiftene fikk regnskapsbilag, FOS.¹² I teksten refereres FOS etter publiseringsår, «FOS 1864», er fra april 1863 til april 1864. Personene refereres til med nummeret de fikk i årets hefte, se bilde 1. Det finnes håndskrevne oversikter fra Stadsfysikus Hansen fra 1856,¹³ men det første trykte heftet fra amtet kom i 1860. De trykte FOS-heftene ble sammenstilt fra distriktslegenes innrapporteringer til amtet og inneholdt informasjon om den sykes navn, hjemkommune, alder, sivilstatus, årskostnader, familieøkonomi, antall år i forpleining og sykdomsbeskrivelse. Disse heftene finnes i medisinalinnberetningene, underlagsmaterialet til de nasjonale medisinalberetningene på Riksarkivet. Tidligere studier av dette underlagsmaterialet har avdekket en uutnyttet kilderikdom her som ikke gjenfinnes i de trykte *Medisinalberetningene*.¹⁴

9 Tosh, 2009, kapittel 15. Alf Lüdtke. I tillegg har Blomberg, 2002; Foucault, 2008; Scull, 2005; Skålevåg, 2002 vært sentrale for både inngang til fagfeltet og teoretisk tilnærming.

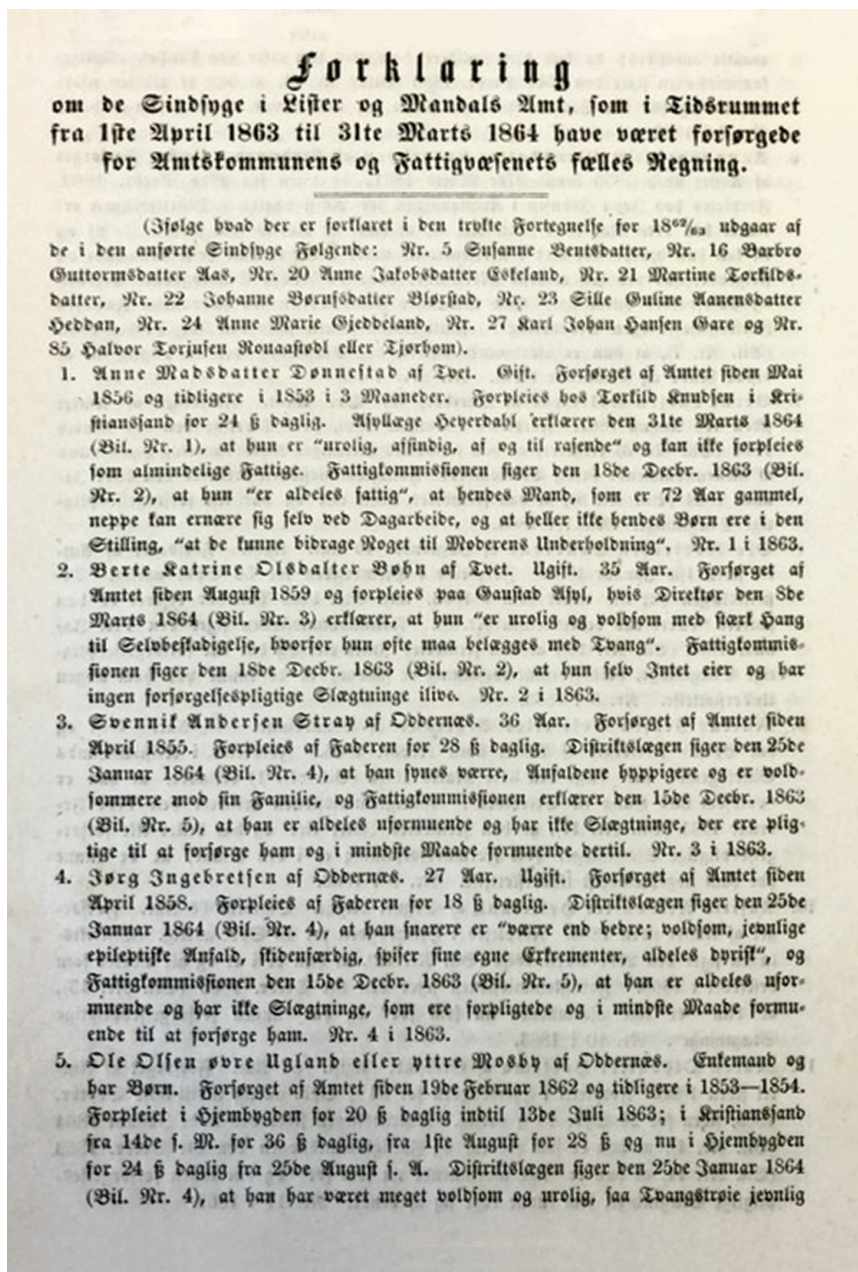
10 Seines, 2015.

11 Se fullstendig arkivoversikt under Upubliserte kilder og Seines, 2015.

12 Mer om dette i Seines, 2015.

13 Stiftsbyen hadde egen økonomisk administrasjon, de sindssyge fra Kristiansand var ikke med i FOS. Medisinalinnberetningene for Lister og Mandals amt. (1852–1859). *Karl Hansens innberetninger*.

14 May-Brith Ohman Nielsen i arbeidet med *Mennesker, makt og mikrober*. Nielsen, 2008.



Bilde 1 Forsiden fra FOS 1864. I tillegg til personenes navn ser vi eksempler på sykdomsbeskrivelser som rasende, epileptisk, spiser sine egne ekskrementer og dyrisk. Tvangsmidler som tvangstrøye omtales, og ulike forpleiningssteder som: i privatforpleining i Kristiansand og på Gaustad. (Foto: A. M. Seines, Statsarkivet i Kristiansand, 2014)

Formålet med disse heftene var ikke å evaluere forpleiningen, men å legitimere og redegjøre for kostnadene de fattige sindssyge påførte fellesskapet. Dette kan forklare de til tider grafiske beskrivelsene av sykdomsbildene, som vi ser flere eksempler på i bilde 1, særlig 4 Jørg Ingebretsen. Men den usminkede og direkte stilen i FOS har vært verdifull i studien av hverdagen til alminnelige folk som ivaretok alvorlig syke mennesker, ofte under marginale økonomiske og sosiale forhold. Det er i disse nedtegnede observasjonene rundt og beskrivelsene av sykdomsbildene at utenforskapet ble avdekket. For kunne studere og analysere disse aspektene systematisk utarbeidet jeg følgende metode.

Galskap satt i system

FOS-heftene inneholder informasjon som kan brukes til å generere både kvalitative og kvantitative data. De kvantitative dataene er navn, alder, fødested, bosted, kjønn, sosial status og eventuelt yrke. De kvalitative dataene genereres fra beskrivelsene av sykdomsbilde og ulike forpleiningsaspekt. Innholdet i FOS-heftene ble transkribert og satt inn i en database (FOSDB). Dette gjorde informasjonen systematisk analyserbar og oversiktlig. Gjentakende deskriptiv kvalitativ informasjon ble også gjort kvantitativt analyserbar, for eksempel: urenselig, voldelig, bidrar i arbeid, osv. Flere av personene var i forpleiningssystemet i en årrekke, og en oversikt over utvikling ble ivaretatt gjennom en kvalitativ rubrikk. FOSDB fikk 106 ulike sorteringskriterier, for nærmere beskrivelse se «2.2.2 Kvantitativ metode» og Vedlegg 1–3 i *De fattige sindssyge*.¹⁵ Figurer og funn i denne teksten er hentet, eller videreutviklet, fra nyere analyser av FOSDB og *De fattige sindssyge*.¹⁶

Sindssygepleien i Norge etableres

FOS-heftene dokumenterer på mange måter arven etter legen, og kristiansanderen, Herman Wedel Major. Han opplevde at hans forlovede Fanny ble sindssyge, men fant ikke behandlingstilbud til henne i Norge.

¹⁵ Seines, 2015.

¹⁶ Seines, 2015.

Han reiste ut i Europa, særlig Tyskland inspirerte, og returnerte med ideer om reform og humanistiske behandlingsmetoder. På kontinentet hadde han sett og hørt om mentalinstitusjoner som ikke bare oppbevarte de syke og beskyttet samfunnet fra dem, men som hadde som mål å kurere og forbedre de sykes livsforhold.¹⁷ Major fikk i oppdrag av staten å undersøke forholdene for gruppen i Norge. I 1846 presenterte han resultatene; det fantes 4290 sindssyge, hvorav 3930 fattige i Norge, og kun 147 offentlige plasser. Disse tilbød kun innlåsing og oppbevaring, ikke pleie og omsorg.¹⁸ To av disse plassene fantes på Kristiansands hospital. På lik linje med andre offentlige institusjoner hadde dette hospitalet fått krav om å innrette to rom til rasende og farlige sindssyge tidlig på 1700-tallet.¹⁹ Kristiansands «dårekister» sto ferdige i 1736 og var blant dem Major undersøkte over 100 år senere i 1846. Da beskrev Major forholdene der slik:

Værelsene ere i Gjennemsnit 5 alen²⁰ i Qvadrat og kun forsynede med små høitsidende Vinduer, alle tilgitrede med tætstaaende Jernstenger ... Alle Rum er derfor dunkle, og i hvert findes et Privet, som aabner sig umiddelbart paa Grunden under Huset. ... og da Huset staar på en løs Sandgrund, er denne fuldkomment gjennomtrukket med stinkende Stoffe. Møblementet i Værelsene bestaar af umalede Trækasser, som tjene til Senge og nogle modbydelige Blikkopper, hvori Mad serveres. ... Gaar man ind i et av Værelsene da standses formentligt Ens Aandedret. ... Her finder man da den arme Beboer som oftest sammenkrøbet i sin elendige Seng eller upaa-klædt indtrykket i en Krog af den usunde Celle, der ofte i en lang Række af Aar har begrændset hans ensomme Tilværelse og hvorfra alene Døden i de fleste Tilfælde skal befrie ham ... Der findes intet Regulativ for Bepisingen eller for Tilsynet som skal føres med de Syge ...

Og dog lider de Individder som underkastes disse Forhold af en Ulykke, som af alle er den største, den mest utilregnelige og den mest respektable.²¹

På bakgrunn av sitt engasjement fikk Major i oppdrag å forfatte en norsk sindssygelov. Han så måten de svakeste i samfunnet ble behandlet på, som problematisk. Særlig at sindssyge, på lik linje med andre grupper som var

17 Seines, 2015, 3.2.1.1 Den norske psykiatriens far.

18 Retterstøl, 1995, s. 20.

19 Hospital var på denne tiden ikke et sykehus, men et hjem hvor syke og eldre fikk bolig. Kristiansands ble bygd i 1709/1710. Munksgaard & Spareskillingsbanken (Kristiansand), 2004.

20 Alen er en gammel måleenhet som har variert over tid, men på Majors tid tilsvarte det 62,7 cm.

21 Retterstøl, 1995, s. 45ff.

fattige, svakelige, foreldreløse eller ikke i stand til å forsørge seg selv, havnet på **legd**. I dette systemet ble forsørgelsesbyrden fordelt ved å sende eldre, syke og foreldreløse barn fra gård til gård på kost og losji. Der var det forventet at de utplasserte bidro etter evne.



Bilde 2 Dette huset, fra 1710, på hjørnet Stener Heyerdahls park og Tordenskjoldsgate, er den delen av Kristiansands hospital som rommet dårekisten/dollhuset. (Foto: se fotnote 19)

At fattige sindssyge måtte konkurrere om ressursene med andre på legd, at deres skjebner var underlagt fattigkommisjonen, og at de ble plassert ut etter omvendt auksjon, anså Major som særlig problematisk. Den sambyggingen som var villig til å påta seg forpleiningsansvaret for lavest mulig offentlig betaling fikk ansvaret for den enkelte sindssyge det neste året. Major ønsket å plassere ansvaret, særlig det økonomiske, på amtsnivå for å unngå det økonomiske krysspresset lokalbefolkningen ble satt under. Major hadde nemlig sett at kvaliteten på forpleining ofte tapte mot andre økonomiske hensyn. Majors lovutkast la til grunn at gruppen med sine særegne behov ikke skulle konkurrere mot andre, relativt sett, sterkere grupper på legd om lokalsamfunnenes ressurser. Men da sindssygeloven ble endelig vedtatt i 1848, var det med økonomiske ansvar fordelt mellom amt og fattigkommisjoner. Det administrative ansvaret, og dermed også

mest makt, forble hos fattigkommisjonene. Dette var en stor skuffelse for Major, men heldigvis vant hans visjoner frem på andre områder. Særlig viktig var det at distriktslegene skulle ha tilsyn med hver enkelt sindssyge minst en gang hvert år. Legen fikk også myndighet til å godkjenne eller justere forpleiningsforholdene. Det ble også bygget et statsasyl, Gaustad, hvor Majors visjoner, og moderne tilnærming til forpleiningsmetoder lå til grunn. Arkitektur, behandlingsregimer, -former og -innretninger var alle utarbeidet for å helbrede de syke. Målgruppen for asylbehandling var de helbredelige syke – ikke de uhelbredelige. Major var utpekt som asyl-direktør, men takket nei til jobben.²² Ole Sandberg, som ble Gaustads første direktør, delte Majors tro på helbredelse ved asylopphold og -behandling. I en oppfordring han sendte alle landets «autoriteter» før åpningen, ba han dem om å sende deres sindssyge til Gaustad:

Det er nemlig en over all tvil hevet og ved alle siviliserte staters erfaring godtgjort kjensgjerning, at av de sindssyge, som innlegges i et velordnet asyl innen 3 måneder etter sykdommens begynnelse, helbredes 80 av 100.²³

Dette var utgangspunktet for norsk asylhistorie: opplyst, optimistisk og progressiv. Visjonen bak Gaustad var at det skulle være et sted hvor de syke skulle sendes på et tidsavgrenset opphold, kureres og sendes tilbake til sin hjembygd som friske, arbeidsomme og verdiskapende mennesker. Men Gaustad ble raskt overfylt og overveldet av en strøm av uhelbredelige og alvorlige sindssyge som ikke ble friske. Hvorfor det var så store uoverensstemmelser mellom visjon og virkelighet, gir verken denne undersøkelsen eller avhandlingen fra 2015 fullstendige svar på. Men de prosessene som foregikk blant lokale autoritetsfigurer, særlig i fattigkommisjonene, i vurderingen av hvem som skulle sendes på asyl, og hva et slikt opphold skulle lede til, slik det kommer frem i FOS-heftene og FOSDB, er en del av svaret.

²² Det finnes flere teorier om hvorfor han gjorde dette se, Retterstøl, 1995, s. 56ff.

²³ Stiftamtmanden i Kristiansand – Dokumenter vedr. sinnssyke. Sirkulasjoner (1850–91). *Ole Sandbergs oppfordring, 1855.*

Opfordring.

S Anledning af Gausfad Sindssygeaflyls nærforestaaende Raabning, henvender jeg mig til alle vedkommende Autoriteter og Private med den indstændige Opfordring, at de ville sørge for, at de Sindssyge saavidt muligt strax ved deres Sygdoms Begyndelse indlægges i Aflyet. Det er nemlig en over al Tvivl høvet og ved alle civiliserede Staters Erfaring godtgjort Kjendsgjæring, at af de Sindssyge, der indlægges i et velordnet Aflyt inden 3 Maanedre efter Sygdommens Begyndelse, helbreedes indtil 80 af 100.

Staten har nu med en Rødebonhed, som har Forbring paa Anerkjendelse, stræbt at tilveiebringe et velindrettet Aflyt, hvis Hovedbestemmelse er at virke som Helbredelsesanstalt. Den har gjort Sit, og venter nu, at Enhver, som paa Embeds Vegne eller af private Grunde har at paasee de Syges Bedste, vil benytte det herved ydede Helbredelsesmiddel paa den Raade, som Erfaring har lært at være den hensigtsmæssigste.

Der har været en Tid, da baade de Syge og deres Paarørende kunde have Ret til at frygte Sindssygeindretningerne; men denne Tid er nu forbi; og jeg hengiver mig til det Haab, at Enhver, der endog kun loselig har gjort sig bekendt med det nu i Virksomhed trædende Statsaflyt og sammes Statuter, vil finde det aldeles ugrundet at nære Frygt for samme. Enhver, der betænker, at den hurtigst mulige Indlæggelse i Regelen er det sikreste Middel til den Syges Helbredelse, vil derfor sifferlig i egen velforsaaede Interesse, til den Syges Fordeel og Aflylets Gavn, ile med at benytte samme, hvor det er fornødent.

Det har i flere Stater været anseet nødvendigt ved særegne Midler og Understøttelse at opmuntre til hurtig Indlæggelse af de Syge; men jeg nærer det Haab, at der i vort Fædreland, hvor Loven af 17de August 1848 allerede i længere Tid har virket til at vække Løgers, Dvrigheders og Privates Opmærksomhed for Sindssyges hensigtsmæssige Behandling, ikke tiltrænges Videre end denne min indstændige Opfordring til alle Vedkommende, for at saavel Private som Amtmænd og Magistratspersoner skulle ved ethvert til deres Raadighed staaende Middel paaaflynde Indlæggelsen af de Sindssyge, hvis Sygdom nylig er opstaaet, og som give godt Haab om Helbredelse.

Gausfad i Sindssygeaflylets Direction, den 11te September 1855.

Ole Sandberg.

Bilde 3 Ole Sandbergs oppfordring om å sende inn alle landets sindssyge til asylbehandling med løfter om helbredelse av mellom 80 og 100 %.
(Foto: A.M. Seines, se fotnote 23.)

Autoritetspersoner

De autoritetspersonene som hadde direkte innvirkning på livene til de fattige sindssyge, var på lik linje med dem selv forankret i lokalmiljøet. De mest sentrale aktørene var distriktslegen, sognepresten, lensmannen og fattigkommisjonen. Dette var en av Majors innvendinger, han ønsket at uavhengige personer styrte prosessene. Den lokale **fattigkommisjonen** var ledet av ordfører, eller sogneprest, og det antall menn de selv vurderte nødvendig.²⁴ **Sognepresten** var ofte medlem, eller leder, av kommisjonen.

²⁴ Seines, 2015, s. 68ff

Han kunne uttale seg i egenskap av prest også, men i henhold til FOSDB skjedde dette kun i 6 av 295 tilfeller.²⁵ **Lensmennenes** rolle var særlig knyttet til kriminelle og finansielle vurderinger av de syke og deres familier, særlig hvis eiendeler skulle auksjoneres bort.²⁶ De kvalitative resymeene i FOS fremstiller **distriktslegene** som faglig motiverte og uredde. Dette gjaldt særlig i første møte med nye pasienter, hvor myndigheten de hadde etter 1848, gjorde at de aktivt forbedret livsforholdene til fattige sindssyge. Distriktslegen ble ofte det nærmeste en verge mange av disse hadde.²⁷ I neste del vil jeg minne leserne om å bruke historisk empati – se situasjonene ut fra datidens muligheter og virkelighet, ikke vår egen.

Maktmidler

En rekke fysiske og psykiske maktmidler ble tatt i bruk av private, uskolererte personer i private hjem for å kontrollere og håndtere forpleiningen av sindssyge. Det fantes erfaringer og etablerte praksiser for å håndtere og helbrede psykisk syke i samtiden. Tankegangen og logikken bak disse var like sammensatt og kompleks som de sykes symptomer. Jeg presenterer to ytterpunkter. I Strasbourg ble sinnssyke²⁸ i 1814 satt i «menneskefjøs».²⁹ Teorien bak denne praksisen var at de syke hadde mistet sin menneskelighet og blitt dyriske. Ved å behandle dem som dyr ville de bli påminnet om sin menneskelighet og fri seg fra sykdommen.³⁰ Nøyaktig hvor vellykket praksisen var, vites ikke, men som det går frem i diagnostiske begrep i figur 1, vedvarte forestillingen om det «dyriske» lenge i fagterminologien. 16 av personene i FOS ble beskrevet som dyriske.³¹ Teorien bak den norske sindssygeloven og filosofien bak Gaustad var en helt annen. Her var tanken å behandle de syke med respekt, gi dem ro og meningsfylt arbeid, såkalt moralsk behandling.³² Men vi skal fokusere på praksiser i private hjem, og hvilke muligheter som fantes der.

25 Seines, 2015, s. 87ff.

26 Seines, 2015, s. 80ff.

27 Seines, 2015, s. 65ff.

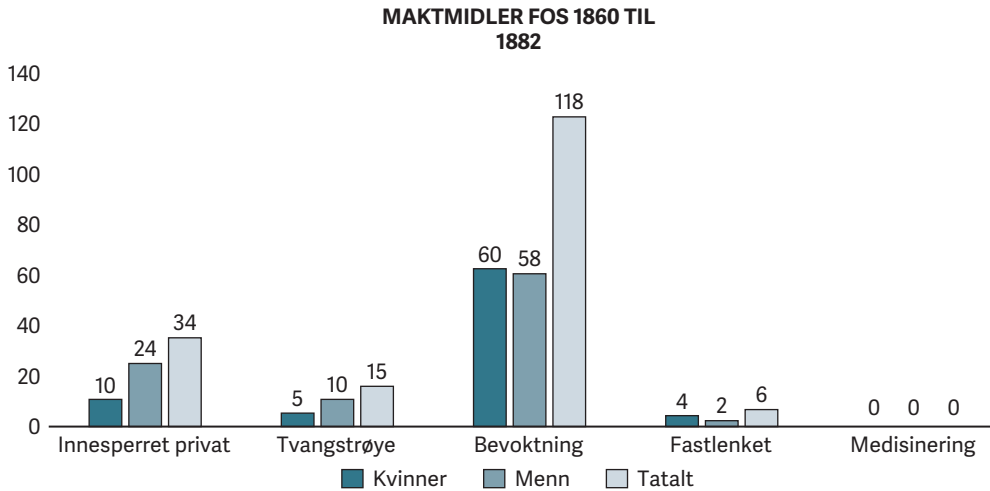
28 Her bruker jeg ordet sinnssyk, da det er ukjent om pasientgruppen tilsvarte FOS-studien.

29 Foucault, 2008, s. 74.

30 Foucault, 2008, s. 76.

31 Se beskrivelse av person 4 i bilde 1.

32 Seines, 2015, s. 61–62.



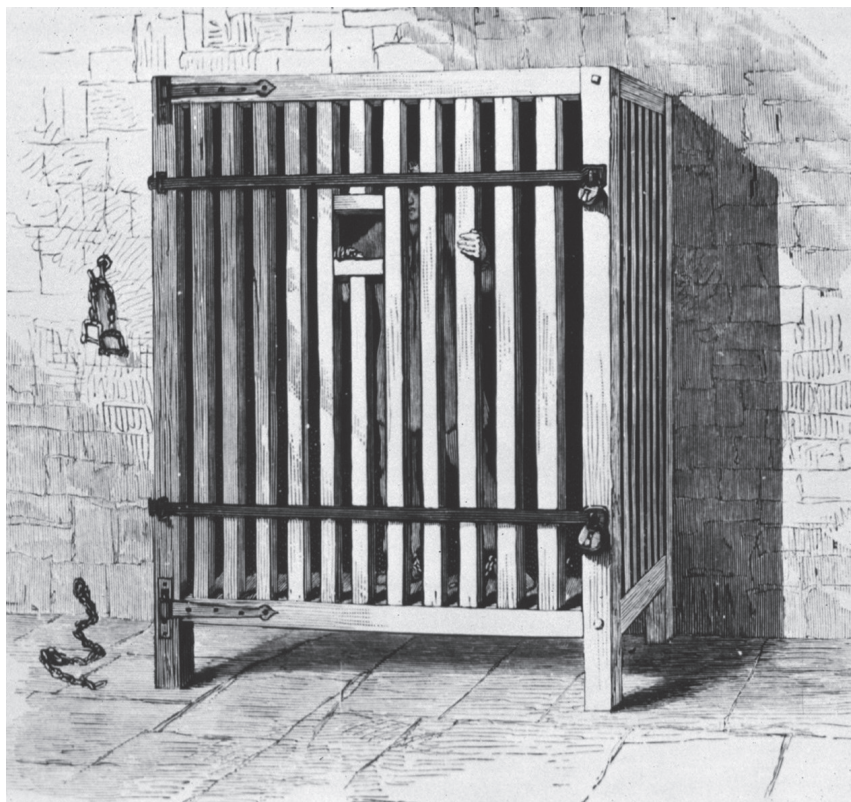
Figur 2 Oversikt over maktmidler brukt overfor personene i FOS. (Denne tabellen er utformet i 2023.)

I FOS-heftene finnes det en rekke eksempler på maktmidler som ble brukt overfor sindssyge. I figur 2 presenteres de fire sentrale fysiske og psykiske praksisene. Legg merke til kolonnen for medisinering, som illustrerer fraværet i alle de 295 tilfellene, de tilgjengelige medisinene ble trolig ikke anvendt på gruppen.³³ Det er viktig å påpeke at en rekke av personene i undersøkelsen var gjenstand for flere tiltak enten i kombinasjon, eller til ulike tider. Det overordnede bildet viser at menn primært ble kontrollert med fysiske tiltak, mens kvinner i større grad ble utsatt for psykiske tiltak som overvåking. **Bevoktning** omfattet alt fra konstant fotfølging av voktere til nøye overvåking i og rundt bostedet. **Tvangstrøye** ble også brukt av legfolk som hadde syke boende hos seg. **Fastlenking** ble kun rapportert brukt unntaksvis, og i de alvorligste sykdomstilfellene, men her fikk distriktslegens autoritet ofte direkte humaniserende effekt. Eksempler på dette var at de fikk byttet lenketype fra kjetting til tau, eller la ned totalforbud mot fastlenking.³⁴ De fysiske plagene og sårene forårsaket av tau vs. jernlenker var reelle forbedringer, om enn marginale. Distriktsleger påla også flytting av lenkested fra uthus og låver til selve gårdsboligen. På denne måten ble de syke en synlig del av gårdshverdagen og deres livsforhold og pleie trolig forbedret som følge av at de ikke lenger ble gjemt vekk. **Innesperring**

³³ De første virkelig effektive medisinene for en rekke psykiske sykdommer kom først på 1950-tallet. Før dette var det primært beroligende medisiner til de som hadde råd.

³⁴ FOS 1862 nr. 53, Alette Rudjord.

forekom ofte som innlåsing i eget rom, eller i et rom i rommet – et bur. Også her fikk distriktslegene utøvd humanisme med tanke på hvor på gården vedkommende ble innstengt, oftest med krav om flytting fra ulike uthus til bolighus.³⁵ Historien til Abraham Larsen eksemplifiserer hvorfor det var behov for, og ble gitt tillatelse til, innesperring i privat omsorg.



Bilde 4 | FOS-beskrivelsene går det frem at Abraham Larsen levde i et slikt bur hjemme hos familien i ti år. (<http://resource.nlm.nih.gov/101436645>)

Selveiende bonde Abraham Larsen bodde på gården Vaage i 1859 med sin kone og fire døtre, i alderen ett til tolv år. Da Abraham var 43 år, utviklet han voldsomme anfall av *mania* der han var voldelig og truet med å slå både kone og barn. Familien ble ofte nødt til å søke tilflukt hos naboene. Men da han truet med å brenne ned huset, som var alt de eide, var slike midlertidige løsninger ikke tilstrekkelige – distriktslegen måtte tilkalles.

35 FOS 1861 nr. 36, Jacob Henrik Mauritsen.

Da legen første gang møtte Abraham i oktober 1859 gikk han med en stor stein i hver hånd og truet med at «de to første som nærmet seg ham skulle ligge døde på stedet». Distriktslegen besluttet at han måtte legges i jern og holdes innesperret, og så sendes til Gaustad. Men på asylet var han en av de mange som ikke ble helbredet, han ble tvert om verre. I 1862 ble han returnert ikledd tvangstrøye til familien. Fattigkommisjonen ansatte en mann som vokter i tiden det tok å bygge et bur av spiler inne på gården. I denne innretningen skulle Abraham holdes permanent innesperret. Det interessante, og ganske unike, med denne historien var at konen drev gården videre med fattigkommisjonens hjelp; slik kunne hun holde familien samlet. Det finnes lignende tilfeller hvor gård og bohaver ble auksjonert bort for å finansiere forpleiningen, noe som gjorde resten av familien til fattiglemmer. I tilfellet Abraham Larsen viste fattigkommisjonen både økonomisk kløkt og evnen til å finne en så verdig løsning som mulig. Tross denne «verdige» løsningen forble Abraham innesperret i buret inne på gården til han døde i 1872. Utenfor midt blant alle.³⁶

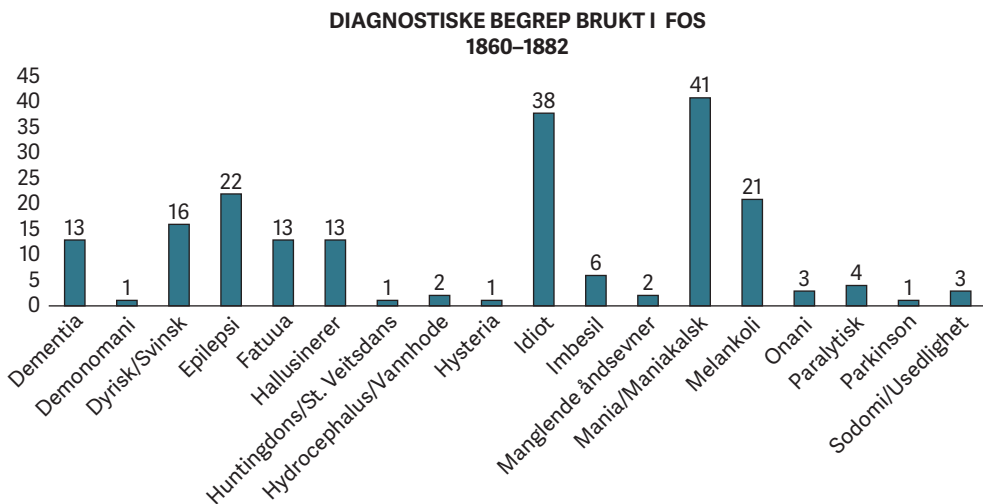
Funnene som presenteres i figur 4, og i historien om Abraham, viser at mange alvorlig sindssyge i Lister og Mandals amt var i privatforpleining. En konsekvens av dette var at 142 av disse, hele 23 % ble fastlenket, innlåst eller lagt i tvangstrøye. Dette var alvorlige tvangstiltak som ble administrert av alminnelige mennesker som i tillegg til å passe på den syke, som ofte var til fare for både seg selv og andre, også måtte passe sine andre arbeidsoppgaver. Hvordan forpleiningen og sikkerheten ble ivaretatt mellom distriktslegenes årlige besøk, kan ikke fastslås ut fra kildematerialet. Hvorvidt distriktslegen kom på anmeldt eller uanmeldt besøk, er også usikkert. Dersom han kom på uanmeldt visitt, vil han trolig ha observert mer reelle forpleiningsforhold og hatt reell innflytelse på forpleiningsvilkår. Men dersom forpleierne fikk varsel om legens forestående visitt, vil de ha hatt mulighet til å justere tiltakene i tråd med sanksjonert praksis, og forholdene kan ha fremstått feilaktig positive.³⁷ Funnene i undersøkelsen må derfor tolkes med forbehold om mulige feilkilder – forholdene kan ha vært verre. Men det som kan fastslås, er hvilke tvangstiltak som ble sanksjonert, og hvorfor; svaret lå ofte i sykdommens manifestasjon.

36 FOS 1860, nr. 47, 1862, nr. 49 og 1872, nr. 56. Forhistorien ble beskrevet i den første oppføringen i 1860.

37 Praksisen med å ha psykisk syke i privat forpleining vedvarte til langt ut på 1900-tallet, og mange av de aspekt som tas opp i denne teksten, fremkommer også i Ericssons undersøkelse fra 1974 (Ericsson, 1974) og Bøes undersøkelse fra etterkrigstidens Jæren (Bøe, 1991).

Diagnosene

Som nevnt tidligere var de diagnostiske kriteriene, særlig tidlig i perioden, ikke etablert, fagfeltet psykiatri var fortsatt i sine formative år. Distriktslegene, som hadde ansvar for å vurdere og sette inn tiltak overfor de pleietrengende, sto oftest ganske alene i møtet med den syke, deres omsorgspersoner og forpleiere. Legenes diagnoser og beslutninger var basert på egen observasjon og berettelser fra nærmiljøet. Dette kan forklare den store variasjonen på detaljnivået i beskrivelsene av forholdene rundt de syke. Et bredt spekter av mer eller mindre faglige termer brukt av legene ble lagt inn i databasen (FOSDB) og brukt analytisk for å danne et bilde av gruppens kompleksitet og legenes forståelse av sine pasienter. Disse begrepene og deres konnotasjoner, se figur 3, bidro til å etablere skillet mellom oss, de friske, og dem, de farlige sindssyke som var dyriske, demonomaniske eller hysteriske.³⁸ Figuren skiller ikke mellom begrep brukt på ulike tidspunkter. For eksempel ble betegnelsene knyttet til «åndsevner» som ble introdusert mot slutten av perioden, disse kom til å bli blant de farligste begrepene innen norsk psykiatri. Det skilte ut en stor gruppe og legitimerte overgrep og inhuman behandling på grunn av stempelet som annerledes og mindreverdige.³⁹



Figur 3 Oversikt over diagnostiske begrep brukt i perioden 1860 til 1882. (Bearbeidelse av tabell fra 2015.)

³⁸ Komplette liste: Vedlegg 1–3 i Seines, 2015.

³⁹ Fjermeros, 2009.

Men det er ikke bare i de diagnostiske begrepene vi finner mange av svarene på hvorfor mange sindssyge ble demonisert og fryktet. En rekke andre aspekt spilte også inn, som hygieniske, brannsikkerhetsmessige aspekt, samt fare for eget og andres liv og helse. Her følger noen særlig relevante eksempler for å forstå kontaktflaten mellom folks hverdagsliv og privatforpleiningen av sindssyge.⁴⁰ De fleste husene på landet var bygget etter en annen standard enn vi har i dag; trolig varierte den fra trampet jordgulv til malte, høvlede og uhøvlede plankegulv. Veggene kunne også være av ubehandlede rundstokker, høvlet eller malt panel. Innlagt vann og strøm var ikke allment tilgjengelig, så både hus-, kropps- og klesvask var tidkrevende oppgaver. Eilert Sundt skrev om bygnings-, kles-, og vaskeskikker i Norge på 1800-tallet, og han forklarte inngående hvor krevende renhold var.⁴¹ Når datidens boligstandard og renholdsmuligheter sees i sammenheng med sindssyge som ikke var renselige, åpenbares nok et krevende aspekt ved forpleiningen. I ekstreme tilfeller kunne sindssyge smøre avføring utover seg selv, seng og vegger. Enkelte forsøkte også å spise ekskrementene. Med anvendt historisk empati kan vi forstå hvorfor omsorgspersoner grunnet apati og desperasjon gikk til det skritt å binde så syke mennesker fast ute på låver. Empatien lar oss forstå *hvorfor* dette skjedde, uten nødvendigvis å *forsvare* valgene. Andre syke ble låst inne, eller bundet fast, for å forhindre at de gikk seg bort, skadet seg selv eller andre med for eksempel ild. Mange bodde i trehus med halm i senger og på loft og hadde helt eller delvis åpne ildsteder. Skulle det bryte ut brann kunne det være langt til nærmeste nabogård som kunne bidra med hender og bøtter til slukningsarbeid. Slike forhold forsvaret samtidens behov for å kontrollere og begrense bevegelsesfriheten til utagerende, truende eller uforstandige mennesker, som Abraham. Men det var ikke bare på landet at trusselen om brann påvirket de sindssyges livsutfoldelse.

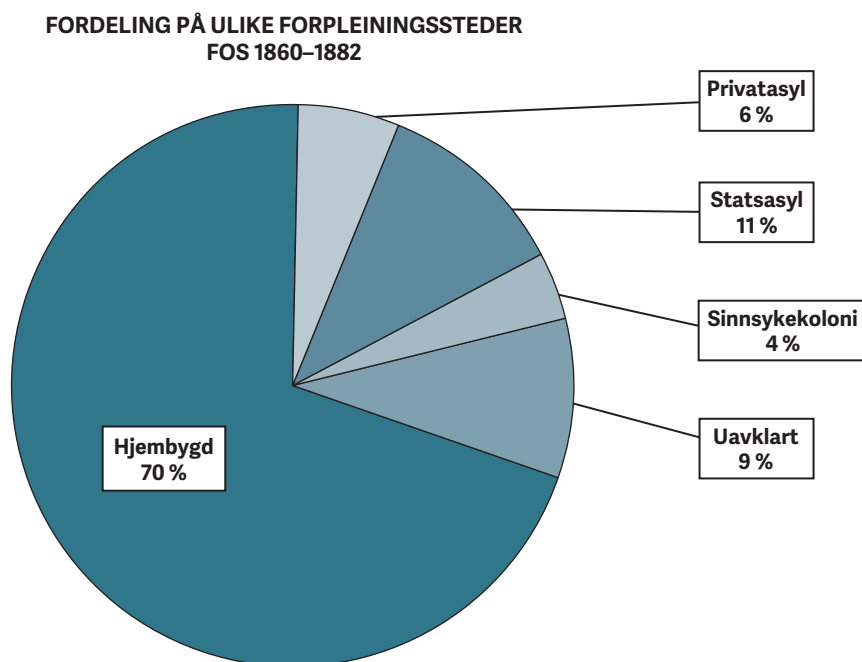
Forpleiningssteder

Tidligere omtalte stadsfysikus Hansen var sterk motstander av asyl- og fattiglege i Kristiansand Stener Heyerdals initiativ til å samle sindssyge i kolonier hos kyndige forpleiere for å sikre kvalifisert omsorg, stabile boforhold og arenaer for fellesskap. Hansens primære innvending var faren for den allmenne sikkerhet, særlig grunnet brannfare og dertil økte

40 Mer utfyllende beskrivelser i avhandlingen fra 2015.

41 For Sørlandske forhold se «3.1 Boligforhold og hygiene» i Seines 2015. Sundt, 1869, 1976.

forsikringspremier. Selv ordfører Fleischer støttet Hansens innvendinger og kalte koloniene «en ubehagelighed». ⁴² Her ser vi et eksempel på at både demokratisk valgte og medisinske autoriteter i samtiden tok sine offentlige taburetter i bruk for å stigmatisere og generalisere en allerede sårbar og utstøtt gruppe. ⁴³ Frykten for brann var reell, som vi så i historien til Abraham, og brannfare ble nevnt i 14 % av personbeskrivelsene. Men en rekke andre aspekt spilte også inn i vurderingene av hvor en sindssygg person ble boende, av disse var opinionen i hjembygden viktig. Hele 70 % av de fattige sindssyge ble boende hele eller deler av tiden under offentlig forpleining i **hjembygden**, enten hos familie eller hos sambygdingen.



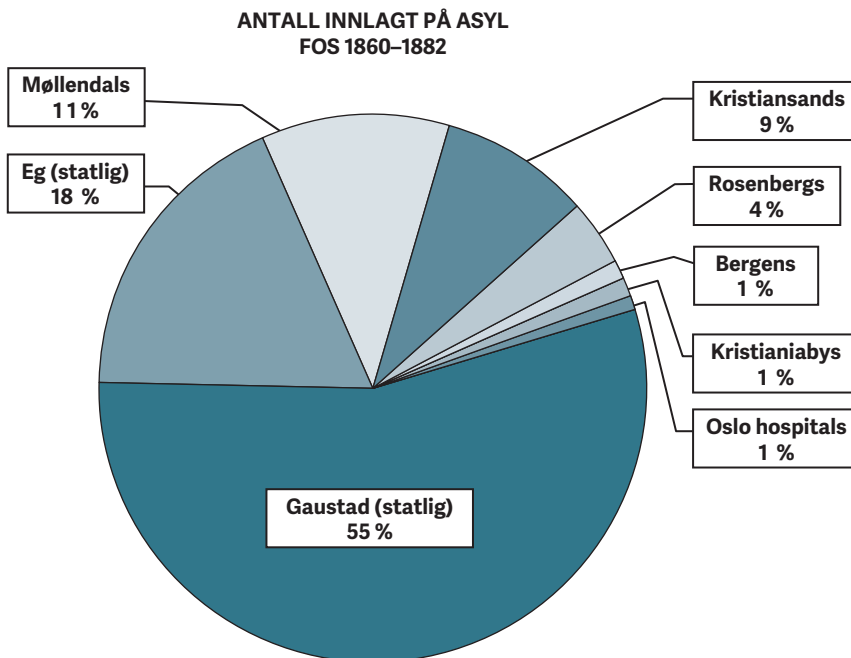
Figur 4 Prosentvis fordeling av forpleiningssteder oppgitt i FOS. (Ny bearbeidelse av diagram fra 2015.)

Men enkelte var så farlige, eller beryktede, at ingen i hjembygden ville forpleie dem. For denne gruppen fantes det etter hvert tre alternativer, privatasyl, statsasyl eller Heyerdahls kolonier. Kun 4 % ble forpleid i **sindssykekolonier**, se figur 4. Flere forhold vil ha påvirket dette, for det første var antallet plasser begrenset, og forpleiningskostnadene der var blant de

42 Nielsen, 2008, s. 311.

43 Nielsen, 2008, s. 306ff.

høyeste.⁴⁴ Men særlig viktig var Heyerdahls krav om at personene skulle passe inn i koloniens kollektive miljø. De personene ingen i hjembygdene ville forpleie, var oftest utagerende og farlige sindssyge som ikke passet i kolonikollektivene. For disse gjensto alternativene private eller statlige asyl. **Privatasyl** var dyrere enn statlige, men var en viktig ressurs når det ikke var mulig å få en person plassert i hjembygden, når det var plassmangel på Gaustad, eller når sykdommen startet mens den syke var i et annet amt. Kostnadene med å få sendt hjem en syk person fra for eksempel Rosenbergs asyl i Bergen, var langt høyere enn for hans lokale fattigkommisjon å betale for den økte kostnaden ved forpleining i bergensk privatasyl. At slike økonomiske aspekt lå til grunn i vurderingene av behandlingsalternativer reflekteres i fordelingen av sindssyge på de ulike asylene i figur 5. Tallene bekrefter at kostnader var en avgjørende faktor for hvilke forpleiningsmuligheter sindssyge fikk. Dette bekrefter Majors opprinnelige innvendinger, og viser at hans bekymringer for det økonomiske og administrative systemet, slik det ble vedtatt, var berettigede.



Figur 5 Fordeling på ulike asyl i perioden 1860 til 1882. (Bearbeidelse av tallmateriale fra 2015.)

44 Den laveste døgnatsen i koloni var fire ganger så høy som den laveste døgnatsen i hjembygd. Seines 2015, s. 76.

Men funnene om hvilke behandlingstilbud som ble benyttet, må også sees i sammenheng med de erfaringene fattigkommisjonene etter hvert fikk med å sende syke til asylbehandling. Av de 98 fra amtet som ble behandlet ved ulike asyl, ble kun 5 helbredet, alle disse fra Gaustad.⁴⁵ Tross dette nedslående tallet må det kalkuleres inn at dersom kun de sykeste ble sendt, med det som viste seg å være uhelbredelige diagnoser, ble systemet selvforsterkende og feilslått i stadig økende grad. Dette sammenfaller med erfaringene som ble gjort på Gaustad, stikk i strid med asyldirektør Sandbergs optimistiske utgangspunkt.

Forpleining av fattige sindssyge på Agder fra 1860 til 1882

På midten av 1800-tallet skjedde et paradigmeskifte i norsk sindssygepleie. Ansporet av ideer og erfaringer fra blant annet Belgia og England gjorde doktor Major det til sitt livsverk å utforme en moderne lovgivning og forpleining. Inspirert av humanistiske ideer med rot i opplysningstiden skulle de sindssyge nå skilles ut og gis rettigheter og behandlingsmuligheter. Gruppen han søkte å hjelpe, var langt mer sammensatt enn dagens begrep mentalt syke favner. Men visjonen feilet, mye grunnet de komplekse sykdomsbildene gruppen hadde, fysiske og psykiske. Alt for mange var uhelbredelig sindssyge og led av sykdommer som verken kunne kureres, eller døyves, med datidens virkemidler. I tillegg skjedde det Major fryktet; kostnadene ved asylbehandling var så høye sammenlignet med lokalforpleining at de lokale fattigkommisjonene sjelden prioriterte profesjonelle tilbud. Resultatet var at 70 % av fattige sindssyge forble under forpleining i hjembygden sin, under herredømmet til forpleiere, sogneprest, lensmann, fattigkommisjon og sambygding. Og i disse private hjemmene ble 23 % av de fattige sindssyge underlagt tvangsmidler som fastlenking og innesperring av omsorgspersonene sine. Kun et fåtall fikk plass på asyl eller andre faglige steder, som sinnssykekolonier. Distriktslegen var den autoritetsfiguren som fikk myndighet og mulighet til å utføre de humaniserende tiltakene Major ønsket for gruppen. Distriktslegene kunne bruke sin makt til å forbedre og kontrollere kvaliteten på forpleiningen. Men eksemplene på det gode de fikk utrettet, var marginale. Det kunne

⁴⁵ Disse fem skrives ut av FOS med begrunnelsen at de har blitt «helbredet», kun én annen av totalt 297 benevnes slik, denne fra hjembygd. Seines, 2023, FOSDB.

være overflytting fra låve til bolighus, eller fra lenker til innlåsing. Men en slik endring hadde trolig stor reell verdi for personene det gjaldt. Undersøkelsen har også vist at *Alltagsgeschichte* – hverdagslivet – ikke bare for den syke, men for de som hadde makt over dem, var preget av de komplekse situasjonene som måtte håndteres, fare for ildspåsettelse, urenslighet, voldelighet og selvskading. De syke måtte ivaretas på en måte som beskyttet andre, men også dem selv. I de fleste bygder og samfunn på 1800-tallet opplevde *die kleinen Leuten* – folk flest – at mennesker som hadde særskilte behov, var en synlig del av hverdagen, enten på gården de levde på, eller når åremålet for en forpleiningskontrakt gikk ut, og omvendt, at auksjon foregikk for å skaffe ny plassering til en fattig sindssyg. Men ikke alle ble sendt rundt, enkelte fikk bo fast over flere år underlagt sikkerhetstiltak i sine egne hjem. Og om det er en historie blant de 295 skjebnene i studien som forteller om utenforskap, må det være Abraham som levde 10 år i et bur i sin egen families stue.

Upubliserte kilder

Medisinalinnberetningene Lister og Mandals amt:

(1852-1859) RA/S-1044/F/L0109. Karl Hanssens innberetninger fra Kristiansand.

(1860-1864) RA/S-144/F/L01010. FOS 1860-61, 1861-62 & 1863-64.

(1865-1868) RA/S-144/F/L0111. FOS 1864-65.

(1869-1872) RA/S-144/F/L01012. FOS 1869-70 & 1870-71.

(1873-1876) RA/S-144/F/L0113. FOS 1872-73 & 1873-74.

(1877-1881) RA/S-144/F/L0114. FOS 1879-80 & 1880-81.

(1882-1885) RA/S-144/F/L0115. FOS 1881-82.

Stiftsamtmannen i Kristiansand, Amtstingsaker:

(1863-1864) SAK/ 1271-005/H/HI/ Hla/L1967. FOS 1863-1864. Kun bilde 1.

Stiftamtmanden i Kristiansand - Dokumenter vedr. sinnssyke. Sirkulasjoner:

(1850-1891) SAK/1271-0005/H/Hh/Hhd/L1905/0001. Ole Sandbergs oppfordring, 1855.

Litteratur

Blomberg, W. (2002). *Galskapens hus: utskilling og internering i Norge 1550–1850*. Universitetsforlaget.

Bøe, J. B. (1991). *De utsatte: psykiatriske pasienter i privatpleie på Jæren 1950–1970*. [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Bergen.

Ericsson, K. (1974). *Den tvetydige omsorgen: sinnssykevesenets utvikling – et sosialpolitisk eksempel*. Universitetsforlaget.

Fjermeros, H. (2009). *Åndssvak! et bidrag til sentralinstitusjonenes og åndssvakeomsorgens kulturhistorie*. Universitetsforlaget.

Foucault, M. (2008). *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*. Gyldendal.

Hermundstad, G. (2005). Ny forskning på psykiatriens historie i Norge. *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 42(1).

- Munksgaard, J. H. & Spareskillingsbanken (Kristiansand). (2004). *Hospitalet og Herman Wedel Major*. Spareskillingsbanken.
- Nielsen, M.-B. O. (2008). *Mennesker, makt og mikrober: epidemibekjempelse og hygiene på Sørlandet 1830–1880*. Fagbokforlaget.
- Retterstøl, N. (1995). *Gaustad sykehus 140 år*. Universitetsforlaget.
- Robertson, C. L. (1863). Remarks on the use of digitalis in the treatment of insanity. *British Medical Journal*, 2(144), 364–367.
- Scull, A. T. (2005). *Madhouse: a tragic tale of megalomania and modern medicine*. Yale.
- Seines, A. M. (2015). *De fattige sinnssyke. Om etableringen og utviklingen av sinnssykepleien i Norge, med særlig fokus på fattige sinnssyke i Lister og Mandals amt fra 1860 til 1882*. [Mastergradsavhandling]. Universitetet i Agder.
- Seines, A. M. (2016). På bunnen av 1800-tallets samfunnsstige. De fattige sinnssyke, i K. Pabst (Red.) «... at maatte erholde en liden Hjelp»: *fattige og fattigvesenet på Agder fra 1786 til 1920*. Årsskift for Vest-Agder-museet (s. 104–125).
- Skålevåg, S. A. (2002). *Fra normalitetens historie: sinnssykdom 1870–1920*. [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Bergen.
- Sundt, E. (1869). *Om Renligheds-Stellet i Norge.: Til Oplysning om Flid og Fremskridt i Landet*. Trykt og forlagt af J. Chr. Abelsted.
- Sundt, E. (1976). *Verker i utvalg: 6: Om bygnings-skikken på landet i Norge*. Gyldendal.
- Tosh, J. (2009). *Historians on history* (2. utg.). Pearson Education.
- Weber, M. (1990). *Makt og byråkrati: essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier* (2. utg.). Gyldendal.

KAPITTEL 3

Å redde eller avskrekke? Synet på fattigdom ved etablering av institusjoner for ulike grupper fattige i Mandal og Halse rundt århundreskiftet 1900

Thomas Olsen Arkivverket, Kristiansand

Abstract: This chapter examines the attitudes of the local community towards various groups of impoverished people in two municipalities in Agder around the turn of the 20th century. The study is based on the debates that unfolded regarding the establishment of institutions such as poor farms, nursing homes for elderly people, and orphanages in the urban municipality of Mandal and the surrounding rural municipality of Halse. The prevalent belief was that poverty stemmed from individual and moral factors. However, the findings demonstrate that in the early 1900s, certain groups and communities began to critique the moralistic and individually focused explanations of poverty. They underscored that poverty was primarily a result of external factors such as illness, old age, and unemployment, and argued that the arrangements of the poverty relief system constituted demeaning and stigmatizing forms of assistance. There was a desire for a renewal of poverty relief, calling for various groups of the impoverished to be removed from the old, all-encompassing poverty relief system and be provided with more differentiated forms of assistance such as nursing homes and various types of social insurance.

Keywords: poverty, philanthropy, welfare history, orphanage, poverty relief, poor farm, nursing home

Introduksjon

Etableringer av institusjoner for ulike grupper fattige gir ofte et godt innblikk i samfunnets syn på og holdninger til de gruppene institusjonene var tiltenkt. Jeg vil i dette kapitlet undersøke lokalsamfunnets holdninger til ulike grupper fattige i to kommuner på Agder rundt århundreskiftet 1900. Utgangspunktet for undersøkelsen er debattene som utspilte seg omkring opprettelse av institusjonene fattiggård, aldershjem og barnehjem i henholdsvis bykommunen Mandal og den omkringliggende herredskommunen Halse. Hva preget oppfatningene om årsakene til fattigdommen og fattigdomsproblemene? Hvilke ulike holdninger kom til uttrykk i den sosialpolitiske debatten? Og hvilke endringstendenser ser vi gjennom perioden?

På slutten av 1800-tallet var kommunal bortsetting ennå den vanligste hjelpeordningen innen fattigomsorgen i Norge. Mot betaling satte de kommunale fattigkommisjonene bort både fattige barn og pleietrengende eldre til privatpersoner. Men rundt århundreskiftet 1900, og i de første tiårene av 1900-tallet, gikk antallet som var satt bort til forpleining hos privatpersoner, ned. Dette skyldtes blant annet en betydelig utbygging av både kommunale og privatdrevne institusjoner.

En av de nye institusjonene som trådte frem på denne tiden, var de kommunale fattiggårdene. Disse institusjonene hadde sitt forbilde i de britiske *workhouses*. De britiske liberalistene hadde fra 1830–1840-årene ønske om å innskrenke det offentlige virksomhet til et minimum, også på det sosialpolitiske området. Trusselen om anstaltopphold skulle avskrekke folk fra å søke fattighjelp, og på denne måten spare offentlige utgifter.¹ Fattiganstaltene ble aldri like utbredt i Norge som i Storbritannia, men fra slutten av 1800-tallet skjøt etableringene fart også her. I perioden 1886–1920 ble det opprettet nærmere 250 slike institusjoner rundt om i landet.² Anstaltene var ganske forskjellige. Hvilke oppgaver de i praksis hadde, varierte fra sted til sted. Betegnelse varierte også: «fattiggaarde», «fattigarbeidshus» og så videre.³ Arbeidstilbudet bestod ofte i at man drev gårdsbruk i tilknytning til institusjonen. Gårdene ble drevet på mest sparsommelige måte for å virke avskrekkende, og for å spare på utgiftene.

1 Midré, 1990, s. 87–90.

2 NOS, Fattigvesen, 1921, Tabell 13.

3 Midré, 1990, s. 111.

Tanken om fattiggårder gjorde seg også gjeldende på Agder. Like etter århundreskiftet 1900 behandlet både Mandal og Halse kommune spørsmålet om fattiggård. Selv om denne institusjonstypen var såkalt blandet, beregnet på alle grupper fattige, var det særlig holdningene overfor de arbeidsføre, og etter manges mening uverdige, fattige som kom til syne da fattiggårdspørsmålet ble debattert. Mens fattiggården i Halse stod ferdig høsten 1906, valgte Mandal derimot å legge hele fattiggårdprosjektet på is, og opprettet, etter flere års utredning, et rent aldershjem i 1918. I tiden rundt første verdenskrig ser vi at fattiggårdene i hele landet ofte ble supplert med, eller avløst av, pleie- og gamlehjemsinstitusjoner. Mange fattiggårder endret navn og ble rene gamlehjem.⁴ Andre kommuner, slik som Mandal og flere andre byer, bygde spesialiserte alders- og pleiehjem, der man ønsket at de eldre skulle få god pleie og godt stell uten at dette ble assosiert med fattigvesenets stigmatiserende ordninger. Debattene om gamlehjem synliggjorde ofte standpunkter omkring eldrepolitikk og den rollen det offentlige tok i pleien av de fattige eldre.⁵

I siste halvdel av 1800-tallet ble etableringene av barnehjem dominert av frivillige religiøse velgjørere. På 1800-tallet vokste det i hele Europa frem ei sterk tro på at ulike samfunnsproblemer kunne løses ved å bygge institusjoner for ulike vanskeligstilte grupper. Vi fikk blant annet en stor utbygging av fengsler og sinnssykeasyler, men også barnehjem. Barn i sosial nød måtte reddes om de ikke skulle bli «moralsk fordervede» og unyttige individer for samfunnet.⁶ I dette barneredningsarbeidet stod den kristelige frivilligheten sterkt, og løsningen ble en storstilt utbygging av private og religiøst drevne barnehjem. Omkring århundreskiftet 1900 var det to privatdrevne barnehjemsinstitusjoner som tok seg av fattige barn i Mandalområdet – Mandal barnehjem for piker og Vaisenhuset Ebenezer for gutter i Kristiansand. Det finnes lite kildemateriale bevart etter pikehjemmet. Siste del av kapitlet tar derfor for seg hvilke oppfatninger grunnleggerne av Ebenezer hadde til fattigdom generelt og fattige barn spesielt, da denne institusjonen ble etablert av Kristiansands og Mandals Fellesforeninger for Den Indre Mission i 1882.⁷

4 Seip, 1994a, s. 153–155.

5 Kapitlets avsnitt om fattiggård og aldershjem er basert på undersøkelsene i Olsen, 2003a, s. 38–66 og Olsen, 2016, s. 146–165.

6 Andresen, 2006, s. 138.

7 Kapitlets avsnitt om barnehjemmet Ebenezer er basert på undersøkelsene i Olsen, 2003a, s. 81–113 og Olsen, 2003b, s. 92–112.

I norsk historieforskning om fattigdom er det særlig nasjonale forhold eller storbyene som har hatt hovedfokus.⁸ Småbysamfunnene og landkommunene er i mindre grad vektlagt. I dette kapitlet, som først og fremst er rettet mot lokale forhold på Agder, er derfor hovedkilden til oppfatninger og holdninger om fattige og fattigdomsproblemer regionale og lokale aviser og tidsskrifter. I debattene om fattiggård og gamlehjem gir mandalsavisene Lister og Mandal Amtstidende og Lindesnes viktig informasjon, og egner seg til å belyse spørsmålet fra ulike synsvinkler. Avisen Lindesnes var en typisk representant for «by-venstre», og var forholdsvis progressiv og pågående når det gjaldt å få i gang sosialpolitiske tiltak av forskjellig art, mens den konservative Lister og Mandal Amtstidende var langt mer tilbakeholdende i de sosiale sakene.

I analysen av hvilken virkning fattiggården kom til å få for de fattige og for fattigkommunens økonomi, er de bevarte årlige beretningene om fattiggårdens virksomhet og arkivet etter Halse fattigstyre sentrale kilder. For Mandals del er store deler av fattigstyrets arkiv fra denne perioden gått tapt, men ei bevart møtebok fra 1908–1924 kan fortelle en del om det kommunale gamlehjemmets drift og klientell.

I avsnittet om Ebenezer er misjonsbladet *Sennepskornet* og den kristelige avisen *Den lille samler* viktige kilder for å kunne beskrive indremisjonenes motiv og ideologien bak opprettelsen av barnehjemmet. I tillegg er selvsagt forhandlingsprotokollen for Vaisenhuset Ebenezer med de såkalte grunnreglene fra 1881 viktig for å forstå hvilke barn som skulle reddes, og dermed denne institusjonens samfunnsmessige motiv.

Fattiggårdsspørsmålet i de to kommunene

Spørsmålet om å anlegge fattiggård dukket opp omtrent samtidig i de to kommunene. I Halse begynte fattiggårdskomiteen sitt arbeid høsten 1904, mens Mandal satte ned sin komité i januar året etter.

I Halse foretok man høsten 1904 og våren 1905 en utredning av saken, og i landkommunen var det bred enighet om at fattiggård var «et virkelig Fremskridt paa Fattigvæsenets område». Men likevel fantes det bekymring for «at det er for dyrt og omstændeligt at Faa i stand.»⁹ Det var altså først og fremst økonomiske argumenter som veide for eller imot opprettelsen

⁸ Se for eksempel: Seip, 1994a; Seip, 1994b; Midré, 1990; Bjørnson & Haavet, 1994; Andresen, 2006.

⁹ LMA, 1904, nr. 109.

av fattiggård. Hvorvidt pleien av de fattige kom til å bli bedre med fattiggård stilte man få spørsmål ved, innsparinger i de kommunale utgiftene var det viktigste:

For det første kan man jo gaa ud fra, at de af Sognets fattige, der nu maa bortsettes i pleie til andre, vilde faa det bedre, og for det andet kunde den rest af arbejdskraft, som mange af Sognets understøttede endnu er i besiddelse af, tages i brug og saaledes nyttiggjøres til Gavn baade for dem selv og Sognets skatteydere.¹⁰

I mars 1905 reiste to av fattiggårdkomiteens medlemmer, Laurits Nilsen og Christen Ihme, «asted til nogle Fattiggaarde i andre Sogne for bedre at sette sig ind i forholderne».¹¹ De besøkte flere fattiggårder på Stavangerkanten, der de fikk «et forsterket indtrykk ligeoverfor Betimeligheden og Nødvendigheden af en saadan Fremgangsmaade ogsaa i Halsaa.»¹²

Komitémedlemmene kom frem med flere gode anbefalinger om hvordan anlegget burde se ut og virke. Med hensyn til hvor stort gårdsbruket skulle være, foreslo komiteen at arealet burde være så stort at det med tiden kunne fø 10 til 12 kyr og en hest,¹³ altså et relativt stort bruk til Sørlandet å være. Komiteen gjorde også en beregning på at hele fattiggården med hovedbygning, driftsbygninger, innbo og gårdsredskaper til sammen ville koste omtrent 18 000 kroner. Alle disse anbefalingene og beregningene ble fulgt da herredsstyret i september 1905 enstemmig besluttet «at indkjøbe gaarden Heslandshullet». Kjøpesummen var 16 000 kroner, men med dette fulgte hele besetningen på ni kyr og hest, samt gårdsredskaper.¹⁴

Før gården på Nedre Hesland ble funnet, hadde det vært skepsis til kjøp av fattiggård i kommunen. Våren 1905 stemte fem representanter både i fattigstyret og i herredsstyret mot opprettelse av fattiggård. Disse ønsket en «endnu nøiere undersøkelse [...] i det man ikke finder Fattigforholdene i Halsaa saa at man f.T bør skride til saa stort anlæg.»¹⁵ Men da denne gården dukket opp, ble all tvil feid til side: «En heldigere eiendom til dette brug kunde vanskelig faaes, og prisen maa være særdeles billig. Der skal være oppimod 100 maal dyrket eller udyrket mark og adskillig skog.»¹⁶

10 LMA, 1904, nr. 95.

11 LMA, 1905, nr. 35.

12 LMA, 1905, nr. 46.

13 LMA, 1905, nr. 46.

14 Lindesnes, 1905, nr. 104.

15 IKAVA, Halse fattigstyres møtebok 1885–1906, 13. mai 1905.

16 Lindesnes, 1905, nr. 104.

Halse realiserte altså fattiggården forholdsvis raskt etter at alle økonomiske bekymringer var tatt av veien. Annerledes skulle det bli i bykommunen Mandal. Her ble «den sosiale side av saken» heftig debattert. Selv om fire av fem medlemmer i fattiggårdskomiteen var positive til saken, tok et medlem til kraftig motmæle mot opprettelse av fattiggård. Det var Gustav Nygaard, venstremann og redaktør i avisen Lindesnes. Han kunne ikke se at en slik gård skulle «være det rette vaaben i kampen mod fattigondet», og pekte heller på opprettelse av et pleie- eller alderdomshjem for gamle og syke fattige som ellers måtte bortsettes i privat forpleining. De arbeidsføre fattige mente han kommunen måtte kunne anvise et eller annet arbeid.¹⁷ Men selv om Gustav Nygaard tapte komitéavstemningen i 1905, var det likevel hans linje som skulle få gjennomslag. For da saken i 1906 ble oversendt til formannskap og magistrat fra fattigstyret, som også var positive (fire mot tre stemmer) til saken, rant hele prosjektet ut i sanden. Fattiggårdsaken ble, av uvisse grunner, aldri tatt opp verken i formannskapet eller i kommunestyret.

Allerede da komiteen i Mandal startet sitt arbeid 27. januar 1905, hadde den vært splittet. Nygård var en svoren motstander av fattiggård, mens de fire andre komitémedlemmene var positive til foretaket. Blant annet hadde fattigstyremedlem og kommende bystyrerepresentant for Samlingspartiet frøken Anna Sveindal i mange år arbeidet for opprettelsen av en fattiggård.¹⁸ Det var nok på bakgrunn av dette Nygaard i sin avis oppfordret til en skikkelig diskusjon angående spørsmålet: «Thi jo bedre sagen blir gjennemtænkt og belyst fra alle sider, jo heldigere vil det være.» Nygaard mente det var viktig å få diskutert saken i pressen, slik at man kunne «gi enhver, som staar med sagens afgjørelse, den best mulige anledning til at faa se sagen fra alle kanter». Dermed mente han å unngå at saken skulle bli avgjort «af den større eller mindre veltalenhed» i kommunestyret.¹⁹

I 1905 ble derfor fattiggårdssaken heftig diskutert i mandalsavisene. Det var særlig Nygaard og en anonym forkjemper for fattiggården som diskuterte saken inngående. Debatten ble etter hvert til en mer generell diskusjon om de egentlige årsakene til fattigdommen i lokalsamfunnet. Ulikhetene i meningene om disse årsakene førte til at de to debattantene trakk ulike konklusjoner, med hensyn til spørsmålet om opprettelse av

17 Lindesnes, 1905, nr. 139.

18 LMA, 1905, nr. 36.

19 Lindesnes, 1905, nr. 60.

fattiggård. Man kan litt lettvint si at vi her fikk et møte mellom 1800-tallets sparepolitikk og tanken om avskrekkende fattigpleie, og den nye tids ønske om en verdig pleie av de trengende. Mange steder ble de nye tankene brakt frem nettopp av partiet Venstre, som Gustav Nygaard tilhørte.

Den anonyme debattanten argumenterte for at fattigdom først og fremst var selvforskyldt, og mente at i omtrent 60 prosent av tilfellene skyldtes fattigdom en brist i karakteren.²⁰ Fattigondet hadde selvsagt flere røtter (årsaker), «men den sterkeste og seigeste er efter vor Mening [...] karakterens slappelse – og for den slags ser vi som et botemiddel Fattiggaard». Innsenderen hevdet videre at «almiser har her i Byen været let erhvervelige og langt at foretrekke for slitsomt Arbeide».²¹ Slik skulle den trengende gradvis ha opphørt med å stille fordringer til seg selv, og hadde dermed glidd vekk fra sine plikter som borger. Alt dette mente han gikk ut over den plikttoppfyllende skatteyter. For de fleste av dem som skulle komme på fattiggården, hadde fattigkassa før «vært en herlig indretning, med sin ugentlige Understøttelse», hevdet den anonyme.²² Vi ser altså at innsenderen la stor vekt på den moralske dimensjonen da han fremla fattigdommens årsaker. Derfor ble også løsningen å gjøre noe nettopp med den fattiges moral, og dette mente han ville bli best utført ved opprettelse av en fattiggård. Der hadde man et strengt oppdragende reglement, og den understøttede kunne ikke lenger få den uheldige kontante utbetalingen.

Nygaard imøtegikk det anonyme inseratet kraftig i et innlegg noen dager etter. Han hevdet at hvis innsenderen, som skildret byens trengende så grusomt, virkelig hadde jobbet ute blant disse, så måtte «dette arbeidet være utført noget nær i samme aand som den, hvormed en viss Mand arbeider sig gjennem Bibelen».²³ Nygaard hevdet at motdebattanten ikke hadde noe som helst innsyn i ærekjærheten hos de brede arbeidende lag av folket, og hvor vondt måtte det ikke være for alle «som selv har vokset ind og op i smaafolks kaar og tænkeset» å lese inseratets grusomme deklamasjoner.²⁴ Etter Nygaards argumentasjon var ikke den enkeltes moral en avgjørende faktor for fattigdom. Han hevdet at årsaken til fattigdommen ikke bare var et individuelt ansvar, men at fattigdommen i like stor grad skyldtes utenforliggende årsaker. Vi må kunne hevde at Nygaard dermed var mer

20 Lindesnes, 1905, nr. 59; LMA, 1905, nr. 61.

21 Lindesnes, 1905, nr. 59; LMA, 1905, nr. 61.

22 Lindesnes, 1905, nr. 59; LMA, 1905, nr. 61.

23 Lindesnes, 1905, nr. 60.

24 Lindesnes, 1905, nr. 60.

moderne i sitt syn på sosialpolitikk. Utviklingen innen sosialpolitikken gikk i begynnelsen av forrige århundre i retning av årsakstenkning, og beveget seg dermed bort fra den ensidige liberalistiske ansvarstenkningen.²⁵

Nygaard rettet særlig kritikken mot forkjempernes ensidige vektlegging av de økonomiske sidene i fattiggårdsspørsmålet:

Hvad der straks bør bringes ethvert socialt interessert Menneske til at behandle spørgsmaalet om Fattiggaard med al mulig kritik, er den kjendsgjerning, at tanken om Fattiggaard ikke først og fremst er udsprunget af omhu for de fattige, men af omhu for ens kjære pengepung – af de snevreste skatteyder interesser.²⁶

Han var redd for at et slikt system ville gjøre mer skade på den sosiale siden enn det ville spare inn på budsjettet. Fattiggård ville ikke skaffe de fattige verken bedre boliger eller bedre ernæring. Nei, hevdet han, dette prosjektet var utelukkende for å få budsjettene ned.

Videre kritiserte Nygaard den utstrakte bruken av regler og disiplin i disse gårdene. Skulle en gård være riktig fordelaktig, måtte den nærmest fremstå som en moderne straffeanstalt:

Thi, regler er der for alt: Op paa en bestemt tid om morgenen, spise til bestemte tider en bestemt mad, arbeide, hvile og legge sig efter reglementet. Husandagt for Voksne, «kristelig opdragelse» for Børn – høflighed og lydighed mod anstaltens styrende. Dovenskab, u lydighed, og alslags overtrædelser af ordensreglementet straffes paa forskjellig maade, og bestyreren har en husfars myndighed.²⁷

Kritikken av reglementene på fattiggårdene likte den anonyme fattiggårdsforkjemperen lite. Han måtte gjøre leserne oppmerksomme på at mange av de trengende hadde ført et regelløst liv, og derfor trengte fattiggårdens regler som en slags moralsk oppdragelse.²⁸

Nygaard så det norske fattiggårdssystemet som en «etter forholderne afpasset tillemping af de Engelske arbeidshuse». Som i det engelske systemet var det ikke den direkte nytten av fattiggården som fikk budsjettene ned, ved at man utnyttet de fattiges arbeidsevner, men den indirekte nytten ved at den skremte bort fattige som «utvilksomt vilde falt det offentlige

25 Midré, 1990, s. 192.

26 Lindesnes, 1905, nr. 55.

27 Lindesnes, 1905, nr. 52.

28 LMA, 1905, nr. 61.

Fattigvæsen tilbyrde.»²⁹ Han hevdet at forkjemperne også tok feil når de mente at det var de dovne og likegyldige som ble skremt til å ta seg sammen. Han mente heller at det ofte var de «værdigste trængende» som ble skremt ut i sult, savn, nød og fortvilelse. Det ville bli en umulig sak for fattigstyret å bestemme hvem som skulle trues til å komme på en slik fryktinngytende anstalt.

I debatten som utspilte seg i Mandal, var det en partipolitisk dimensjon. Nygaard var representant for en radikal venstrelinje, mens motdebattanten, selv om vi ikke vet hvem han eller hun var, nok representerte den konservative siden, og var talsperson for selvhjelpstankegang og skattebetalerne, der målet måtte bli å «ofre» færrest mulig skattepenger til sosialpolitiske tiltak.

Fattiggårdstrusselen – lønnsomhet forutsatte avskrekking

Utredninger om hvor mange av kommunens fattigunderstøttede som det kunne passe å ta inn på fattiggården, og om pleien på denne institusjonen ville bli billigere enn de tidligere ordningene, hadde stått sentralt i Halse fattiggårdskomiteés arbeid. Etter å ha observert fattiggårdene på Stavangerkanten, viste det seg at prisen per person per døgn i gjennomsnitt lå på omtrent 50 øre. Dette var beregnet etter et belegg på 20 til 30 personer. Lønn til bestyrer og en bestyrerinne ville også føre med seg kostnader, og dette beregnet komiteen til «en Forøgelse af 8 a 10 øre pr døgn pro persona».³⁰ I tillegg til dette ville man hvert år måtte betale renter på gården.

Komiteen beregnet at 32 av kommunens fattigunderstøttede kunne være skikket for fattighjemmet. Av disse var minst seks kategorisert som barn, det vil si under 15 år. Med den ordningen man nå hadde, kostet disse 32 personene fattigkassa 25 øre per døgn. Men komiteen var, da den gjorde sine beregninger, fullstendig klar over at et slikt tiltak kom til å skremme folk bort fra å be om videre støtte:

[...] flere av disse [...] har en liden godtgjørelse, og at de antagelig heller vælger paa en eller anden vis at undgaa ophold paa et Fattighjem, dermed vil utgiftene [...] blive at fordele mellem saadanne Personer, der i forveien nyder langt større understøttelse, og som det altsaa koster mer pr. Dag ogsaa efter den nuværende ordning.³¹

²⁹ Lindesnes, 1905, nr. 52.

³⁰ LMA, 1905, nr. 47

³¹ LMA, 1905, nr. 47.

Fattiggårdens lønnsomhet lå altså i at folk med moderat støtte skulle trekke sitt krav om hjelp og sørge for seg selv. Vi kan konkludere med at fattiggården i Halse tok mål av seg til å ha en avskrekkende virkning på visse typer fattige, og med dette få fattigutgiftene til kommunen ned.

Gården ble bygd til å ha en kapasitet på omtrent 20 personer.³² Men i hele perioden mellom 1906 og 1920 var belegget aldri på mer enn 13 personer. Dette var helt i tråd med de erfaringene komitémedlemmene fikk med seg fra sin reise, der det mange steder ble hevdet at når gårdene var fulle, «saa vilde nær sagt alle ind; men var der overflødig plads, holdt mange sig paa Frastand». Det kan se ut til at målet om å få de fattige til å klare seg ved egen hjelp best ble oppnådd ved å ha litt ledig kapasitet, ellers virket ikke avskrekkingen fullt ut. I bestrebelsene på å få de fattige til å klare seg selv, ble det på et sted hvor komiteen var på besøk, sagt at «de tomme værelser derfor lønner sig aller best.»³³

For at denne typen institusjoner skulle fungere etter sin hensikt, det vil si som avskrekkingsmiddel, burde det altså være en del ledig kapasitet. Vi kan derfor anta at de fleste anstalter av denne typen rundt om i landet stod så å si halvtomme. At Halse kommune svært sjelden hadde positivt svar på de mange forespørselene som kom fra omkringliggende kommuner om å få fattige og gamle inn på anstalten, er også et indisium på at man egentlig ønsket ledig kapasitet. Denne antakelsen forsterkes ved at den i tillegg stemmer godt overens med forholdene i våre fattiggårdsinstitusjoners forbilde, nemlig de britiske *workhouses*. Der var kapasiteten gjennomsnittlig bare 60 prosent dekket.³⁴

I avisen Lister og Mandal Amtstidende den 10. oktober 1906, like etter opprettelsen, får vi et innblikk i at fattiggården virkelig virket etter sin hensikt:

Bælægget af Fattige [...] er [...] kun 9 stykker. Forresten har der blant de trængende Fattige [...] været en sand skræk for at komme paa Fattiggaarden, og flere har af den grund foretrukket at give afkald paa al understøttelse og for fremtiden sørge for sig selv. Dette, at den lærer folk at klare sig selv [...], er noget af det beste ved hele Indretningen [...].³⁵

32 Lindesnes, 1906, nr. 118.

33 LMA, 1905, nr. 46.

34 Thomson, 1983, s. 48. Dette tallet gjelder året 1851.

35 LMA, 1906, nr. 120.

Kommunens hovedmotiv for opprettelse av fattiggård var altså å få ned fattigkasseutgiftene. Dette preget institusjonsdriften, og selv om man i 1912 offisielt foretok en navneendring fra fattiggård til gamlehjem, ble anstalten aldri noe spesialisert aldershjem med fokus på pleie og omsorg. I hele perioden frem til 1920 hadde institusjonen et blandet klientell, hvor hovedvekten var eldre pleietrengende pasienter. De alderdomssvekkede utgjorde omtrent 60 prosent av klientellet, mens 1/3 ble karakterisert som mentalt eller fysisk syke personer i aldergruppen 16–64 år. Også noen barn hadde gjennom årene bosted på fattiggården. Disse var ofte de eneste som kunne være med og hjelpe til i gårdsdriften.³⁶

Arbeidsføre personer, som ble beskyldt for å være late og arbeidssky, ble aldri noen dominerende gruppe på fattiggården. På anstalten møter vi de hjelpeløse i befolkningen. Disse måtte leve under svært sparsommelige forhold, under et «regime» som egentlig var konstruert for å tvinge andre til å la være å søke hjelp.³⁷

Etter at fattiggården var etablert i Halse høsten 1906, fant det derfor sted iøynefallende endringer i kommunes fattigbudsjetter. Antallet personer som fikk pengeunderstøttelse, gikk drastisk ned fra 36 personer i 1906, via 17 personer i 1907, til åtte personer i 1908, og lå deretter stabilt rundt dette tallet. Utgiftene til denne posten gikk også drastisk ned, fra å ligge rundt 5000 kroner til under 1000 kroner. Likevel gikk ikke fattigkommunens totale utgifter særlig ned. Dette skyldtes nettopp de store investeringene som var blitt gjort i fattiggården.³⁸

Personer som før hadde mottatt pengestøtte, fikk nå tilbud om å bosette seg på fattiggården. De fleste takket nei. Mange av dem som ble rammet, var enker og eldre ugifte kvinner, men også en del barnefamilier. I familien Jacobsen hadde ektemannen, som var sjømann, reist til Amerika. Hustruen hadde bosted hos sin far. Hun hadde tre barn og måtte stelle for både dem og sin eldre far. Fra ektemannen i Amerika hadde det bare kommet 30 dollar på de siste to årene, og da fattigstyret i 1907 trakk pengestøtten og tilbød dem plass på fattiggården, møtte kvinnens far opp på fattigstyremøtet for å protestere. Han uttalte at «det var saa uforsvarligt at Datteren med sine Børn kunde gaa paa Fattiggaarden idet han ikke kunde hjelpe sig

36 SSHF, Beretning om fattiggårdens virksomhed 1907–10; SSHF, Beretning om Halse gamlehjems drift for årene 1915, 1918–1920; IKAVA, Halse fattigstyres møtebok 1885–1906; IKAVA, Halse fattigstyres forhandlingsprotokoll 1906–1951.

37 Midré, 1990, s. 114.

38 IKAVA, Halse fattigstyres møtebok 1885–1906; IKAVA, Halse fattigstyres forhandlingsprotokoll 1906–1951.

hende foruten; men [...] bad om at hun kunde beholde hvad før var tildelt egentlig». ³⁹ Men ingen bønn hjalp. Da det var ledige plasser på fattiggården, ville ikke fattigstyret utbetale pengestøtte, dermed mistet familien hele sin tidligere understøttelse for å unngå å komme på fattiggården.

Også i andre tilfeller ser vi at fattiggårdstrusselen ble brukt som middel for å redusere fattigunderstøttelsen. I et brev til Trondheims fattigstyre angående fattigunderstøttede fru Tallaksen som hadde hjemstavn i Halse, skrev fattigstyret 20. september 1906:

Man har ogsaa været opmerksomme paa at understøttelsen [...] nu burde nedsettes, og i Møde i August blev besluttet at give hende valget: enten komme hit hvor man nu har oprettet Fattiggaard eller beholde inntil videre den halve understøttelse, naar de to ældste døtre var konfirmerede. ⁴⁰

Etter ei drøy ukes betenkningstid valgte hun å bli værende i Trondheim, og fra 1906 til 1907 ser vi at understøttelsen til henne ble redusert fra 156 til 78 kroner per år.

Politikerne i Halse bygde fattiggården på Nedre Hesland etter en ideologi som egentlig var typisk for 1800-tallet, med et liberalistisk tankesett om at fattigdom ofte skyldes moralsk brist hos individet, og at de fattige derfor helst burde trues til å klare seg selv. Det var ennå i 1920 først og fremst økonomisk lønnsomhet som stod i høysetet, ikke god pleie av de trengende. Selv om fattiggården allerede i 1912 skiftet navn til gamlehjem, forble den i flere år en typisk «blandet institusjon» som skulle løse et mangfold av kommunens fattigdomsproblemer.

Aldershjem – mål om verdig pleie for fattige eldre

Den typen gamlehjem som Gustav Nygaard etterlyste allerede i 1905, besluttet ikke Mandal bystyre å opprette før i 1917. Før dette hadde det vært seks år med politiske diskusjoner og komitéarbeid. Det var hele tiden en kamp mellom økonomi og god pleie. Både i 1913 og i 1916 stod saken på Venstres kommunevalgprogram. Politikerne fra dette partiet var nok de

³⁹ IKAVA, Halse fattigstyres forhandlingsprotokoll 1906–1951, 5. okt. 1907.

⁴⁰ IKAVA, Halse fattigstyres kopibok 1887–1942, 20. september 1906.

fremste talsmenn for saken, selv om flere fra Avholdspartiet også kjempet varmt for et hjem til de gamle.

I oktober 1911 ble det på initiativ fra fattigvesenet, og med tilslutning fra den frivillige fattigpleie samt byens sanitetsforening, opprettet en komité som skulle utrede saken. Venstreavisen Lindesnes skrev i denne anledning: «vi ønsker at gi [...] vor varmeste tilslutning og anbefaling i haab om, at det blir et skridt bort fra fattigkasseforsmædelsen og henimot en human og omsorgsfuld behandling av enlige og gamle, som trenger pas og pleie, hvile og hygge i livskvelden.»⁴¹ Redaksjonen i Lindesnes var en pådriver for en bedre og mer moderne sosialpolitikk for byen. Hver gang en sosialpolitisk sak kom på dagsordenen, engasjerte de seg for å få tiltaket raskt ut i livet.

I oktober 1912 ble tegninger, beskrivelser og beregninger for et nytt gamle- og pleiehjem for byen fremlagt, men da komitéforslaget for gamlehjemmet endelig kom opp i formannskapet, foreslo magistraten at saken ble satt på vent av budsjettmessige hensyn. Han mente at for det første ville et slikt nybygg bli svært kostbart. I tillegg ville det føre til en økning i utgiftene på omtrent 80 kroner per understøttet per år. Disse beregningene var gjort ut ifra at gamlehjemmet skulle ha et belegg på 30 personer. Dette tallet ble så sammenliknet med den støtten som ble gitt til de 30 høyest understøttede blant de gamle over 65 år.⁴²

Forslaget til Magistraten ble vedtatt i formannskapet mot to stemmer, fra venstremannen byggmester Tørres Klev, som satt i gamlehjemskomiteen og fra en av Avholdspartiets menn, skomaker T. Larsen.⁴³ Dette ble fulgt opp i bystyret, selv etter sterk agitasjon fra redaktør Nygaard i Lindesnes om at saken burde fremmes straks, og at «bare social lunkenhet kan [...] bringe bystyret til at ikke gripe den beleielige tid».⁴⁴ Kristian Fjeldskaar, tidligere formann i fattigstyret og representant for Avholdspartiet, fremsatte et forslag om å lage et gamlehjemsfond, hvor man hvert år avsatte en viss sum. Gamlehjemsfunds mest ivrige forkjempere skjønnte at de var i mindretall, og Fjeldskaars forslag ble vedtatt enstemmig. Det skulle hvert år avsettes 3000 kroner i fondet.⁴⁵

At saken ble utsatt, skyldtes også forhåpninger om at folkeforsikringen snart ville komme, og at det da, som en representant sa, muligens kunne

41 Lindesnes, 1911, nr. 137.

42 Lindesnes, 1913, nr. 43.

43 Lindesnes, 1913, nr. 52.

44 Lindesnes, 1913, nr. 61.

45 Lindesnes, 1913, nr. 64.

«vise sig praktisk at grundlegge et gamlehjem som paatænkt – til dels kanskje efter andre prinsipper end man nu regner med». ⁴⁶ Trygdekomiteen av 1907 holdt fortsatt i 1913 på å utrede et forslag angående en kombinert alders- og invalideforsikring som skulle gjelde hele folket. I dette forslaget var det meningen at alle skulle få alderspensjon etter fylte 70 år. ⁴⁷ Hadde dette blitt vedtatt i Stortinget, er det nok mulig at aldershjemmene rundt om i landet hadde blitt administrert uavhengig av fattigstyrene. Men uten en slik allmenn pensjonsordning, fikk gamlehjemmene følgende tre funksjoner: forsørgelse, bosted og pleie. ⁴⁸ Med et vedtak om allmenn alderspensjon kunne alle eldre i større grad selv ha betalt for sin plass, dermed hadde også gamlehjemmenes forsørgerfunksjon blitt redusert. ⁴⁹ Slik kunne man unngått at det bare var de aller fattigste som hadde blitt de kommunale gamlehjemmenes brukere. Dette ville igjen muligens ført til at dets brukere hadde fått en mindre stigmatisert rolle, og dermed hadde kanskje disse institusjonene fått et bedre omdømme enn det de fikk.

Venstres representanter i Mandal forpliktet seg ifølge kommunevalgprogrammet for perioden 1913–1916 «til at ha et vaakent øie med saken, for at den ved første leilighet kan bli bragt i havn». ⁵⁰ Partiet mente mye var forsømt fra samfunnets side på eldreomsorgens område, man hadde ingen human omsorg for de fattige og enslige gamle. Riktignok fantes «fattigkassens naadesmuler», men det var et sted for pleie, hygge og hjemfølelse de eldre savnet så sårt, skrev de i partiprogrammet. Flere hadde et varmt ønske om bedre pleie for de gamle. Den tidligere omtalte Kristian Fjeldskaar brant tydeligvis for saken, ettersom han i Lindesnes hadde et innlegg om «Ideale gamlehjem». Dette var egentlig et utdrag fra det svenske *Social tidsskrift* om «Idylliska och idealistiska ålderdomshem» i Nederland. Fjeldsgaard håpet man i Mandal kunne lære noe av disse nederlandske «hosjes», hvor grunntanken var at en fri bolig kunne skape hjemfølelse, samtidig som man fikk et fellesskap med de andre gamle. Man måtte bort fra de store saler i eldrepleien. De eldre måtte få «sit eget lille hjem i det store hjemmet». Man måtte også vekk fra de fattiggårdslignende institusjonene hvor «skyggen av Indretningen» hvilte over det hele. For de som hadde levd et arbeidsomt og anstendig liv, følte det som ei ulykke å komme selv på den

46 Lindesnes, 1913, nr. 61.

47 Seip, 1994a, s. 270–275.

48 Edebalk, 1991, s. 4.

49 Edebalk, 1991, s. 23.

50 Lindesnes, 1913, nr. 137.

beste fattiggård. Derfor måtte en ny og bedre institusjonstype for eldre, lik de i Nederland, bygges.⁵¹

Da prost Arctander og Christensen, den tidligere ordføreren i kommunen, i 1917 tok til orde for å bruke den gamle folkeskolen som gamlehjem og isteden bygge ny skole, reagerte redaksjonen i avisen Lindesnes med følgende ironiserende utsagn: «Put dem ind i en gammel kasserne like i gatelarmen, hvor de kanske skal begloes som 'raringer', om de gaar ut for at trække lit frisk luft paa den støvfylde plass».⁵² Lindesnes mente situasjonen for de gamle i altfor lang tid hadde vært uverdig. Å bruke den gamle skolen til gamlehjem ville ikke gjøre situasjonen bedre. Det var et nytt lunt, vakert hjem i hyggelige omgivelser man måtte ha, mente de. Motstanden mot å bruke den gamle skolen til gamlehjem var altså stor, men de fleste så også at man ikke hadde råd til nybygg. Derfor var det forløsende da havnefogd Tønnesens eiendom på Malmø ble anbefalt kjøpt. Å bruke dette huset til gamlehjem kunne til slutt alle enes om. Huset hadde mange åpenbare fordeler – «luftig, frit, høit og med mange værelser; haven stor, lun og greit indgjæret, saa de gamle som skulle færdes der ikke blev genert» – og ikke minst var huset billigere enn et nybygg.⁵³ Bystyret hadde også et visst press på seg, de måtte bestemme seg raskt, for huset kunne bli solgt til andre kjøpere. Derfor rakk ingen komité av kyndige å se på huset. Dette førte til en viss skepsis blant noen. Likevel ble forslaget enstemmig bifalt, og de første gamle kunne flytte inn på institusjonen i april 1918.⁵⁴

Debatten om aldershjemmet i Mandal viser at motivene for etableringen først og fremst var en bedre, sikrere og mer verdig pleie innom eldreomsorgen. Etter datidens standard var bevilgningene til institusjonen forholdsvis rause. I budsjettene for 1921 bevilget kommunen 720 kroner per pasient på gamlehjemmet, mens gjennomsnittet for de gamle bortsatt i privatpleie bare var 440 kroner.⁵⁵ Likevel hadde fattigstyret i enkelte tilfeller vansker med å få de eldre frivillig til institusjonen. Ved en anledning ble en eldre kvinne endatil truet med tap av understøttelse om hun ikke flyttet tilbake til aldershjemmet.⁵⁶ Mange kan ha oppfattet reglene og de faste rutinene i et slikt hjem som «frihetskrenkende». Gamlehjemmet ble administrert gjennom fattigstyret, og det kan derfor være at institusjonen ble forbundet

51 Lindesnes, 1913, nr. 61

52 Lindesnes, 1917, nr. 70.

53 Lindesnes, 1917, nr. 99.

54 Lindesnes, 1917, nr. 99.

55 IKAVA, Forhandlingsprotokoll Mandal Fattigstyre 1908–1924, fol. 133b.

56 IKAVA, Forhandlingsprotokoll Mandal Fattigstyre 1908–1924, fol. 122b.

med nedverdiggelse og skam. Vi må huske på at gamlehjemsinstitusjoner var noe helt nytt som de gamle ikke var fortrolige med, og av den grunn hadde en viss skepsis mot. Så selv om mange av kommunens politikere hadde arbeidet for å unngå et slikt stempel, kan befolkningen likevel ha oppfattet institusjonen som en fattiganstalt.

Barneredningen – ideologi og motiv bak etableringen av Vaisenhuset Ebenezer

I perioden 1882–1916 kom mange fattiggutter fra Mandal-området til barnehjemsinstitusjonen Ebenezer like ved Kristiansand. Fra barnehjemmet ble innviet 24. juni 1882 huset institusjonen nærmere 50 «fattige Drengbørn, som er forælderløse, faderløse eller paagrund af Forældrenes Forsømmelse af sine Pligter ligestillede med dem, der ikke har Fader eller Moder».⁵⁷ Ebenezer var en privatdrevet institusjon, der eierskapet var delt mellom indremisjonens fellesforeninger i Kristiansand- og Mandal-området.

Motivene bak etableringen av vaisenhuset synliggjør initiativtakernes syn på fattigdom og hvordan det ble handlet overfor fattige barn og deres familier. Både etableringen og driften av Ebenezer var så å si utelukkende basert på frivillige gaver fra «misjonsvennene». Hva var det som motiverte giverne til å støtte vaisenhuset med så store midler? Og hvorfor fikk barneredningstanken så stor støtte rundt om i indremisjonsslagene? For å finne ut av dette må vi se på ideologien som lå bak opprettelsen av vaisenhuset, og hvilke forhåpninger indremisjonsfolket hadde til en slik anstalt for barn.

Generelt sett ser vi at institusjoner for barn ofte var forholdsvis enkle å motivere støtte for, da dette var svært synlige og konkrete tiltak som ville dra barna vekk fra den store fattigdommen de levde i. Men vi kan nok likevel hevde at det å skaffe «fattigfolket» bedre fysiske levevilkår slett ikke var det eneste motivet. Fattigdommen skyldtes ifølge samtiden først og fremst indre moralske årsaker, derfor ble arbeidet med å oppdra barn som stod i fare for ikke å få den rette oppdragelse gjennom foreldrene, svært viktig. Dette kom tydelig frem i Ebenezers målsettinger: «De skal opdras i Herrens tukt og formaning [...]» og «[...] vi vil søke å bevare dem for kirken og opdra og oplære dem til nyttig samfunnsmedlemmer».⁵⁸ Dette ble gjort

57 SAK: Forhandlingsprotokoll for barnehjemmet Ebenezer 1881–1953: Grundregler fra 1881.

58 Stallemo, 1932, s. 21.

gjennom skoleundervisning, opplæring i forskjellige håndarbeider, samt andakt både morgen og kveld.

Oppdragelse og opplæring var selve kjernen i det vi kaller filantropisk ideologi, og i motivene for barneredningsinstitusjonene kommer denne ideologien særlig klart fram. Man mente barna var de verdigste av de verdige trengende, de kunne jo ikke hjelpe for sin fattigdom og ulykke. Men barna var også løfterike, de var uferdige individer, de kunne oppdras og formes. Dermed kunne de reddes både for samfunnet og for Vårherre.⁵⁹ Det var særlig hos barna man kunne forebygge moralsk forfall og dermed fattigdom, slik at man i framtiden kunne få et bedre og sunnere samfunn.

Indremisjonsforeningene var altså typisk filantropiske ved at de så på seg selv og sine institusjoner som moralske oppdragere. Ved å ta til seg foreldreløse eller «fattigmanns» barn og oppdra dem i den rette lære kunne de forme gode og sunne borgere og virke for et bedre samfunn, samtidig som man kunne vinne flere sjeler for Herren. Denne ideologien kom tydelig fram i argumentasjonen i forbindelse med opprettelsen av vaisenhuset. Kirkesanger A. Skaar, lederen for vaisenhuskomiteen, la vekt på at oppdragelsen i vaisenhuset skulle ha «baade aandelig og legemlig uddannelse» som mål, slik at barna når de kom ut i det virkelige liv, ikke lå noe tilbake for de andre barna verken med hensyn til praktisk kunnskap eller kristelig moral. Skaar reserverte seg likevel en smule når det gjaldt forventningene til institusjonen:

Vistnok tør man vel næppe haabe, at alle skal komme til at arte sig vel; men, om enkelte af dem, efter at have forladt Opdragelsesanstalten, blir slette Mennesker, saa har dog Samfunnet gjort for dem, hvad der var at gjøre.⁶⁰

Skaar mente at slik barneredning måtte være en praktisk og god oppgave for indremisjonen. At det fantes barn som virkelig trengte hjelp, var han ikke i tvil om:

[...] thi, om end tallet paa de virkelig faderløse fattig Børn kanske ikke er saa særdeles stort, saa er der dog altfor mange af disse ulykkelige Stakler, hvis Hjem, om de har noget saadant, er af den Beskaffenhed, at de paa grund af den Indflydelse det udøver, efter menneskelig sandsynlighed maa gaa en mørk Fremtid imøde.⁶¹

⁵⁹ Dahl, 1978, s. 23.

⁶⁰ Sennepskornet, 1880: nr. 6.

⁶¹ Sennepskornet, 1880: nr. 6.

Dette utsagnet bærer i seg forestillingen om at det i de fattigste hjem nærmest automatisk fantes dårlige moralske forhold, ja, det var muligens nettopp derfor hjemmet var fattig. Fattigdom og svak moral var på det nærmeste sett på som en ond sirkel som samfunnet kunne klare å bryte ved å gi moralsk opplæring, for eksempel gjennom barnehjem eller oppdragelsesanstalter:

Kan der nu gjøres noget for, at disse [...] kommer under kristelig Paavirkning og opdrages til nyttige Medborgere, saa maa dog dette være en gjerning, som er verd at opofre sig for.⁶²

Videre argumenterte Skaar for at dette ikke var en oppgave fattigkommissionene, med de økonomiske rammene de hadde, kunne klare å ta seg av:

Fattigkommissionerne må nemlig besørge de fattige Børns opdragelse saa billigt som muligt, man nødes ofte til at overse Hensyn, som for en ret Kristelig Opdragelse er af Væsentlig Betydning [...]⁶³

Jeg tolker utsagnet dit hen at han så på mange av de privatpersonene fattigvesenets barn var bortsatt til, som uskikkede oppdragere. Vi vet at barn ofte ble utsatt til mindre «formuede» hjem fordi disse tok den laveste betalingen. Vi ser altså igjen en skepsis til moralen, og derfor til oppdragelsen, i fattige hjem. Disse hjemmene ville aldri kunne oppdra, opplære og dermed redde barna slik en god kristelig institusjon som vaisenhuset kunne gjøre det. Den gode påvirkningen og redningen for de fattige barna måtte komme ovenfra, både ved en streng borgerlig oppdragelse og ved en grundig skoleing i Guds lære fra et «kristeligsinnet» personale.

Men det var ikke bare fattigvesenets barn som skulle få innpass i hjemmet, mange andres nød var også «af en skrigende Beskaffenhed», og det var ikke minst disse som skulle hjelpes ved opprettelsen av vaisenhus. Skaar var derfor aldri i tvil om at distriktet trengte en slik institusjon, særlig da han så hvilken pågang det hadde vært på vaisenhuset i Stavanger de få årene som var gått etter at Lars Oftedal etablerte sin virksomhet der i 1877. Bare dette var «mer end Bevis nok for Trangen til en slig Anstalt.»⁶⁴

Selv om uttalelsene ovenfor er fra begynnelsen av 1880-tallet da vaisenhuset ble opprettet, mener jeg motivene for institusjonens drift var så å si de

62 Sennepskornet, 1880: nr. 6.

63 Sennepskornet, 1880: nr. 6.

64 Sennepskornet, 1880: nr. 6.

samme helt fram til 1916, da institusjonen flyttet og endret karakter. Fortsatt eksistens av begge de viktigste premissene for vaisenhusets drift – fattigdom og en sterk indremisjon – gjorde at tanken om barneredning stod minst like sterkt etter århundreskiftet. I tillegg vet vi at anstalter ofte vil være forankret i fortiden og i de betingelsene som gjaldt da de ble opprettet. Ofte har anstalter hatt vansker med å tilpasses nye krav og problemstillinger nettopp fordi motivene ved opprettelsen har vært styrende for deres videre virksomhet.⁶⁵

I grunnreglene for vaisenhuset stod det: «Ligesom det er grundlagt ved frivillige Gaver, saa underholdes det ved frivillige Bidrag, Legater og Testamenter.»⁶⁶ Misjonsfolket var villige givere. Ved alle indremisjonens møter og festligheter ble penger samlet inn. Allerede på helligtrekongermøtene i 1880 skulle alle innsamlede midler gå til dette formålet. Hvert år ble det arrangert en egen vaisenhusbasar. Og det var ikke bare besteborgerne som engasjerte seg i vaisenhussaken. Alle som var knyttet til misjonsvirksomheten, engasjerte seg. Før hadde slik virksomhet stort sett vært støttet av legater og enkelte bemedlede personer. Det nye var, skrev misjonsbladet Sennepskornet:

[...] at en almindligere Trang og Interesse i Retning af en bedre legemlig og sjælelig forpleining for de fattige smaa holder paa at vaagne og gjøre sig gjældende blant det almene og, som man pleier kalde det, simplere Folk, baade i By og paa Land.⁶⁷

Barneforeninger og kvinneforeninger i både by og bygd holdt stadig basarer, og strikket og sydde klær til vaisenhusguttene. Gavelister til formålet ble utførlig presentert i misjonsbladene. Folk fra byene ga oftest penger, mens fra gårdene kom det matvarer – poteter, fisk, grønnsaker osv. Hvert år kom det så i årsberetningene hvor mye hver lokalforening hadde gitt. Mest kom det selvfølgelig fra Kristiansand, men fra landsognene hvor indremisjonsfolket stod sterkt, kom det også mye. Halse misjonsforening var den største bidragsyteren fra bygdene. Særlig etter at Laurits Nilsen grunnla misjonsbladet Den lille samler, klarte man ved hjelp av bladet å samle inn store beløp som tilfalt Halse misjonsforening. En del av disse pengene kom også Ebenezer til gode. I Halse hadde man hver sommer et «vaisenhusmøde». Interessen for disse var somme tider svært stor. Den lille samler skrev for eksempel fra møtet i 1909:

65 Midré, 1994, s. 7.

66 SAK, Forhandlingsprotokoll for barnehjemmet Ebenezer 1881–1953: Grundregler fra 1881.

67 Sennepskornet, 1880: nr. 63.

Paa Skjernøen afholdtes igaar det vanlige Møde for Vaisenhuset «Ebenezer» [...] Folkemengden var stor. Dampskibet «Jona» kom med «fuld last» fra Mandal, og af øens 400 Mennesker sad vist ikke svært mange hjemme.⁶⁸

På møtene ble det holdt «oppbyggelse», og tilskuerne ble underrettet om vaisenhusets drift. Ved dette møtet i 1909 var det «bestyrelsesmedlem» kjøpmann Theodor Olsen fra Mandal som talte om Ebenezers viktige oppgave:

[...] nu var her saa mange smaa Børn rundt omkring der enten mistede sine naturlige Forældre eller ogsaa have saadan Fader eller Moder, der slet ikke magtede opgaven. Disse maatte da den Christelige barmgjertighed omtage sig [...]⁶⁹

Han anbefalte så Ebenezer til folks offervillighet og ikke minst til «troens forbøn». Folket ble gjort oppmerksom på at det var lett å finne mangler ved en slik gjerning og å kritisere den, men man «trængte ligesaavel forbøn som kritik».⁷⁰

Selv om styret etter en tid forandret grunnreglene, slik at man åpnet for å kunne ta imot visse bidrag fra kommunene, skulle likevel driften underholdes «vesentlig» ved frivillige gaver. Det hendte at fattigstyrene var villige til å tilby betaling for barna, og da takket selvfølgelig styret ja. I 1906 skrev for eksempel styret at «vi har f.T 5 Børn, for hvem der årlig betaales et større eller mindre opfostringsbidrag – for alle 5 i alt ca. 400 kr. Ellers optages Børnene iregelen frit».⁷¹ Disse pengene utgjorde likevel en svært liten del av institusjonens samlede inntekter.

Ebenezer ønsket altså i størst mulig grad å være økonomisk uavhengig og fristilt fra offentlige styring. Alle var lenge fornøyde med denne situasjonen, men etter flere guttehjemskandaler, både ved Ebenezer og flere av landets skolehjem i årene rundt første verdenskrig, så vi et gryende ønske fra politisk radikalt hold om reguleringer og bestemmelser overfor barnehjemsinstitusjoner som Ebenezer. Dette kan betraktes som et frempek mot at det offentlige i mellomkrigstiden, og særlig etter andre verdenskrig, kom til å kontrollere, regulere og integrere seg med de frivillige instansene i større grad enn tilfellet hadde vært tidligere.⁷²

68 Den lille samler, 1909: nr. 53.

69 Den lille samler, 1909: nr. 53.

70 Den lille samler, 1909: nr. 53.

71 Den lille samler, 1906: 12. januar.

72 Lorentzen, 1994, s. 179–193.

Konklusjon – fra moralkritikk til samfunnskritikk

Både da barnehjemmet Ebenezer ble anlagt i 1880-årene av religiøse filantroper, og da spørsmålet om kommunale fattiggårder ble drøftet 20 år senere, var den alminnelige holdning at fattigdommen skyldtes individuelle og moralske forhold.

Målsettingene for de to institusjonene ble likevel vidt forskjellige. Barna hadde ikke selv skyld i sin fattigdom og ble derfor sett på som de verdigste av de verdige fattige. Gjennom barnehjemsarbeidet skulle barna redde bort fra fattigmiljøenes dårlige moral og slette oppdragelse, og slik skulle samfunnet forandres og forbedres gjennom enkeltindividene. Barneredningsarbeidet stod derfor i en særstilling; ofte hadde institusjonen blitt opprettet fordi man mente fattigstyrenes fremgangsmåte overfor denne gruppa ikke var tilfredsstillende, og dessuten mobiliserte det frivilligheten i langt større grad enn overfor andre grupper fattige.

Fattiggårdenes viktigste mål ble å avskrekke arbeidsføre fattige fra å søke om fattighjelp. Alle kommuner som anla fattiggård på denne tiden, visste at trusselen om et slikt institusjonsopphold ville holde de fleste som tidligere hadde mottatt pengeunderstøttelse, borte fra å søke fattighjelp. Kommunene ville gjøre det så vanskelig som overhodet mulig å motta fattigstøtte, og tvinge dem de mente hadde dårlig moral, til å klare seg selv.

Enkelte grupper og miljøer begynte tidlig på 1900-tallet å kritisere de moraliserende og individfokuserende forklaringene på fattigdomsproblemene. I Mandal var det særlig radikale venstrepolitikere som gjennom partiavisen Lindesnes tok til motmæle, og poengterte at fattigdom først og fremst skyldtes utenforliggende årsaker som sykdom, alderdom og arbeidsledighet. De mente at fattigvesenets ordninger generelt, og fattiggårdsinstitusjonene spesielt, var en nedverdiggende og stigmatiserende form for hjelp. Hjelpetrengende ble skremt ut i nød og fortvilelse, og eldre pleietrengende måtte bo under uverdige forhold som skulle skremme andre fra å søke hjelp. Man ønsket en fornyelse av fattigomsorgen, der de ulike gruppene fattige måtte tas bort fra den gamle, altomfattende fattigkassa og gis mer differensierte hjelpeordninger: Eldre pleietrengende skulle få en verdig alderdom og godt stell i spesialiserte aldershjem, arbeidsføre fattige kunne tilvises kommunale arbeider, og ikke minst ønsket man trygdeordninger for ulykker, sykdom og alderdom.

Litteratur

- Andresen, A. (2006). *Hender små. Bortsetting av barn i Norge 1900–1950*. Bergen.
- Bjørnson, Ø. & Haavet, I. E. (1994). *Langsomt ble landet et velferdssamfunn*. Oslo.
- Dahl, T. S. (1978). *Barnevern og samfunnsvern*. Oslo.
- Edebalk, P. G. (1991). *Drømmen om Alderdomshemmet*. Lund.
- Klev, Å. F. (2009). *100 år i Heslandshåla. Fra fattiggård til psykiatrisk institusjon*. Lyngdal.
- Lorentzen, H. (1994). *Frivillighetens integrasjon: staten og de frivillige velferdsprodusentene*. Oslo.
- Midré, G. (1990). *Bot, Bedring eller Brød?* Oslo.
- Midré, G. (1994). *Omsorg på vilkår. Historien om Stavanger Arbeids- og Aldershjem*. Tromsø.
- Olsen, T. (2003a). *Barn og eldre i offentlig og privat fattigomsorg i Mandal og Halse, 1900–1920* [Hovedoppgave]. Universitet i Bergen.
- Olsen, T. (2003b). Indremisjonens institusjon for gutter – vaisenhuset Ebenezer. I *Årsskrift for Agder historielag*, nr. 79 (s. 92–112).
- Olsen, T. (2016). Fattiganstalt eller aldershjem? I K. Pabst (Red.) «... at maatte erholde en liden Hjelp», *Årsskrift for Vest-Agder-museet* (s. 146–165).
- Seip, A. L. (1994a). *Sosialhjelpstaten blir til*. Oslo.
- Seip, A. L. (1994b). *Veiene til velferdsstaten*. Oslo.
- Slettan, B. (2006). *Mandal bys historie*. Bind III. Mandal.
- Stallemo, N. (1932). *Barnehjemmet «Ebenezer» gjennom 50 år*. Kristiansand.
- Thomson, D. (1983). Workhouse to nursing home: Residential Care of elderly People in England since 1840. *Ageing and Society*, 3(1), 43–69.
- Wingender, W. B. (1994). *Gammel og fattig: skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891–1920*. København.

Primærkilder

- Den lille samler* (avis), 1904–1909.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Halse fattigstyre, forhandlingsprotokoll 1906–1951.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Halse fattigstyre, kopibok 1887–1942.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Halse fattigstyre, møtebok 1885–1906.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Fortegnelse over understøttede trengende for Halse 1900–1919.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Mandal fattigstyres forhandlingsprotokoll 1908–1924.
- Lindenes* (avis), 1898–1920.
- Lister og Mandals Amtstidende* (LMA) (avis), 1898–1919.
- Norges offisielle statistikk (NOS), Fattigvesenet 1920 og 1921.
- Samleren* (avis), 1909–1920.
- Sennepskornet: et Indremissionsblad til Opbyggelse og Belærelse i Sandhede*, 1880–1883.
- Statsarkivet i Kristiansand (SAK): Dep. Nr. 954 C-1, Forhandlingsprotokoll for barnehjemmet Ebenezer 1881–1953.
- Sørlandets Sykehus HF (SSHF): Beretning om Halse fattiggårds virksomhet, 1907–1910.
- Sørlandets Sykehus HF (SSHF): Beretning om Halse gamlehjems drift 1915, 1918–1920.

KAPITTEL 4

«Vaki og viljesterk»: Funksjonshemming som forestilling, identitet, politikkfelt og sosial arena ca. 1925–1960 belyst gjennom Sørlandske krets av Norges Vanførelag¹

Thomas V. H. Hagen ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter

Abstract: For decades prior to the foundation of the Norwegian Association of the Disabled in 1931, a wide range of predominantly local institutions and associations dedicated to the improvement of education, healthcare and living conditions for the disabled had arisen. One such was the Association of the Disabled in Southern Norway, which quickly after its foundation in the mid-1920s gained a foothold throughout the counties Agder and Telemark. This article explores three main areas. First, who were the members this association, and which issues were they concerned with? Did it develop into an association of the disabled as intended, or for those who wanted to help? Second, which views of disability manifested themselves within the disability movement until the 1960s, and how should these be understood? Six facets are identified: philanthropic charity, economic self-reliance, compassion, preaching, solidarity practices, and interest politics. Although these concepts suggest a historicization, the article argues that the way in which these different ideas co-exist is a characteristic feature. Third, the article discusses the extent to which this case study may bring new insights into the ways society at large produces and grapples with concepts of variations of the physical body.

Keywords: disability studies, philanthropy, Norwegian Association of the Disabled, religion and social care, welfare history

1 Takk til Bjørg Seland for gode råd, Hallgeir Elstad og Kristin Norseth for sjenerøse litteraturtips, Paul Leer-Salvesen for en inspirerende samtale og kolleger ved ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter for konstruktive innspill.

Introduksjon

I 1924 utga Sentralstyret for vanføreforsorgen et hefte med tittelen «Vanføre i dagliglivet og historien». I dette heftet ble det presentert en historie om livsvilkårene for funksjonshemmede i Norge siden middelalderen. Typisk for sjangeren ble berømte personer trukket fram som eksempler til etterfølgelse, gjerne gjennom lengre sitater. Et slikt historisk forbilde var den amerikanske gründeren og politikeren Michael J. Dowling (1866–1921), som ble lemlestet etter forfrysning som barn:

Tro ikke at du er vanfør om du har mistet et ben eller to. Det er åndsevnene det kommer an på. Dere vet at en ikke kan være forkrøplet, når åndsevnene er i orden. Gå ikke og tenk på den tid som har vært, og ikke kan bringes tilbake, men tenk på hvad du har. Arbeid med dine tanker og du vil utrette undere. En mann som utelukkende arbeider med kroppen, er kanskje verdt halvannen dollar om dagen, mens en mann som kan bruke hodet kanskje er verdt hundre tusen dollars eller mer om året. Et puff utenfra er ikke nødvendig for å få en start i livet, men at man selv stiller seg mål og holder ut. Hemmeligheten med all fremgang er den enkeltes livsmot. [...] En mann er bare vanfør når han gir sine tanker lov til å kretse rundt det tap han har lidt.²

Dette korte utdraget sier mye om hva som var tenkningen rundt funksjonshemming i samfunnet på den tida den såkalte vanførebevegelsen ble etablert i Norge i mellomkrigstida. En første observasjon er forestillingen om at det å være «vanfør», var et valg. Ytre faktorer ble ikke sett som avgjørende, men egen livsinnstilling. Dernest ser vi at et menneskes verdi knyttes til arbeidsevnen. Dermed har vi introdusert to utbredte tenkemåter om funksjonshemming. Den første legger en subjektiv forståelse til grunn, mens den andre har en funksjonell tilnærming. Tema for denne artikkelen er hvordan funksjonshemming som fenomen ble forstått i det norske samfunnet fra mellomkrigstida til 1960-årene, belyst gjennom Sørlandske Vanførelag. Tre forskningsspørsmål skal undersøkes: Hvordan var vanførelagene på Sørlandet organisert, hvem engasjerte seg, og hvilke saker sto i forgrunnen? Hvilke syn på funksjonshemming manifesterte seg i Sørlandske Vanførelag inntil 1960-årene, og hvordan skal disse forstås? Og hva kan historien om Sørlandske Vanførelag fortelle om endringer i måten samfunnet har forholdt seg til kroppslige funksjonsvariasjoner på?

2 Vanføre i dagliglivet og historien (1924).

Det primære kildematerialet er arkivet etter Sørlandske Vanførelag som er deponert ved Statsarkivet i Kristiansand.³ Artikkelen bygger også på lesing av skrifter utgitt av myndigheter og private og halvoffentlige institusjoner og foreninger innen «vanføreforsorgen» i perioden, og dessuten forskning og litteratur innenfor empirisk funksjonshemmingshistorie, historiske framstillinger om sosialpolitikk, velferds- og trygdehistorie samt kirke- og diakonihistoriske arbeider. Til tross for at kristelige organisasjoner utvilsomt har stått bak mange tiltak overfor funksjonshemmede, fins det ingen samlet oversikt over denne tematikken, og arbeidet overfor «vanføre» er i regelen summarisk behandlet i kirkehistoriske framstillinger.⁴

Den teoretiske tilnærmingen er basert på ulike forståelsesmodeller av funksjonshemming, slik disse er beskrevet av den svenske sosiologen Lars Grönvik.⁵ Den *funksjonelle* modellen innebærer at funksjonshemmede defineres ut fra diagnose eller funksjonsevne, og vektlegger at individuelle egenskaper er avgjørende. Den *relasjonelle* modellen betoner isteden funksjonshemming som et relativt fenomen, som noe som oppstår i møtet mellom individuelle forutsetninger og forhold i omgivelsene. Innenfor den *sosiale* modellen er omgivelsene avgjørende. Funksjonshemming ses da som noe som oppstår når samfunnets tilrettelegging er mangelfull. Den *administrative* modellen innebærer at personer er definert som funksjonshemmede ut fra at de mottar visse tjenester, og fungerer dermed som en «distributiv kategori konstruert av velferdsstaten».⁶ En femte forståelsesmodell tar utgangspunkt i den *subjektive* opplevelsen. Jeg vil forsøke å operasjonalisere disse begrepene i diskusjonen nedenfor.

I denne artikkelen argumenterer jeg for at det er hensiktsmessig å bruke «funksjonshemming» som analytisk begrep om forståelsen av kroppslige funksjonsvariasjoner inntil 1960-årene, og dermed *før* dette faktisk ble et begrep. Før dette var det begrepet «vanfør» som ble brukt. I 1958 kom det en ny vanførelov som ga en klassisk, funksjonell definisjon av vanførhet. En «vanfør» var etter loven en person «hvis førlighet er varig eller vesentlig nedsatt ved at medfødte eller ervervede feil eller sykdommer har ført til funksjonsnedsettelse i støtte- eller bevegelsesapparatet».⁷

3 SAK, D/0899A, Norges Handikapforbund, Sørlandske krets. Sørlandske Vanførelag ble i 1931 del av landsforbundet Norges Vanførelag, fra 1975 Norges Handikapforbund.

4 Se f.eks. Rudvin, 1970; Oftestad, 2017. Et unntak er Enstad, 2001. Kristelige tiltak overfor funksjonshemmede har også blitt behandlet i et par studentarbeider: Drivdal, 2012; Sørensen, 2010.

5 Grönvik, 2007. Begrepet *disability* tilsvarer det svenske «funksjonshinder».

6 Henrichsen, 2011; Stone, 1984.

7 Sitert etter *Håndbok i vanførearbeidet*, 1964, s. 29.

Ordet «handicap» kom inn i norsk dagligtale via engelsk etter 1945. Ordet «funksjonshemmet» ble første gang brukt i et offentlig dokument i Norge i 1966, og har siden vært det foretrukne administrative begrep.⁸

«Vanføresaken» i Norge

«Vanføresaken» ble etablert som eget sosialpolitisk felt mot slutten av 1800-tallet. I Norge ble saken, med datidas sjargong, «tatt opp» i 1890-årene, inspirert av utviklingen i de andre nordiske landene. Begrepet «vanfør» var langt fra nytt, med røtter i middelaldersamfunnet. Hva som ligger i begrepet, har variert. I dag brukes det gjerne som innbegrep på tidligere tiders stigmatiserende og nedvurderende syn på mennesker med funksjonsnedsettelse. Da de første utdanningsinstitusjonene og foreningene for og med «vanføre» ble etablert, var derimot begrepet positivt ladd, og vanføresaken ble sett som en progressiv og emansipatorisk sosial og politisk bevegelse. I denne artikkelen setter jeg begrepet konsekvent i anførselstegn dels for å markere at det dreier seg om et historisk begrep, dels fordi det ikke fins dekkende avløserord.⁹ Fra 1890-årene til rundt andre verdenskrig var «vanføre» stort sett merkelapp for personer med nedsatt funksjonsnivå i støtte- og bevegelsesapparatet. I noen sammenhenger omfattet det for eksempel døve og blinde, andre ganger ikke. Fram til 1800-tallet var betydningssinnholdet i regelen videre. «Vanføre» i eldre historiske kilder var ikke nødvendigvis bevegelseshemmede.¹⁰ En grunn til at begrepet «vanfør» i løpet av 1800-tallet fikk et mer entydig innhold, var at bevegelseshemmede ble synliggjort som en gruppe med andre behov og muligheter enn døve og blinde. Allerede fra 1820-årene fantes spesialskoler for døve. Den første loven om spesialskoler, den såkalte abnormskoleloven fra 1881, omfattet ikke bevegelseshemmede. Dette var bakgrunnen for at Agnes og Nanna Fleischer i 1892 startet Arbeidsskole for vanføre i Kristiania. Skolen, fra 1902 kjent som «Sophies Minde», ble underlagt statlig tilsyn i 1908. Den første lov om vanføreforsorgen trådte i kraft i 1936. Samme år ble en begrenset pensjon til «hjelpeløse ubemidlede vanføre» innført.

⁸ St.meld. nr. 88 (1966–1967).

⁹ Jeg bruker ikke anførselstegn der begrepet inngår i ordsammetninger eller i navn på institusjoner, organer eller foreninger.

¹⁰ Hospitalet i Trondheim skulle ifølge fundasen fra 1600-tallet ha en avdeling for «vanføre» langtids-pasienter. Etter statuttene fra 1864 skulle Hospitalet ta opp uhelbredelige «vanføre» fra amtsdistriktene. I 1865 gjaldt dette fire «lemmer». Folketellingen dette året viser at to av disse var blinde, en var tidligere sinnssyk og én gikk med krykker. Se Grankvist, 2003, s. 49–50.

I det følgende vil jeg først beskrive noe fylldigere hva som var bakgrunnen for at vanføresaken oppsto på slutten av 1800-tallet, før jeg gir et oversiktsbilde av hvilke institusjonelle aktører som allerede fantes på feltet på den tida Sørlandske Vanførelag ble etablert. Kirken og kirkelige organisasjoner sto bak mange sosiale tiltak i en hundreårsperiode fra midten av 1800-tallet, før staten tok mer og mer over.

Teolog og kirkehistoriker Hallgeir Elstad har vist hvordan den diakonale fornyelsen utviklet seg fra ca. 1850, dels gjennom statskirken og foreninger innenfor kirken, dels gjennom det offentlige. Industrialiseringen og urbaniseringen tvang fram en endring i kirkens sosiale arbeid, som siden middelalderen hadde vært individuelt preget. En viktig impuls her var Frelsesarmeen-grunnlegger William Booths avvisning av skillet mellom verdige og uverdige trengende. Åndelig omsorg var ikke nok, det behøvdes også materiell og fysisk hjelp.¹¹

I Kristiania ble befolkningen tidoblet mellom 1845 og 1900. Nå var spørsmålet hvordan en hel klasse kunne løftes opp til et verdigere liv. «Det sosiale spørsmålet» var etablert. Fattigloven av 1845 sikret et minimum av hjelp for verdig trengende, koordinert av kommunale fattigkommisjoner ledet av sognepresten. De verdige var gamle, syke, unge – og «vanføre». Den kirkelige omsorgsideologien kritiserte tanken om retter og plikter; isteden ble det framhevet miskunn (barmhjertighet) og takknemlighet. De rike skulle gi frivillig, og de trengende ta imot. Tanken var også at dette skulle dempe konfliktnivået i samfunnet.¹²

Diakonale tiltak i kirkelig regi florerer fra siste halvdel av 1800-tallet. Viktigste var indremisjonen, organisert etter tysk modell – evangelisering og sosialt arbeid, der sistnevnte var middel til det første. Kristiania indremisjonsforening (i dag Kirkens Bymisjon) var en sentral aktør, senere også Frelsesarmeen og Blå Kors. Innsatsen var ikke først og fremst rettet mot «vanføre», men mot økonomisk vanskeligstilte, «falne» kvinner og rusmisbrukere.¹³ I regi av Den norske kirkes menigheter ble det reist gamlehjem rundt om i landet. Mange institusjoner ble reist i samarbeid mellom prest og frivillige og ble etablert som frittstående institusjoner med et nettverk

11 Elstad, 2011, s. 352.

12 Elstad, 2011, s. 353.

13 Det er interessant at så få av Indremisjonens mange tiltak var rettet mot «vanføre». I Ola Rudvins standardverk om Indremisjonens historie, er «vanføre» knapt nevnt. Rudvin, 1970.

av frivillige. Pengene kunne samles inn både ved private gaver og også ved kollekter i DNKs gudstjenester.¹⁴

Det er særlig tre trekk fra det kristelig-sosiale feltet, slik dette beskrives av Elstad, som vi finner igjen i vanførebevegelsen, og som i særlig grad kom til å definere kulturen i Sørlandske Vanførelag. For det første ideen om at kjærlighetsgjerninger skulle motvirke den framvoksende ateismen i samfunnet. Innenfor vanførelagene ble det lagt vekt på å smi personlige relasjoner mellom givere og mottakere. For det andre at frivillig arbeid innen sosialomsorgssektoren ble en arena for kvinner. Kvinner drev slumstasjoner, barnekrybber, herberger, dampkjøkken, vedhuggerier og heimer for barn og eldre – og fra rundt 1900 også heimer for «vanføre». For det tredje går det en linje fra det ideologiske skiftet i kirken på 1800-tallet til 1900-tallets funksjonshemmingsdiskurs, i den forstand at man ble oppmerksom på at det moderne samfunn stiller så store krav til det enkelte menneskes evne til tilpasning til samfunnet, at mange nødvendigvis ikke kan makte det. Dette fikk konsekvenser for både menneskesyn og mellommenneskelige forhold.¹⁵

Hva var så status i «vanføreforsorgen» i Norge ca. 1925? En helt sentral institusjon var Sophies Minde, som på dette tidspunktet holdt til i Skådalen og enn så lenge bare fungerte som arbeidsskole og internatskole. Snart skulle imidlertid Sophies Minde videreføres som «sentralanstalt for vanføre». Dermed kom Sophies Minde til å bli den sentrale helse- og utdanningsinstitusjonen for bevegelseshemmede i Norge, og en viktig premissleverandør for politikkutforming og den offentlige samtalen om bevegelseshemming i samfunnet.¹⁶ Dessuten disponerte Sophies Minde en rekke legater som til sammen utgjorde et betydelig beløp som ble delt ut til forskjellige vanførerelaterte formål etter søknad. Fra 1927 startet flyttingen til Carl Berner i Oslo, der internatskolen for barn i skolepliktig alder og arbeidsskolen for unge voksne ble samlokalisert med ortopedisk sykehus og ortopediske verksteder. Før 1927 fantes en egen poliklinikk (fra 1902) og en «klinikk for vanføre» (fra 1913). Begge disse var private klinikker med utspring i miljøet rundt Foreningen til understøttelse av trengende vanføre, stiftet i 1893. Denne foreningen hadde som hovedoppgave å samle inn

14 Takk til Kristin Norseth for opplysning.

15 Se for eksempel *Kirken og de funksjonshemmede*, 1970.

16 Forfatteren av denne artikkelen holder på med et treårig forskningsprosjekt (2022–2025) om bevegelseshemmede, ortopedi og Sophies Minde som sentral helse- og utdanningsinstitusjon i Norge gjennom en hundreårsperiode.

pengen til drift av vanføreinstitusjoner. Drivkraften i mye av dette arbeidet var legen Victor Bülow-Hansen. Han ble også den første formannen i et nytt organ opprettet av Forsvarsdepartementet under første verdenskrig, i en tid da man fryktet at Norge kunne bli trukket med i krigen og dermed få et stort antall krigsinvalidere. I 1920 ble dette organet lett omorganisert, plassert under Sosialdepartementet og gitt det nye navnet Statens sentralstyre for vanføreforsorgen.¹⁷ Noe av det første sentralstyret gjorde, var å kontakte landets kommuner for å få dem til å sette sammen «vanførenemnder». Tanken var at disse kommunale nemndene skulle drive opplysningsarbeid om funksjonshemmedes muligheter til behandling, utdanning og arbeid. Selv om mange slike nemnder ble opprettet, fikk de liten praktisk betydning. Det viktigste bidraget fra sentralstyret var utgivelse og distribusjon av en småskriftserie om aktuelle spørsmål innen feltet. Disse ble trykt i store opplag og spredt i innflytelsesrike kanaler som *Den norske Lægeforenings Tidsskrift*, skoletidsskrifter og *Solglimt*. Sistnevnte startet som et privat foretak i 1923, med Toralf Sandvik som primus motor. Ti år senere ble bladet utgitt av og var hovedorganet til Norges Vanførelag.

Det fantes veldedige foreninger for «vanføre» i landets største byer fra begynnelsen av 1900-tallet, men disse var ikke *for* de funksjonshemmede selv, men *for* de som ville hjelpe dem. Dette var bakgrunnen for at vanførelagene dukket opp som paddehatter fra 1920-årene. Innen vanførebewegelsen ble det etablert en forståelse av at funksjonshemmede hadde levd i et middelaldermørke helt inntil pionerene kom på banen i siste del av 1800-tallet. Vanførelaggründerne var derfor opptatt av å se seg selv i forlengelsen av den gjerning som søstrene Fleischer, feiret som «vanføresakens grunnleggere», hadde påbegynt.¹⁸ Slik innledes 25-årshistorikken om Norges Vanførelag:

Det er ikke meget vi vet om vanføres leve- og livsvilkår i eldre tid. Vi skulle komme så langt fram i tiden som til siste halvpart av det nittende århundre før noen fant på å skrive om de vanføre som folkegruppe – som en minoritet i hvert lands befolkning – en minoritet som det muligens kunne gjøres noe for.¹⁹

¹⁷ *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 23.

¹⁸ En sentral publikasjon i så måte, er Gullbrandsen, 1943.

¹⁹ *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 15.

Det er interessant å bemerke at denne forståelsen av et historisk paradigmeskifte på 1800-tallet samsvarer så godt med det toneangivende kirkehistoriske narrativet.

«Vi på Sørland kom med aller sidst»

Sørlandske Vanførelag, ofte referert til bare som *Sørlandske*, så dagens lys i 1925. I *Solglimt* nr. 4/1924 sto et leserbrev av lærer Olav Bjørkelid, der han fortalte at han hadde sett en notis i *Fædrelandsvennen* om at innsenderen der var villig til å ta på seg organisering av et vanførelag for Sørlandet. Bjørkelid lurte nå på om redaktør Sandvik hadde kjennskap til dette? Det hadde han ikke, svarte Sandvik.²⁰ Det må ganske sikkert ha vært Alfred Stenersen som rykket inn den kryptiske meldingen i *Fædrelandsvennen*. Året etter stiftet han Sørlandske Vanførelag sammen med fire andre. Sandvik hadde en finger med i spillet. I november 1924 hadde han besøkt Kristiansand og truffet Stenersen og fru Olsen, Sandviks tidligere lærer fra Sophies Minde der han var elev 1903–1905, og noen til. Konstituerende møte fant sted 20. januar 1925, og det var allerede tegnet 56 medlemmer. Til styre ble Stenersen (leder), skipsmegler Johan G. Olsen, Sigv. O. Syvertsen (sekretær), Nilsine Jakobsen (kasserer) og Ida Olsen valgt, med Rakel Hansen og «søster» Kristine Fennefos som varaer.²¹

Snart fikk foreningen sin egen sang. En verslinje går slik: «Vi på Sørland kom med aller sidst». Så veldig langt bak de andre landsdelene fulgte riktignok Sørlandet ikke. Men formuleringen rommer kanskje erkjennelsen av at det tok Stenersen noe tid å bli overbevist om at han var rett person til å lede arbeidet. Sandvik hadde nemlig vært i Kristiansand før. Men Stenersen hadde først kjent seg «tung og hjelpeløs». Dette skriver han i formannens protokoll.²² Omslaget kom da han søkte støtte i Bibelens ord, og fant stedet der det heter at Herren har bruk for de ringe, og at det du venter at andre skal gjøre, det skal du selv gjøre. Det fantes allerede en masse foreninger, påpekte Stenersen, men det som manglet, var et tilbud for de «stedbundne». Formålet var å gi «en handsrekning til selvhjelp» for vanføre som ønsket å klare seg selv, med aktuelle hjelpemidler som «invaliddevogn» og «kunstige lemmer».

20 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 41.

21 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 42.

22 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

Sørlandets Vanførelag skulle samle alle «vanføre» på Sørlandet samt venner av vanføresaken til et målbevisst arbeid for hjelp til selvhjelp for de som hadde funksjonsnedsettelse. Sørlandske ble raskt det vanførelaget i Norge med klart flest lokallag og foreninger. I 1935 hadde laget 80 lokale foreninger og komiteer i Telemark, Aust-Agder og Vest-Agder. I en landsoversikt fra 1939 er antallet gått noe tilbake, til 75. Men fortsatt utgjorde dette en meget stor andel (46 %) av landets 163 foreninger. Kun Østlandske hadde flere individuelle medlemmer. Derimot skåret Sørlandske dårlig i statistikken med hensyn til «antall hjulpne» og pengebidrag.²³

«Lover» for kretslaget ble vedtatt og trykt i 1929. § 1 slo fast at kretsen var geografisk definert av grensene for Agder bispedømme. Den neste, formålsparagrafen, lød slik: «Kredsens formaal er paa Guds ords og den evangeliske bekjendelses grund at virke for Vanføresakens trivsel og fremgang.» § 3 ga anvisninger for hvordan dette formålet skulle søkes oppfylt: ved «Guds ords forkyndelse», opplysning om vanføresaken, opprettelse av vanførelag, kvinne-, ungdoms- og barneforeninger, innsamling av midler til vanføre hjem samt utbredelse av vanføresakens organer.²⁴

Den største saken rett etter stiftelsen gjaldt hvorvidt Sørlandske skulle slutte seg til Norges Vanførelag, som ennå ikke var formelt stiftet. Det var ingen i styret som gikk imot dette. Styremedlem Olaf Brunvathne var sørlandsk representant ved et møte i Nidaros der lovutkastet ble utarbeidet.²⁵ Norges Vanførelag ble stiftet 7.–8. januar 1931 på Sophies Minde.²⁶ Flere sørlendinger satte sitt preg på det første landsmøtet i september samme år, på Fjellhaug ungdomsskole. Til stede var både Brunvathne, reisesekretæren Odin Bøe og kretsformann Sigv. Syvertsen.

I 1956 utga Norges Vanførelag en historikk i forbindelse med sitt 25-årsjubileum. Virksomheten lokalt og sentrale personer i hver av kretsene, gis fylldig omtale. Det er også et fotografi av styret i Sørlandske Vanførelag per 1955. Bildet viser tydelig at Sørlandske var en kvinnelig arena. Åtte av ti styremedlemmer (!) var kvinner: Rakel Grava, Marie Schulz, Inger Tellefsen, fru Brendefur, Ingeborg Hoppestad, Sofie Ellingsen, Ragnhild Haaversen og Sigrid Thorbjørnsen.

23 *Solglimt*, 1940(9), s. 147.

24 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930, Lover for Sørlandske Vanførelag (1929).

25 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

26 *Norges vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 48.

«Fornyed lyd i fløita»: foreningen som sosial arena

Hvem var med i styre og stell? Den viktigste kilden til dette spørsmålet er kretsstyrets møteprotokoll.²⁷ Styret hadde de første årene sine møter stort sett sentralt i Kristiansand, gjerne i Blåkorslokalet, i Pleiehjemmet i Elvegaten eller på Ungdomsheimen. Etter hvert ble styremøtene holdt forskjellige steder i kretsen. Det var særlig fem grupper som satte sitt preg på virksomheten gjennom verv i foreningen: kvinner engasjert i sosialt arbeid, skolefolk, forretningsfolk, tjenestemenn og kirkefolk. En typisk representant for skolefolket var Olaf Brunvathne (1899–1969) fra Mandal som i mange år representerte Sørlandske i landsstyret, var mangeårig styreformann ved Norges Vanførelags folkehøgskole på Moi og som i 1957 ble den første bestyrer ved Kongsgårdheimen. Forretningsfolkene videreførte den veldedige 1800-tallstradisjonen med at samfunnets støtter bidro med sine ressurser i frivillig, sosialt arbeid. Folk som Sigv. Syvertsen og skipsreder Johan G. Olsen hadde kontaktene i orden, anseelse og finansiell knowhow. Offentlige tjenestemenn hadde tilgang til nettverk, organisatoriske evner og kunnskap om beslutningsprosesser. Kirkens folk representerte vanføresakens historiske røtter og bidro til å gi virksomheten legitimitet. Samtidig var de uttrykk for at kirken fortsatt ønsket å spille en rolle i sosialt arbeid, i en tid der staten kom til å overta mer og mer. Blant de mest sentrale i foreningen var sogneprest Olaf Reinhardt Sagedahl på Hisøy, sogneprest P. Danielsen i Holt, prost H. Brun i Sør-Audnedal, sogneprest Hagene (nestformann fra 1930) og klokker J. Køhn i Skien.

I årsberetninger og historikker angis gjerne hvem som var «vanfør selv». Det er rimelig at dette ble sett på som verdt å rapportere om. Foreningen ønsket alle velkomne som medlemmer, og foreningen skulle jo tross alt holde oversikt over «vanføre» i regionen. Samtidig markerer denne praksisen en form for andregjøring, der de ikke-vanføre ble sett på som normalen. Det kunne vel også hende at det ble sett på som en fordel at enkelte av styrets medlemmer til enhver tid selv var «vanfør», men det ser ikke ut til å ha vært noe styrende prinsipp. «Vanføre» som klarte seg bra, ble ofte løftet fram, slik vi så i tilfellet Michael J. Dowling ovenfor. Det manglet forresten ikke på norske modeller. I historiske oversikter nevnes personer som Erling

27 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

Skakke, Inge Krokrygg og Magnus den blinde.²⁸ Bak anerkjennelsen av disse skeive heltene, lå en fordom om at de som hadde nedsatt funksjonsnivå, ikke kunne regnes med på lik linje som andre. Det var derfor det var så imponerende når «vanføre» gjorde slike fordommer til skamme. En av dem som titt og ofte ble omtalt som «selv vanfør», var stifteren og foreningens første formann, Alfred Stenersen. Han omtales som så giktplaget at han bare kunne sitte halvt oppreist i rullestol. I historikker er han gjerne avbildet halvt liggende i sin rullestol, med et plaget uttrykk i ansiktet.²⁹

Stenersen var ikke den eneste «vanføre» i styret, det fantes flere, både kvinner og menn, men de var alltid i mindretall. Det samme gjaldt i andre kretslag. Jørgen Jensen fra Hamar var formann i landslaget gjennom krigsårene. Han var «selv vanfør, men en ildsjel for saken», som det heter i kretsstyrets møteprotokoll.³⁰ At han var «vanfør», var altså ikke til hinder for at han gjorde en god jobb. Alle styremedlemmene var frivillige, men foreningen tok seg råd til å ansette en «reisesekretær» fra 1927.

Arkivet etter Sørlandske Vanførelag inneholder bare fragmentariske navnelister over medlemmer som var «vanføre». På ett tidspunkt, rundt 1935, har kretskasserer Nicoline Jacobsen ført inn navn på 19 kvinner og én mann. Utgangspunktet for listen var muligens et kvinnelag. Den første kvinneforeningen ble stiftet 6. mai 1925, med Sina Jakobsen som «formann». Selv om de 19 kvinnene i protokollen var en liten gruppe, kan opplysningene fortelle en del om hvem disse var. Kvinnene bodde spredt i kretsen: tre i Risør, tre i Kristiansand, tre i Sønedeled, to i Gjerstad, en hver i Kragerø, Konsmo, Vanse, Flekkefjord, Valand, Holum, Arendal og Langesund. Ved hvert navn er «type vanførhet» angitt: «leddgikt», «dårlig rygg», «skadet rygg», «dårlige bein pga. fall fra vindu», «født vanfør», «lamme bein etter polio» og «uten ben».

Sørlandske arrangerte kretsmøter i tillegg til det årlige kretsstevnet. I forbindelse med stevnene ble det avholdt årsmøte. Stevnene ble holdt på forskjellig sted fra år til år, fra Skien i øst til Flekkefjord i vest. I 1956 het det i 25-årshistorikken for Norges Vanførelag:

28 *Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956*, s. 16.

29 *Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956*, s. 42.

30 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

Det er noe sterkt gripende med disse første stevnene for vanføre. Det hadde aldri hendt før at vanføre hadde vært i forgrunnen. Hvis de hadde vært med, hadde de holdt seg langt bak i rekkene, og nå er de plutselig med og arrangerer.³¹

Det var framfor noe disse stevnene som preget kulturen i vanførelaget. Det aller første stevnet ble arrangert i Kristiansand 11.–12. juli 1925, dels i Metodistkirken, dels i Blå Kors sine lokaler. Foreningen fikk leie gratis begge steder. 22 «vanføre» deltok. «Det merkedes dog det var gjildt at komme sammen», og «flere fikk fra da av fornyed lyd i fløita».³² På programmet sto andakt ved pastor Rikstad, to foredrag av generalsekretær Ivar Rummelhoff – ett om «vanføre før og nu» og ett om Henry Ford – og biltur i Torridal prosti. Bilturer var fast innslag på stevnene de første årene; de gikk til Torridal, Vennesla og Ålefjær. At bilen spilte en viktig rolle i foreningens aktiviteter, var ikke merkelig. Bilen symboliserte modernitet, framskritt og frihet. Men for funksjonshemmede spesielt, ga bilen en ny mobilitet og nye muligheter.

Salgsutstillinger og utlodning av «vanføres arbeider» var en viktig aktivitet og inntektskilde. Den første ble avholdt i februar 1925, med en netto fortjeneste på 1300 kroner etter tre uker. Juletreffester var et annet sosialt og innteksbringende tiltak. Foreningen utga også et eget julehefte. Vanføresaken engasjerte flere av landets mest kjente helter, blant dem Fridtjof Nansen og Roald Amundsen. En spesiell «fotballdag» ble arrangert i hovedstaden i 1927. Av overskuddet mottok Sørlandske Vanførelag 1000 kroner.

Årsmøtene fikk raskt en fast form. Første dag ble innledet med felles middag. Deretter var det «forhandlingsmøte», som besto av åpningstale, andakt, konstituering, gjennomføring og avslutning med bønn. Deretter var det fest. Annen dag startet med gudstjeneste i en lokal kirke. Etter midt dagen var det som regel friluftsmøte og deretter avsluttende møte innendørs med salme. En populær salme til disse anledningene var «Å, tenk når engang samles skal». I 1940-årene ble «salme» erstattet av «sang og musikk» i programmet, men andakt og gudstjeneste ble videreført som en del av stevnene etter andre verdenskrig. Årsberetningene er ofte fascinerende lite informative og konkrete om virksomheten. Tradisjonspleien og det nærmest rituelle ved sammenkomstene står i forgrunnen.

31 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 43.

32 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930, s. 6.

Et slående poeng er at *vanføresaken* er omdreiningspunktet i foreningens liv, ikke de «vanføre», noe som også understrekes i vedtektene. Å *utbre* *vanføresaken* hadde høyeste prioritet. I tillegg var det tre konkrete saker som opptok foreningen de første tiårene: reising av et *vanføre* hjem, innføring av en lov om forsorg av «vanføre» og behandling av søknader om økonomisk støtte fra medlemmene. La oss se nærmere på disse, siden de også sier noe om hva slags aktør foreningen var i samfunnet, og hvilken forskjell den utgjorde for menneskers levde liv.

Sørlandske som samfunnsaktør

Målet om å arbeide for utbredelse av *vanføresaken* lå bak ansettelsen av en egen sekretær i 1927. Denne skulle reise rundt i kretsen for å komme i kontakt med funksjonshemmede og bidra til dannelsen av nye lokale lag. Da Norges Vanførelag opprettet en stilling som reisesekretær i 1935, vedtok landsstyret, etter Sørlandske-formannens forslag, at denne skulle være en ordinert prest. I mars 1939 fant Sørlandske å måtte si opp sekretæren av økonomiske årsaker, men stillingen ble gjenopprettet etter krigen. En slik stilling var temmelig avgjørende for at foreningen kunne arbeide systematisk med interessepolitiske saker, utover å røkte medlemspleien. Mye av pengeinnsamlings- og opplysningsarbeidet lokalt var forberedt og koordinert sentralt. Her kan blant annet nevnes ordningen med «Hjelpetikker», et initiativ som opprinnelig ble tatt av direktør for Nitedals Tændstikfabrik F. H. Frølich. I 1956 mottok Norges Vanførelag 480 000 kroner, noe kretsene også nøt godt av. Andre kampanjer var nasjonale, men med lokal gjennomføring, så som salg av «Vanføres Rose» og gjennomføring av «Vanføres Uke» fra 1938.

Sørlandske hadde, i likhet med landets øvrige kretser, et nært forhold til sentralanstalten Sophies Minde i Oslo. Mange lokale ildsjeler hadde erfart verdien av Sophies Minde som møteplass, som et sted der sosialt engasjement ble vakt, og politisk oppvåkning skjedde.³³ Ved sentralanstalten fantes et sentralarkiv over «vanføre» personer i Norge, basert på opplysninger samlet inn av kretsene. Det ble også etablert et opplysnings- og veiledningskontor i et samarbeid mellom Sophies Minde, Sentralstyret for *vanføreforsorgen* og Norges Vanførelag. Opplysningsarbeidet besto i

33 Brende, 1983, s. 11.

å informere om behandlingsmuligheter, utdanning og arbeidsformidling for bevegelseshemmede i landsdelen.

Allerede på det aller første årsmøtet ble det vedtatt at foreningen skulle arbeide for en «Vanføreheim for Sørlandet». En innsamlingskomite ble nedsatt samme år. Først 30 år senere – i 1957 – sto Kongsgårdheimen ferdig. Det skyldtes først og fremst at innsamlingen av private midler tok tid, i tillegg til at Sørlandske ønsket og behøvde statlig støtte, noe som var ugunstig under og rett etter krigen. I 1934 hadde komiteen samlet inn 60 000 kroner. Fra 1942 til 1945 ble beholdningen doblet fra 150 000 til 300 000 kroner. Johan G. Olsen ledet byggekomiteen før krigen, med vurdering av tomtekjøp som viktigste oppgave. I 1948 søkte Sørlandske om statlig støtte på 250 000 kroner til formålet. I 1950 ble komiteen utvidet med blant andre byarkitekten i Kristiansand, Alv Erikstad. De neste årene handlet om å få byggeløyve av staten, noe som ble gitt i 1953. Oddernes kommune ga 21 mål vederlagsfritt til eiendommen. Arkitekt var Gabriel Tallaksen. I 1957 sto Kongsgårdheimen ferdig, med ca. 70 pleiehjemspasienter pluss 30 poliopasienter, det siste i samarbeid med Landsforeningen mot poliomyelitt. Åpningen ble behørig dekket i lokale aviser. Her ble det blant annet framhevet som spesielt positivt at det ble brukt lokale leverandører. Høie Fabrikker leverte alt av sengetøy.³⁴

Den første tiårsperioden var preget av deltakelse i arbeidet for å få på plass en lov om vanføreforsorgen. Loven ble vedtatt i 1935 og trådte i kraft året etter. Vanføreløven innebar at funksjonshemmede ble sikret rett til nødvendig medisinsk behandling og opplæring, samtidig som staten garanterte opphold ved anstalter, pleiehjem, skolehjem og spesialavdelinger som staten bar økonomisk ansvar for. Et supplement kalt Midlertidig lov for blinde og vanføre sikret årlig trygd på 360 kroner for blinde og bevegelseshemmede med minst 80 prosent invaliditetsgrad. Siden loven omfattet reiser og opplæring, kunne nå vanføreorganisasjonene bruke pengene sine annerledes.

Kretsene i Norges Vanførelag hadde fått anledning til å gi kommentarer til en felles høringsuttalelse før loven ble vedtatt. Denne prosessen ble koordinert av ledelsen ved Sophies Minde og viser det nære samarbeidet mellom denne sentralinstitusjonen og vanførelagene. Det samme gjaldt to tiår senere da en revidert vanførelov var på trappene. Sørlandske tok også stilling til andre lovforslag, så som en ny håndverkslov som var under

34 Christianssands Tidende (1957, 29. juni).

forberedelse før andre verdenskrig, men som først ble vedtatt mye senere.³⁵ Siden mange bevegelseshemmede utdannet seg innen håndverksyrker, var dette et viktig saksområde.

Behandling av søknader om støtte fra medlemmene var en hovedsak for styret i Sørlandske. Søknadene ble i regelen innvilget. De fleste summene var på under 100 kroner. For perioden 1955–1964 fins det bevart en rekke søknader.³⁶ Materialet gir opplysninger om hva det ble søkt om støtte til, hvem som søkte, hvem som fremmet eller anbefalte søknadene, årsaker til «vanførheten» – og hvilke momenter som ble tillagt vekt i vurderingen. Det ble søkt om støtte til bil med ekstrautstyr, rullestol, igangsettelse av skomakerverksted, selvbygd motorisert invalidevogn, kurs i bokføring, vaskemaskin, start av kiosk, opphold på Kongsgårdheimen og invalidesykkel. Det var både kvinner og menn i alle aldre som søkte, gifte og ugifte, enker og enkemenn. Mange søkere var husmødre som trengte hjelp til husarbeidet. En kvinne i Flekkefjord ba om hjelp for en 61 år gammel kvinne uten sistnevntes vitende. Det kan tyde på at enkelte fant det skamfullt å be om hjelp.

Søknadene var gjerne ledsaget av anbefalinger og attester. Dette kunne være fra sogneprest, lege eller rektor, arbeidskonsulenter ved fylkesarbeidskontorene, sosialkuratoren i fylket eller ved Sophies Minde. Det er ikke vanskelig å se hva søkerne oppfattet var viktig å framheve: hjelp til selvhjelp. Attestene var fulle av ord som «oppvakt», «energisk» og «flittig». Søknadsbrevene gir et godt bilde av hvordan personer med funksjonsnedsettelse greide seg i arbeidslivet. Søknadene besto av et standard skjema som måtte fylles ut, i tillegg til et mer personlig søknadsbrev og eventuelle vedlegg. I standard skjemaet måtte søkeren oppgi hva som var årsak til «vanførheten». Her ble det oppgitt lammelser etter polio, amputasjon etter skyteulykke, arachnoiditt, medfødt muskelsvekkelse, skoliose, hofteladdysplasi, Parkinsons sykdom, Bekhterevs sykdom, gikt, multippel sklerose og leddgikt. Språket i søknadene betjener seg av tidstypiske betegnelser som: «skavank», «svakhelsa», «invalid» og «åndssvak». Når styret fant ikke å innvilge en søknad, var det som regel fordi søkeren ble antatt å ha god økonomi. På midten av 1950-tallet kunne en person som ikke var i lønnet arbeid, motta vanføretrygd på 160 kroner per måned pluss litt over 200 kroner fra sosialkontoret.

35 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

36 SAK, D/0899A-7, Søknader 1955–1964.

Betydningen av bil kan neppe overdrives. Svært mange søknader omhandler bil. En far på Tromøy skriver i sin søknad at han har skaffet seg bil «utelukkende for datteren». Naturligvis gir også søknadene innblikk i hvordan byråkratiet fungerte. 13 år gamle Ånund fra Mykland var lam. Faren bygde selv en motorisert invalidevogn til ham, for lånte penger. Sentralstyret for vanføreforsorgen kunne ikke yte økonomisk støtte til «bilen», fordi slik støtte kun kunne gis til transport til og fra arbeid, ikke til skolegang. Ifølge sosialkuratoren hadde foreldrene tatt seg av gutten «på en helt enestående måte og gjør alt de kan for at han skal få en mest mulig naturlig barndom». Sørlandske støttet søkeren med 500 kroner. Videre finner vi i materialet eksempler på at bedrifter tok samfunnsansvar. Vaskemaskinfirmaet Perfekt i Arendal leverte vaskemaskiner til nedsatt pris og med gratis frakt til bevegelseshemmede.

En rekke andre organisasjoner, institusjoner og offentlige organer var inne i bildet når det gjaldt hva det ble søkt om støtte til. Selve saksbehandlingen i styret i Sørlandske Vanførelag ble løst slik at styremedlemmene var ansvarlige for å følge opp saker i sitt distrikt. La oss se nærmere på et par søknader. Først 25 år gamle Signes søknad om støtte til anskaffelse av spesialtilpasset bil i 1955.³⁷ Signe fikk polio i ungdomstida. Etter det hadde hun fullført ungdomsskole og ettårig handelsskole. Ifølge attesten fra Telemark fylkesarbeidskontor hadde hun gjennomført skolegangen med utmerket resultat. Hun hadde greid å skaffe seg jobb ved et kommunalt kontor, der arbeidet besto i å betjene et sentralbord. «Alt er lagt til rette for at de handicapes hun har etter poliomyelitten skal bli minst mulig sjenerende i arbeidet», heter det videre. Det er uklart hva som er potensielt «sjenerende», om det er virkningen hun hadde på andre eller om det handlet om behov for tilrettelegging. Videre begrunnes søknaden med at det er vanskelig å skaffe bosted i nærheten av kontoret. Hun var selv uformuende, og hennes mor var enke. Signes lange sykdomsperiode hadde skapt «økonomiske vansker» for familien. Støtten hun har søkt om, er derfor helt avgjørende. «Det er i høyeste grad hjelp til selvhjelp det her gjelder», slår sosialkuratoren fast. Signe fikk også attester fra skolestyreren ved handelsskolen hun hadde vært elev ved, og fra sognepresten i Kviteseid, som kjente henne fra konfirmanttida. Skolestyreren skrøt av at «flid og truskap» var karakteristisk for Signe. Hun hadde demonstrert en «sjeldan viljestyrke» etter at hun ble rammet av sykdom. Sognepresten var heller

37 SAK, D/0899A-7, Søknader 1955–1964.

ikke i tvil: Signe burde få bil, for hun var både «vaki og viljesterk». Signe var ganske sikkert en meget kvalifisert søker, og styret i Sørlandske innvilget støtten. Samtidig ser vi at det sosiale systemet er grunnfestet i en forestilling om verdige versus uverdige trengende.

En annen polioangrepet kvinne som søkte om støtte til bil på samme tid, var 38 år gamle Tora som bodde i en innlandsbygd i Vest-Agder. Hun var enke og hadde tre mindreårige barn. Etter at hun fikk polio under den store epidemien i 1951, hadde hun tilbrakt lange perioder hjemme fra, først ved et lokalt sykehus, deretter ved en kuranstalt i Danmark og så nesten et helt år sammenhengende ved Sophies Minde til kirurgisk behandling. Også de to eldste barna ble rammet, men uten langvarige lammelser. For Toras del var hun ennå i 1955 «hemmet av betydelige lammelser i underekstremitetene og delvis også i begge overekstremiteter». Hun var helt avhengig av bil – «forutsatt spesialutstyr» – for å kunne ta seg lønnet arbeid. Styret innvilget Toras søknad. På dette området ser vi at Sørlandske Vanførelag spilte en vesentlig rolle for funksjonshemmedes muligheter til aktiv samfunnsdeltakelse.

Var det noe annet under krigen?

Holdningen i Norges Vanførelag var til å begynne med at arbeidet burde intensiveres fordi man ventet flere invalider etter krigsutbruddet. I praksis ble dette vanskelig. Det ble ikke holdt noe landsmøte med stevne og heller ikke kretsmøter så lenge krigen varte – med ett unntak: Sørlandske. Den offisielle begrunnelsen for dette var at Sørlandske «ikke ville la seg kue av bandittenes herjinger».³⁸ Dette virker merkelig. Ingen av de andre lagene og kretsene ville vel heller det.

Et nærliggende spørsmål er om betingelsene for å drive arbeid med og for funksjonshemmede ble endret som følge av okkupasjonen. Dette er det lite som tyder på. De hindringene for møtevirksomhet og aktiviteter som Sørlandske møtte, må sies å ha vært helt alminnelige, relatert til den krigsskapte vareknappheten og ikke til politiske eller ideologiske føringer. Likevel, det er noe oppsiktsvekkende ved at driften tilsynelatende fortsatte så normalt under okkupasjonen, når vi vet at dette ikke var tilfellet i de øvrige kretsene.

38 Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956, s. 69.

Jeg har gjennomgått privatarkivet etter Sophies Minde og arkivet etter det tyske rikskommisariatets helseavdeling. Det er ingenting i dette materialet som tyder på at tyske eller norske myndigheter i okkupasjonsårene vurderte særskilte tiltak mot bevegelseshemmede i Norge som gruppe. Ifølge Solglimt-redaktøren skal situasjonen for sosiale tidsskrifter ha vært «verre enn for noen annen, for de var uønsket».³⁹ Dette er neppe riktig. Sensuren gjaldt overalt, og norske foreninger ble nokså solidarisk rammet av ensrettingen.

Noen få rasehygieniske aktivister innen Nasjonal Samling tok til orde for barmhjertighetsdrap (eutanasi), men dette fikk aldri gjennomslag. Historikeren Per Haave skriver i sin bok om Sanderud sykehus og norsk psykiatrichistorie at det ikke er noe som tyder på at den tyske okkupasjonsmakten tok livet av norske sykehuspasienter.⁴⁰ Men da sjefen for helseavdelingen i Rikskommisariatet, dr. Fritz Paris, besøkte Dikemark i 1943, spurte han direktør Rolv Gjessing hvorfor pasientene ikke ble gitt «en liten sprøyte». Gjessing skal da, ifølge sosialmedisiner og forfatter av bøker om norsk helsehistorie Anders Chr. Gogstads framstilling, ha fortalt at den norske «religiøse og sosiale innstilling» til sykdom ikke tillot dette.⁴¹

I slutten av 1944 ble likevel spørsmålet om drap på pasienter igjen diskutert av norske helsemyndigheter. Dette initiativet fikk mest støtte i Telemark og Aust-Agder, og sånn sett innenfor Sørlandske Vanførelags grenser. Bakgrunnen var et initiativ fra fylkesmannen i Vestfold, Christopher A. H. Lange, som tidligere hadde hatt ulike sjefsstillinger i politiet under okkupasjonen.⁴² Lange tok til orde for avliving av uheldredelige sinnssyke overfor medisinaldirektør Thorleif Østrem og sendte dessuten sitt brev til alle landets fylkesleger og fylkesmenn i håp om at andre skulle plukke opp hansken. Østrem sendte Langes brev videre til alle asyldirektører. Haave konkluderer med at svært få responderte på skrevet, men fra to fylkesmenn kom det støtterklæringer; pussig nok fra to andre fylker vest for Oslofjorden, Telemark og Aust-Agder. Fylkesmann Hans H. Petersen i Aust-Agder mente at tida var inne i februar 1945, og gikk da svært langt med hensyn til omfang; også «idioter» burde drepes. Fylkeslege Leif Bergh Smith i Aust-Agder mente at avlivingen i tillegg til asylpasienter burde omfatte sinnssyke i privat pleie.

39 *Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956*, s. 68.

40 Haave, 2008, s. 238.

41 Gogstad, 1991.

42 Haave, 2008, s. 239.

På dette tidspunktet gjaldt det siste rundt 7500 personer, som enten ble pleid hjemme hos seg selv eller i privat institusjon med offentlig støtte.⁴³

Var det meningen at «vanføre» skulle omfattes av disse barmhjertighetsdrapene? Kanskje, kanskje ikke. Men i denne situasjonen må vi nesten forutsette at saken må ha blitt diskutert heftig innen vanførebevegelsen. Dessverre er det ikke bevart noe i arkivet etter Sørlandske Vanførelag som kaster lys over dette. De som var mest utsatt med tanke på eutanasi-snakket blant norske nazister, var personer som ble sett på som uhelbredelige sinnssyke, ikke andre grupper av funksjonshemmede. Materialet fra Rikskommisariatet peker i samme retning.⁴⁴

En viss normalitet var det over driften i Sørlandske under okkupasjonen. Søknader tikket inn og ble behandlet, og styret delte ut penger, blant annet 150 kroner til en mann i Vågsbygd som søkte støtte til å anskaffe seg en «alminnelig sykkel» i 1944. Sørlandske gjorde mer enn bare å holde hjulene i gang. En ny byggekomite ble nedsatt, og nye styremedlemmer ble rekruttert. En av dem var sogneprest Sagedahl på Hisøy. Han var en kjent motstandsfigur i Arendalsområdet, en «motstandsprest» i et område der NS-kirken forsøkte å komme på offensiven.⁴⁵ I juni 1945 ble det første etterkrigsmøtet holdt. Det ble ingen utskiftninger i styret med det første.

Påkjenninger fra krigstida ga varige funksjonsnedsettelse for mange. Blant medlemmene i Sørlandske Vanførelag etter krigen finner vi navn på krigsdeltakere med erfaringer fra så vel felttog som fangenskap og tortur.⁴⁶ Tre av dem hadde vært fanger på Arkivet, det tyske sikkerhetspolitiets hovedkvarter i Kristiansand. En fjerde hørte til de meget få som greide å rømme fra tysk fangenskap i Norge.⁴⁷

Noe av det mest dramatiske som skjedde i foreningens indre liv i løpet av krigsårene, var at formannen Lars Aas Nome, som hadde ledet laget siden 1933, døde i 1942 «grunnet forbryternes angrep på fredelige borgere», slik det framgikk i en historikk.⁴⁸ Mer om dette nedenfor.

43 Haave, 2008, s. 240–241.

44 Riksarkivet, Reichskommisariat, Hauptabteilung Verwaltung, Abteilung Gesundheitswesen. RAFA-2174/E/Ebe/L0004 og L0009.

45 Hjellset, 2011.

46 Sørlandske Vanførelag, Fortegnelser over medlemmer og tillitspersoner fordelt på kommuner og lag.

47 Se <https://www.fanger.no/persons/4716>; <https://www.fanger.no/persons/21005>; <https://www.fanger.no/persons/10481>; <https://www.fanger.no/persons/12427> (lest 7.4.2023).

48 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, s. 69.

Motivasjon og mentaliteter: seks fasetter

«De gode gjerningers felt» kaller historiker Anne-Lise Seip det private sosiale arbeidet i sin bok om norsk sosialpolitikk.⁴⁹ Seip beskriver hvordan det rundt 1900 oppstår landsomfattende foreninger med humanitært formål og en ny «universell karakter». Blant disse var foreninger for funksjonshemmede. De hadde en «avgrenset personkrets», men hadde likevel landsomfattende mål, argumenterer Seip. Videre skjelner hun mellom tre typer foreninger: foreninger til beste for funksjonshemmede for sakens venner, foreninger av funksjonshemmede selv og misjonsforeninger. Her peker Seip klart på ulike dimensjoner ved vanførebevegelsen, men ikke nødvendigvis på ulike foreninger. Tvert om er det typiske for vanførelagene som oppsto i mellomkrigstida, at de representerer et blandingsforhold mellom alle disse typene.

Vanførebevegelsen var et komplekst fenomen. En rekke forskjellige idestrømninger kan identifiseres i foreningen i perioden 1925–1960. I det følgende vil jeg gi en beskrivelse av disse, forstått som seks fasetter ved den mentalitetshistoriske utviklingen. De er både komplementære og motsetningsfylte. Spørsmålet jeg stiller, er hvilke tenkemåter om funksjonshemming vi finner i foreningen, og hvordan disse forholdt seg til hverandre over tid.⁵⁰

Filantropisk veldedighet

Inspirasjonen fra diakoniens fornyelse og den kirkelig-filantropiske bevegelsen fra slutten av 1800-tallet, representerer et sterkt kontinuitetselement i foreningens historie inntil 1960-årene. Det rommet som ble skapt for det private initiativ på det sosiale omsorgsfeltet, ble forsøkt heget om. Denne tilnærmingen til funksjonshemmingsfeltet, som et område der ikke-økonomisk virkestrang kunne utfolde seg innenfor et velkjent verdisystem med veldedige givere og takknemlige, verdige trengende, var utbredt blant foreningens kvinner, kirkefolk, forretningsfolk og skolefolk. Flere av formennene sto klart i denne tradisjonen, blant dem Sigv. Syvertsen (1930–1933) og H. Torkelsen (1942–1962).

Den filantropiske motivasjonen var forenlig med den funksjonelle forståelsesmodellen av funksjonshemming. Av denne grunn ser vi at

49 Seip, 1984, s. 179–180.

50 Jf. Froestad & Ravneberg, 1991, s. 115.

filantropene viste like stor interesse for *behandling* som omsorg, dannelse og utdanning. I alle kretsene av Norges Vanførelag pågikk et arbeid for å reise en «heim» for regionens mest sårbare «vanføre». For Sørlandskes del ble drømmen om et eget hjem et så klart hovedmål, at det i tida etter realiseringen ble nødvendig å reorientere seg. Hjemmet skulle ikke bare være et sted for oppbevaring, men for behandling. Når behandling trer fram som en ide, er det nødvendigvis fordi det fins et potensial for oppretting, altså endring. Dermed var ikke funksjonshemmingen lenger bare skjebne. Orienteringen mot det medisinske sto altså ikke på noen måte i motsetning til den filantropiske grunntanke, men fulgte så å si logisk av denne. Innenfor den filantropiske tradisjonen var det plass til en religiøs dimensjon, men den kunne tones ned, slik det også ble gjort smått om senn i Sørlandske Vanførelag etter 1945. Endringene her var neppe annerledes enn på andre sammenlignbare samfunnsområder. At det skjedde saktere i sør enn i andre kretser, er det lite som tyder på, uten at dette er systematisk undersøkt.

Humanistisk hjelp til selvhjelp

Innenfor den filantropiske veldedighetstanken sto altså ikke spørsmålet om den enkeltes *arbeidsevne* sentralt. Det gjør det derimot innenfor den nært beslektede humanistiske hjelp-til-selvhjelp-tradisjonen. Her var hovedsaken å gjøre den enkelte i stand til å greie ting selv – og sånn sett gjøre seg uavhengig av andres veldedighet. «Hjelp til selvhjelp» var nærmest et slagord innenfor vanførebevegelsen fra starten og lå til grunn for de første tiltakene på utdanningsområdet.⁵¹ Økonomisk selvstendighet ble nok sett på som et ideal, men det gjaldt like mye selve anerkjennelsen av det enkelte menneskes integritet og verdighet. Her lå det en spenning i forhold til de veldedighetsorienterte filantropene.

Det var i første rekke foreningens kvinnenettverk og skolefolk som målbar dette prosjektet. En slik tilnærming til vanføresaken er kompatibel både med den relasjonelle og den administrative forståelsesmodellen av funksjonshemming, men først og fremst den relasjonelle. Her ser vi at vanførelagene viderefører tradisjonen fra søstrene Fleischer og deres tilnærming, som alltid handlet om å se den enkeltes muligheter i samspillet

51 I 1960-årene ble det laget et nytt slagord i vanførearbeidet som ga det gamle mottoet en ny tvist: «Fra hjelp til selvhjelp». Se Andersen, 2001.

med omgivelsenes krav. Noe var felles med det filantropiske veldedighetsprosjektet: Like uaktuelt som det var å utrette velgjørenhet overfor utakknemlige mottakere, like umulig var det å hjelpe de som ikke ville bli hjulpet. Holdningen – livsinnstillingen – hos den enkelte «vanføre» var avgjørende.

En representant for denne tradisjonen i foreningen gjennom mange år var Julie Thorsrud fra Porsgrunn. Hun var formann i Hjemmenes Vel og en av stifterne av Porsgrunn Vanførelag. I 1947 ble det tilsatt ny skoleinspektør i Porsgrunn etter hennes mann, men hun fikk anledning til å fortsette å bo i annen etasje i skoleinspektørboligen. Hun ble hyllet for sin «enestående innsats» for byens befolkning under krigen.⁵² Hun var også aktiv i lokallaget av Norges Røde Kors, der hun var varaformann under krigen.⁵³ Hun var også Sørlandskes representant i landsstyret. Hun var populær foredragsholder over temaer som gjaldt organisasjonsutvikling.

Kjærlighetsgjerninger

Innen vanførebevegelsen fantes det en sterk religiøs motivasjon for arbeidet, fundert i en tenkning om plikt og glede ved å hjelpe samfunnets svakeste. Dette var naturligvis ikke begrenset til de med geistlig bakgrunn eller de som var aktive i kirkelige organisasjoner, men mange av disse fantes blant organisasjonsbyggerne i Sørlandske Vanførelag. I denne sammenhengen er selvsagt ikke poenget hva folk innerst inne tenkte, det kan vi ikke vite, men hvordan dette kom til uttrykk i konkrete praksiser og retorikk.

Vognfabrikanten Lars Aas Nome (1884–1942) fra Arendal kan ses som en typisk figur for det som kan beskrives som en spirituell tilnærming til vanføresaken. Han ledet foreningen i ni år fra 1933 til sin plutselige død i 1942. Nome var daglig leder i vognfabrikken Chr. P. Nome & Søn i Barbu, som ble startet av hans far Christen Pettersen Nome i 1879, og som han selv overtok i 1912 etter studieopphold ved automobilfabrikker i England og USA. Spesialiteten var «lette Arendalstriller, på gummi og uten, kjøkenvogner, arbeidshjul og lettere Arendalssluffer». Firmaet leverte også likvogner og «forvørig alt arbeide der henhører under vognfabrikasjon».⁵⁴ Fabrikken lå i Strømsbuveien 272.⁵⁵ En yngre bror drev karosserifabrikk samme sted fra 1933, og overtok storebrorens vognfabrikk ved dennes død

52 Dagningen (1945, 19. juli).

53 Breviks Dagblad (1944, 14. april).

54 Haller, 1933, s. 94.

55 Rolseth, 2001.

i 1942. Firmaet ble nedlagt i 1946. Lars Aas Nomes død under krigen er omhyllet i en tåke av ubesvarte spørsmål. I en bok om norsk karosseriproduksjons historie står følgende: «Han fikk flere bajonettstikk i ryggen etter et basketak med en tysk soldat.»⁵⁶ Det har ikke lyktes å kontrollere denne opplysningen mot skriftlige kilder, men vi kan se spor av denne versjonen i minneordene som ble produsert innen vanførebevegelsen både under og etter krigen.⁵⁷ I avisene ble dødsfallet 21. februar 1942 omtalt som «plutselig», «tragisk», og som at han «falt død om på gaten», men uten detaljer. I en nekrolog i *Agderposten* ble Nome omtalt som «en sterkt religiøs og sosialt innstillet mann», med to hjertesaker: vanføresaken og indremisjonen.⁵⁸ I en nekrolog i *Grenmar* ble hans sterke engasjement for vanføresaken forklart slik: «Det som drev ham hertil var imidlertid hans enfoldige men sterke kristentro, og som kristen gjorde han også Sørlandske Vanførelag til en kristen institusjon, en gjerning som må gjøres fordi Jesus ville det.»⁵⁹ Han ble rost for sine talegaver og ble beskrevet som «spirituell og morsom».⁶⁰

Sørlandske krets ble utvilsomt drevet som en «kristen institusjon» i Nomes tid. Årsberetningene er karakteristiske i så måte, innrammet av bibelvers og med større vekt på å gjøre åndelig bestikk enn å orientere om faktiske aktiviteter. Blant sitatene som ble lånt til slike anledninger, var 1. Sam. 10, 7: «Når du ser disse tegnene, så gjør det som faller deg inn! For Gud er med deg.»⁶¹

Nome hadde bakgrunn fra indremisjonsmiljøet i Arendal. Han hadde selv vært med på å stifte Indremisjonens Ungdomsforening («I.U.F.») i 1914.⁶² Dette var utbrytere fra den eldre Ynglingeforeningen, senere kjent som Arendal kristelige ungdomsforening. Nome var sammen med den senere skipsreder Arnt Mørland de mest aktive pådriverne for at en ungdomsforening måtte drives i en «mere avgjort og positiv kristelig ånd», slik Mørland selv senere formulerte det.⁶³ I.U.F. utga et månedsblad, dannet underforeninger og arrangerte landsungdomsstevnet i 1921.⁶⁴ En sentral erfaring for Nome i 1920-årene, før han engasjerte seg for vanføresaken, var «vekkelsestidene», som kom og gikk med ujevne mellomrom. Nevnes her

56 Rolseth, 2001, s. 557.

57 Se minneord i *Solglimt*, 1942(4), 72.

58 *Agderposten* (1942, 23. februar).

59 *Grenmar* (1942, 23. februar).

60 *Telemark Arbeiderblad* (1940, 23. februar).

61 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952, Årsberetning 1938.

62 *Liodden*, 1968, s. 60–61.

63 *Liodden*, 1968, s. 61. *Liodden* siterer her Mørlands 75-årsberetning om Arendal Indremisjon.

64 *Liodden*, 1968, s. 61.

må vekkelsen i Arendal i 1921, som var knyttet til navnet Odin Bøe. Også Bøe ble noe senere vunnet for vanføresaken, som vi snart skal se. Vekkelsen i 1921 er beskrevet slik:

Det begynte i mars og allerede etter en ukes virksomhet brøt det ut en vekkelse av slike dimensjoner at hele byens oppmerksomhet i flere uker var henvendt mot den. Tilstromningen var så voldsom at det en times tid før møtenes begynnelse var samlet så mange folk utenfor Bedehuset at biler og trafikkerende til dels hadde vanskelig for å komme gjennom massene i Vestregate. Det var mange som tok imot frelsen i Kristus i de dagene. Det er et faktum at søkningen til kinomatografene [sic] gikk så ned at disse i en tid måtte stenges. Politiet kunne melde om en påtagelig forbedring i byens edruelighetsforhold. Det største var dog at mange ble omvendt til Gud.⁶⁵

Etter vekkelsen oppsto strid og splittelse. Enda en ungdomsforening ble dannet, Lille Indremisjon. I I.U.F. forble kun de som hadde vært i foreningen før vekkelsen ved Odin Bøe.⁶⁶ Nome var formann i I.U.F. i tre perioder, den siste i 1926. Han satt også i styret for Arendal Indremisjon og Arendal Guttehem (fra 1952 kjent som Nyli Gård).

Den religiøst funderte barmhjertighetstilnærmingen til vanføresaken vektla individuelle egenskaper som avgjørende, og baserte seg på en funksjonell forståelse av funksjonshemming. Forhold i de fysiske omgivelsene eller samfunnsskapte barrierer var ikke en del av tenkningen rundt personer med bevegelseshemming.

Forkynnelse

Under Nome ble det lagt vekt på forkynnelsen, men i mild form. Kjærlighetsgjerninger var det sentrale.⁶⁷ Imidlertid var mildheten i Nomes tid også en direkte reaksjon på hans gamle venn Odin Bøes mindre vellykkede tid som ansatt reisesekretær i foreningen fra 1927 til 1931. På samme måte som vekkelsen i Arendal i 1921 etterlot seg et kaos, endte Bøes sekretærgjerning med uforsonlige personkonflikter innad i Sørlandske.

Odin Holberg Bøe (1892–1988) var emissær i Kristiansand krets av det Norske Misjonsselskap og tilsluttet Norges kristelige landslag.⁶⁸ 35 år

65 Liodden, 1968, s. 55. Sitert etter 50-årsberetningen om Ungdomsforeningens historie.

66 Liodden, 1968, s. 62.

67 Om forståelsen av kjærlighetens gjerning, se: Oftestad et al., 2005, s. 205–210.

68 Liodden, 1968, s. 55.

gammel ble han ansatt som sekretær i Sørlandske krets. Styret visste at de tok en risiko. Det kostet penger å ha en lønnet ansatt i sekretariatet. Og Odin Bøe var en mann med et rykte, «vel kjendt for sine sovelprækener og fordømmelse av anderledestænkende».⁶⁹ På den annen side behøvedes en person med pågangsmot og arbeidslyst, og som hadde anledning til å reise utrettelig rundt om i distriktet. Til å begynne med virker det som om styret var svært fornøyd med sin sekretær. I et styremøte i desember 1929 takket styret uttrykkelig Bøe for vel utført arbeid i kretsen og oppfordret ham til «fremdeles å arbeide i en nidkjær ånd for ordets forkyndelse og vanføresakens fremme».⁷⁰

Vi har to skriftlige kilder til det som hendte – formannens protokoll og kretsstyrets protokoll som ble ført i pennen av styrets sekretær. Et forvarsel om konflikten kan leses ut av formannens protokoll. I årsmøtoreferatet for 1929 merkes formannens tydelige irritasjon over den fast ansatte sekretæren, som Stenersen mener ikke har levert de ventede resultater. Han skriver rett ut at han er «imod denne stilling».⁷¹ Virkelig dramatisk ble det på det påfølgende årsmøtet, i august 1930. I referatet langer Stenersen ut mot Bøe. Ikke bare innebærer stillingen en stor utgiftspost som etter formannens mening ikke er «regningsvarende», han synes det er «ufattelig» at styret ønsker å opprettholde den. Slike kostbare poster virker «nedbrydende og forskrækkende». En gal moral har trengt inn i foreningen, som går ut på «mest mulig penger og minst arbeid».⁷² Fire styremedlemmer ble ved loddretkning trukket ut til å stå på valg, deriblant formannen. Han var én av to som ikke ble gjenvalgt. «Dette resultat av valget er ikke ant end et udslag av Bøe, for at trygge sig og [sin] stilling». Setningen er dels uleselig på grunn av en overstrykning. Det er imidlertid lett å se hva som er overstrøket: «sit fede embe».⁷³ Understrekingen i sitatet er Stenersens egen.

I kretsstyrets protokoll beskrives valget til styret noe annerledes enn i formannens protokoll. En valgkomite på sju personer laget en valgliste med ti navn, hvorav fire var styremedlemmer uttatt etter loddretkning. Av disse ti skulle fire velges til styret. De med flest stemmer ble valgt (13–18 stemmer).⁷⁴ I neste runde ble varamedlemmer valgt, og Alfred Stenersen var blant disse. Stenersen oppfattet det likevel slik at han ble

69 Langesunds Blad (1925, 15. april).

70 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

71 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

72 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

73 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

74 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

frosset ut, og at dette var Bøes verk. I kretsstyrets nøkterne protokoll mangler dramatikken og emosjonene som preger formannens protokoll. Ikke lenge etter ble Odin Bøe sagt opp. Den offisielle begrunnelsen var at stillingen var for kostbar, selv om det var godt dokumentert at han hadde reist mye rundt i kretsen, at han hadde oppsøkt «vanføre», og at han hadde greid å stifte flere nye lag. Problemet var at det ble vel mye forkynnelse. Styret satt med en følelse av at han vel så mye var på jobb for Norges kristelige landslag som for Sørlandske Vanførelag.⁷⁵

Sørlandske Vanførelag greide å kvitte seg med Bøe. Også senere hadde han det med å havne i trøbbel. På midten av 1930-tallet var han aktiv i Fedrelandslagets avdeling i Kristiansand, noe som forsterket hans posisjon som offentlig profilert person. Da Bøe så i 1938 ble tiltalt og dømt for utuktig omgang med gutter, slo nyheten ned som en bombe på Sørlandet, noe skriveriene i lokalavisene tydelig viser.⁷⁶ Under andre verdenskrig presterte Bøe å angi domprost Kobro etter en preken i Kristiansand domkirke, noe som førte til at Kobro ble forvist. Bøe var ikke medlem av NS, men forsøkte å utnytte situasjonen til å få justisminister Sverre Riisnæs til å gi ham æresoppreisning for den tidligere usedelighetsdommen.⁷⁷ Disse to forholdene førte til at Bøe i 1947 ble idømt to års tvangsarbeid for landssvik.⁷⁸

Bøe hadde altså vært for ivrig i sin forkynnelse. Dette betød ikke at styret i Sørlandske Vanførelag fant forkynnelsen å være en avsporing. Tvert om fortsetter dette å være en del av tenkningen inntil 1960-årene, om ikke lenger. Det som synes å ha vært begrunnelsen for dette, var det som ble utlagt som Bibelens ord om betydningen av kirkens omsorg for sine døpte. Hver enkelt skulle integreres i menigheten, og omsorgen gjaldt hele mennesket med ånd, sjel og legeme.⁷⁹ I så måte kan man si at forkynnelsesåren i vanførearbeidet betonet den subjektive opplevelsen, riktignok knyttet til det å være et kristent menneske. Det var ikke samfunnsdeltakelse eller dyktiggjøring for arbeid som var målet, men tilhørigheten til et fellesskap av troende.

75 Professor Karl Vold ved Det teologiske Menighetsfakultetet var helt sentral i Norges kristelige landslag. Bøe må ha vært sterkt grepet av Volds tanker om «folkekirken». Se Vold, 1920; Oftestad & Røsæg, 2008.

76 Ny Tid (1938, 25. januar); Sørlandet (1938, 5. januar); Tiden (1938, 22. mars).

77 Lillesands-Posten (1947, 4. februar).

78 Risør Arbeiderblad (1947, 24. januar).

79 *Kirken og de funksjonshemmede*, 1970, s. 11.

Solidaritetspraksis

Om Alfred Stenersen opplevde å bli skviset ut av styret av Bøe, kom Stenersen til å overleve ham som institusjonsbygger. Stenersen hang med en stund til i styret som vara, og han fortsatte å sette sitt preg på stevenene også etter krigen. Bøes sekretærtid var en raptus. Alfred Stenersen (1886–1949) var stifter og første formann og nøt respekt i vide kretser. Hans tilnærming til vanføresaken kan karakteriseres som en solidaritetspraksis. Han refererte til de funksjonshemmede både som «os» og «dem».

Hans bortgang i 1949 ble omtalt i de fleste sørlands-avisene. I Fædrelandsvennen ble det meldt at «en kjent mann i bybildet» var gått bort; i Agder Tidend ble det fortalt at «han var vanfør sidan 18 års alderen».⁸⁰ Stenersen var ikke redd for å kalle andre «lidelsesfæller» for «krøplinger». Han hadde nok empati med dem, men muligheten for *fysisk forbedring* var ikke en del av tenkningen. I motsetning til «en Sygdom» var vanførheten, ifølge Stenersen, «en tilværelse han eller hende får til sin døende dag».

Lidelsesfokuset viser klart at den solidaritetspraksisen som Stenersen var representant for, var uttrykk for en funksjonell forståelse av funksjonshemming, med innslag av trekk fra den sosiale forståelsesmodellen der samfunnets mangelfulle tilrettelegging blir et tema.

Interessepolitikk

Denne retningen peker først og fremst framover i tid. Inntil 1960-årene ble funksjonshemmingspolitiske saker i liten grad diskutert av styret i Sørlandske. Det var likevel slik at noen av sørlendingene deltok i landsstyret eller i ad hoc-organer der de fikk arbeide med spørsmål av nasjonal betydning. Norges Vanførelag var med på å stifte Landsnemnda av de delvis arbeidsføres organisasjoner i 1950. Dette skulle være et rent politisk samarbeidsorgan, ikke en medlemsorganisasjon. I 1980 skiftet samarbeidsorganet navn til Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon (FFO). Siden 1973 har Norges Vanførelag (fra 1975: Norges Handikapforbund) valgt å stå på utsiden av FFO, med unntak av perioden 1979–1986. De øvrige opprinnelige medlemmene av samarbeidsorganet var Tuberkuløses Hjelpeorganisasjon (THO), stiftet i 1943, Norske Døves Landsforbund (i dag: Norges Døveforbund), stiftet i 1918, Norges Hørselvern (i dag: Hørselshemmedes Landsforening), stiftet i 1947, og Norges Blindeforbund,

80 Fædrelandsvennen (1949, 11. juli); Agder Tidend (1949, 12. juli).

stiftet i 1909. Formålsparagrafen slo fast at nemnda skulle være sosialpolitisk samarbeidsorgan: «ikke veldedighet, men samfunnsmessig løsning». Målet var kampen «for å kunne være likestillet med andre».⁸¹

Noe som tidlig ble klart for tillitspersonene i Norges Vanførelag, var det såkalte representasjonsproblemet. Ideen med vanførelagene var at de skulle være foreninger *av* og *med* funksjonshemmede, ikke bare en forening *for* dem. Likevel var det slik at flertallet av medlemmene, og langt de fleste tillitspersonene i styre og stell, ikke var funksjonshemmede. Tor-Albert Henni, som var formann i landsstyret fra 1965 til 1977, har senere uttalt at han hadde kvaler med å si at organisasjonen representerte de handikappede, siden de fleste medlemmene var kvinner som ville hjelpe en god sak.⁸²

Froestad og Ravneberg har i sin bok om Norges Handikapforbund beskrevet utviklingen fra å tenke veldedighet til å tenke rettigheter. Dette er likevel ingen jevn, lineær utvikling, men en utvikling som gjør plutselige kast. De store endringene som fulgte på 1960-tallet, er i mindre grad reflektert i mitt materiale. Den relasjonelle forståelsesmodellen som ble toneangivende i offentlig politikk fra og med St.meld. nr. 88 (1966–67), var en revolusjon. Funksjonshemmedes egne organisasjoner ble pådrivere og premisseleverandører for politikktutformingene særlig fra 1970-årene. Her er det store innbyrdes kulturforskjeller i de forskjellige kretsene. I noen kretser, som i Trøndelag, hadde funksjonshemmede lenge dominert, slik var det ikke i Sørlandske.

Den interessepolitiske tilnærmingen til foreningsarbeidet, slik vi ser det i Sørlandske Vanførelag inntil 1960-årene, reflekterte også innslag av en ny måte å tenke om funksjonshemming i velferdssamfunnet på, nemlig som administrativ kategori. En persons definisjon som funksjonshemmet utløser krav på visse tjenester.

Konklusjon

Jeg vil her vende tilbake til de tre forskningsspørsmålene som ble formulert innledningsvis. For det første: Hvordan var vanførelagene på Sørlandet organisert, hvem engasjerte seg, og hvilke saker sto i forgrunnen? Vi har sett at Sørlandske Vanførelag var kretsen med flest tilknyttede lag og foreninger, og at bevegelsen fikk fotfeste i hele Agder og Telemark. Imidlertid

81 Andersen, 2001, s. 22.

82 Andersen, 2001, s. 44.

ble det i liten grad en forening av funksjonshemmede, slik intensjonen jo var. De som engasjerte seg for «saken», var i første rekke kvinner, skolefolk, kirkefolk, offentlige tjenestepersoner og forretningsfolk. I tillegg til å utbre vanføresaken ble arbeidet preget av realiseringen av en heim for landsdelens bevegelseshemmede, påvirkning av lovgivning på aktuelle saksfelt og utdeling av penger til medlemmer som søkte om støtte til et enklere liv.

For det andre: Hvilke syn på funksjonshemming manifesterte seg i Sørlandske Vanførelag inntil 1960-årene, og hvordan skal disse forstås? Her har jeg identifisert seks fasetter: filantropisk veldedighet, hjelp til selvhjelp, kjærlighetsgjerninger, forkynnelse, solidaritetspraksis og interessepolitikk. Disse antyder også en slags historisering, der i hvert fall filantropien utgjør det eldste laget og interessepolitikken det yngste. Ellers er det nettopp blandingen av og samvirket mellom disse dimensjonene som er typisk for vanførebevegelsen gjennom hele perioden.

Så – for det tredje: Hva kan historien om Sørlandske Vanførelag fortelle om endringer i måten samfunnet har forholdt seg til kroppslige funksjonsvariasjoner på? Innenfor perioden jeg har studert, ser vi at det foregår forhandlinger om hva som er den beste måten å tenke rundt funksjonshemming på i offentlig politikk. At staten tar stadig mer ansvar, er et slikt trekk, noe vanførelovene som trådte i kraft i henholdsvis 1936 og 1958 er eksempler på. På 1960-tallet kom Folketrygdloven som innebar at «uføre» fikk «folketrygd» (1966), og begrepet «funksjonshemmede» erstattet for første gang «vanføre» i et offentlig dokument (St.meld. nr. 88 (1966–67)). Sentralisering som ide kom også til å bli utfordret. Dette kan bare delvis forklares med en overgang fra en dominerende funksjonell modell til en sosial-relasjonell modell for forståelsen av funksjonshemming. Som vi har sett, var dette uansett ikke helt nye tanker. Slike ideer hadde sirkulert i diskursen om funksjonshemming siden rundt 1900. Det nye er særlig knyttet til framvekst av funksjonshemming som distributiv kategori i velferdsstaten. En fullt ut subjektiv definisjon av funksjonshemming er ikke reflektert i materialet for denne studien.

Jeg vil til slutt peke på ett betydelig kontinuitetselement. Det gjelder måten menneskeverdet i så stor grad fortsetter å bli knyttet til moral og arbeidsevne, uavhengig av hvilken forståelsesmodell av funksjonshemming som legges til grunn. Bevegelseshemmede ble fra mellomkrigstida usynliggjort i samfunnet gjennom institusjonalisering. Vanførebevegelsen gjorde en betydelig innsats for å synliggjøre bevegelseshemmede som gruppe. Søknadene som ble behandlet av Sørlandske etter 1945, viser at

det var et stort behov for praktisk hjelp som ikke ble dekket av statlige velferdsordninger. Vanførelagene fungerte som datidas hjelpemiddelsen-
 tral. Vanførebevegelsen hadde et representasjonsproblem. Dermed kom
 vanføresaken til å bli en markør for normalitet og annerledeshet. Som vist
 ovenfor kan man spørre seg om for eksempel mye av tilretteleggingen som
 ble gjort på arbeidsplasser for ansatte med bevegelseshemming, like mye
 ble gjort for å unngå sjenerende virkning på andre, og dermed av hensyn
 til å opprettholde majoritetens normalitetsbilder, som ut fra et ønske om
 å fjerne barrierer og sikre lik tilgang for alle.

Referanser

Arkiver

Riksarkivet, Reichskommissariat, Hauptabteilung Verwaltung, Abteilung Gesundheitswesen
 (RAFA-2174/E)

Riksarkivet, Sophies Minde/Statens senter for ortopedi (RA/S-1703)

Statsarkivet i Kristiansand (SAK), Norges Handikapforbund, Sørlandske krets (D/0899A)

Trykte kilder

Agderposten

Agder Tidend

Breviks Dagblad

Christianssands Tidende

Dagningen

Fædrelandsvennen

Grenmar

Langesunds Blad

Lillesands-Posten

Ny Tid

Risør Arbeiderblad

Solglimt

St.meld. nr. 88 (1966–1967). *Om utvikling av omsorgen for funksjonshemmede.*

Sørlandet

Telemark Arbeiderblad

Tiden

Vanføre i dagliglivet og historien (1924). Centralstyret for vanføre. Smaaskrift, 6.

Litteratur

Andersen, R. (2001). *«Likestillet med andre»*. *Funksjonshemmedes Fellesorganisasjons første 50 år*. FFO.

Brende, O. R. (1983). *Kvardagsheltar i vanførearbeidet*. Sosiologisk forlag.

Drivdal, M. (2012). *«De ba med tårer»: historien om hvorfor og hvordan Hjemmet for døve på Nordstrand ble etablert* [Masteroppgave i kirkehistorie]. Det teologiske Menighetsfakultetet.

- Elstad, H. (2011). Diakonal fornying i siste del av 1800-talet – ideologi og praksis. I E. Skartveit, *Fylliker er også folk. Frelsesarmeens rusomsorg i Oslo siden 1891*. Frelsesarmeens rusomsorg.
- Enstad, N. P. (2001). *Tegnet i hendene. Historien om Frelsesarmeens arbeid blant døve og blinde i Norge*. Genesis.
- Froestad, J. & Ravneberg, B. (1991). *Fra veldedighet til rettighet. Norges Handikapforbund 60 år, 1931–1991*. Norges Handikapforbund.
- Gogstad, A. C. (1991). *Helse og hakekors. Helsetjeneste under okkupasjonsstyret i Norge*. Alma Mater.
- Grankvist, R. (2003). *Omsorg i 1000 år* (2. utg.). Tapir akademisk forlag.
- Grönvik, L. (2007). *Definitions of Disability in Social Sciences. Methodological Perspectives*. Acta Universitatis Upsaliensis, 29.
- Gullbrandsen, K. (Red.). (1942). *Norsk vanføresak 1892–1942*. Norges Vanførelag.
- Haller, G. (Red.). (1933). *Norske varer i hus og hjem*. Norges næringsveier i tekst og bilder AS.
- Henrichsen, G. F. (2011). *Forståelser av funksjonshemming i et idehistorisk perspektiv. En tekstanalyse av politiske dokumenter fra 1894–1921 og 1945–1968* [Masteroppgave i rehabilitering]. Høgskolen i Oslo og Akershus.
- Hjellset, J. E. (2011). *Kirkekampen i Øyestad* [Masteroppgave i religion og etikk]. Det teologiske Menighetsfakultetet.
- Håndbok for vanførearbeidet* (1964). Norges Vanførelag.
- Haave, P. (2008). *Ambisjon og handling. Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*. Unipub.
- Kirken og de funksjonshemmede* (1970). Grasmø-utvalget. Sosialdepartementet.
- Kristiansands Indremisjon 100 år* (1959). Utarbeidet etter oppdrag av Indremisjonens styre ved O. Jensen Oftenæs. Kristiansands Indremisjon.
- Liødden, K. (1968). *Arendal Indremisjon. 100-års beretning 1868–1968*. Arendal Indremisjon.
- Midré, G. (2001). *Bot, bedring eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til velferdsstaten*. Pensumtjeneste.
- Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1931–1956* (1956). Norges Vanførelag.
- Oftestad, A. B. (2017). *Kirke – fellesskap – omsorg: Diakoniens historie 4. Fra 1800-tallet til begynnelsen av 2000-tallet. Diakonien ved et veiskille: med vekt på Norden*. Luther.
- Oftestad, B. T. (2008). Menighetsfakultetets historie i ekklesiologisk perspektiv. I B. T. Oftestad & N. A. Røsæg (Red.), *Mellom kirke og academia. Det teologiske menighetsfakultet 100 år, 1908–2008*. Tapir akademisk forlag.
- Oftestad, B. T., Rasmussen, T. & J. Schumacher (2005). *Norsk kirkehistorie* (3. utg.). Universitetsforlaget.
- Rolseth, A. (2001). *Håndverk på hjul. Karosserifabriker og karosseribygging i Norge* (2. utg.). Transportreportasje.
- Rudvin, O. (1970). *Indremisjonsselskaps historie II. Det norske Lutherske Indremisjonsselskap 1892–1968*. Lutherstiftelsens forlag.
- Seip, A.-L. (1994). *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–1975*. Gyldendal.
- Stone, D. A. (1984). *The disabled state*. Temple University Press.
- Sørensen, B. K. (2010). «En neve ull»: *Nord-Norges åndssvakehjem, historien om hvordan og hvorfor Trastad Gård ble til* [Masteroppgave i diakoni]. Det teologiske Menighetsfakultetet.
- Vold, K. (1920). *Vor folkekirke og dens opgaver. Er den frie folkekirke endnu aktuell?* Lutherstiftelsens Boghandel.

KAPITTEL 5

Skeiv regionalhistorie – tre fortellinger fra Agder¹

Dag Hundstad Høgskolen i Innlandet

Abstract: The subject of this chapter is the queer history of the Agder region in the times before male homosexuality was decriminalised in 1972. The starting point is three biographical narratives from Agder: Karen Bleken, a school teacher, Benn Fuhr, the son of an industrialist, and Axel Krogh, an author. The three persons represent different phases of and perspectives on queer history. As a *spinster*, Karen Bleken represents a premodern discourse on queerness. Benn Fuhr was diagnosed as a *homosexual* in the interwar period, and specialists tried to cure him according to modern medical discourse. During the same period, Axel Krogh worked as an author. He wrote about and tried to live out a modern queer identity, despite experiencing social exclusion. At the end of the chapter, different research questions about the queer regional history of Agder is discussed. This is a field where knowledge is still scant. For instance, we do not know whether, and in what ways, attitudes towards queers were different in Agder compared to other Norwegian regions. Nor do we know whether the strong religious culture in this region was able to support queers with discrete safe spaces.

Keywords: queer history, homosexuality, social exclusion, regional history

1 Jeg vil takke Tone Hellesund og Runar Jordåen for verdifulle kommentarer til denne artikkelen. Selvsagt bærer jeg likevel det fulle og hele ansvar for teksten.

I 2022 var det 50 år siden seksuell omgang mellom menn ble avkriminalisert i Norge. I denne anledning tok kulturinstitusjoner som Nasjonalbiblioteket, Nasjonalmuseet og Skeivt arkiv ved Universitetet i Bergen initiativ til Skeivt kulturår, og en rekke institusjoner meldte seg på. Skeivt kulturår førte til en økt interesse for skeiv historie, også lokalt. Så vidt jeg kan registrere, var det likevel ingen arrangementer på Agder som tematiserte skeiv historie gjennom dette året. Kanskje kan vi fortsatt snakke om en berøringsangst når det gjelder disse temaene? I så fall kan denne teksten være et lite steg videre på veien for å skrive inn skeive stemmer i den regionale historien.

De tre menneskene som presenteres i det følgende, lærerinnen Karen Bleken (1850–1947), verkseiersønnen Benn Fuhr (1912–1933) og forfatteren Axel Krogh (1892–1979), er tidligere gjort kjent på ulike måter. Marit Hosar har studert og presentert kildene som forteller om Karen Blekens liv. Benn Fuhrs skjebne er beskrevet av Alf Kjetil Igland i hans bok om faren til Benn, brukseier Mons Fuhr. Jonny Haugen har skrevet en artikkel om Axel Krogh i årsskriftet til Agder Historielag.² Mitt grep i denne sammenheng er å diskutere de skeive historiene deres samlet, med mål om å bruke deres skjebner som et prisme for å si noe mer generelt om skeiv historie i en perifer del av landet i tidene før avkriminaliseringen av homofili i 1972. Med unntak av en ny artikkel av Erling Torkel Endresen om Dalane i Rogaland er det ikke publisert arbeider som tar for seg skeiv historie i en bestemt region her til lands, så her får veien bli til mens vi går.³ Men først – hvordan kan regionalhistorie belyse den skeive historien?

Skeiv regional- og lokalhistorie

Tidligere har norske historikere i liten grad interessert seg for skeiv historie, med noen få gode unntak.⁴ Når skeiv historie har vært tematisert, er det oftest den organiserte rettighetskampen eller storsamfunnets holdninger til skeive (særlig den juridiske og medisinske ekspertisens) som har vært utgangspunktet. Mine egne perspektiver i denne sammenheng er inspirert av det første større norske forskningsprosjektet om skeiv historie: *QUEERDOM (Ordinary lives and marginal intimacies in rural regions. Contrasting cultural histories of queer domesticities in Norway, ca 1842–1972)*,

2 Hosar (pers. medd.); Igland, 2018; Haugen, 2017. En særlig takk til Marit Hosar, som har skaffet til veie transkripsjonen av Karen Blekens dagbok.

3 Endresen, 2022; Jordåen, 2023.

4 For en historiografisk gjennomgang, se Hundstad, Hellesund & Jordåen, 2022, s. 16ff.

som startet opp i 2021, ledet av professor Tone Hellesund og med støtte fra Norges forskningsråd.⁵

QUEERDOM vil undersøke hvordan skeivhet ble forstått og praktisert i Norge, i ulike grupper og på ulike steder. Påstanden om at «byluft gjør fri» for homofile, som har stått sterkt i skeiv historie, blir problematisert, og en vil undersøke hva slags livsrom for skeive som fantes på bygda eller i småbyen. Prosjektet er mer opptatt av vanlige folk enn av medisinere, jurister og psykologers forståelser, og fokus er mer på «hverdagsskeivhet» enn på organisert homobevegelse. Hjemmet og privatlivet som en sentral del av folks liv og hverdagsliv, er viktige omdreiningspunkt for undersøkelsene. Mange av deltakerne i prosjektet var med på den første norske vitenskapelige antologi om skeiv historie, som ble utgitt av Norsk lokalhistorisk institutt i 2022, med hovedtittelen *Skeiv lokalhistorie*.⁶

Norge har en voluminøs lokal- og regionalhistorisk produksjon, og de siste tiårene er stadig flere grupper skrevet inn i denne historiografien – som industriarbeidere, husmenn, nasjonale minoriteter og innvandrere. Så vel kvinnehistorie som kystkultur har fått sin velfortjente plass i byhistorier og bygdebøker.⁷ Få lokalhistorikere har likevel utforsket skeiv historie, og foreløpig har ingen gitt seg i kast med en stedsmonografi med kjønns- eller seksualitetshistorie som overordnet tema. Årsaken ligger nok dels i at temaet har vært tabubelagt, men mye tyder på at holdningene gjør at feltet lettere lar seg snakke om og utforske i dag enn for bare noen få år siden. Videre kan kilder være et problem, men her har Skeivt arkiv vist vei med sin forsknings-, formidlings- og dokumentasjonsvirksomhet siden oppstarten i 2015. Dessuten har Nasjonalbibliotekets omfattende digitalisering av bøker, aviser og annet materiale gjort kildene lettere tilgjengelige for den som vil utforske et marginalisert tema der det er nødvendig med brede søk for å finne materiale.⁸

Det første seminaret om skeiv lokalhistorie ble arrangert av Norsk lokalhistorisk institutt i 2019, men dette har fått flere oppfølgere ulike steder, særlig i forbindelse med Skeivt kulturår. En sentral motivasjon for det lokalhistoriske engasjementet er å bygge identitet, og når det belyses nye sider fra det fortidige mangfoldet i lokal- eller regionalhistorien, kan dette

5 <https://www.uib.no/ahkr/147809/queerdom>

6 <https://www.uib.no/ahkr/147809/queerdom>; Hundstad, Hellesund, Jordåen & Munch-Møller (Red.), 2022; Lützen, 2023.

7 Se f.eks. Alsвик & Munch-Møller, 2020; Sprauten, 2017.

8 Se Røssaak, 2022.

igjen påvirke den lokale eller regionale identiteten.⁹ Generelt kan det også bemerkes at en mer mangfoldig lokalhistorie kan øke historiens relevans, og muliggjør at flere får eierskap til den. Skeiv historie kan også vise oss at forhold knyttet til kjønn og seksuell orientering kan ha vært langt mer flytende tidligere enn det vi forestiller oss. Dette kan gi en form for historisk resonans for dagens samfunn, selv om en ikke hadde de samme begrepene eller forståelsene som tidligere.

Skeive i lokalsamfunnet

Kjønns- og seksualitetsmangfold har vi hatt alle steder og til alle tider, men tankegang, språkbruk og kategorisering har variert. I norske dialekter har vi et begrep som forteller om komplekse kjønnsidentiteter i fjern fortid: *båing*, noen som var «begge deler». Fra Agder og andre deler av landet finner vi et begrep som *tvitulling*, som kan brukes om menn med feminine eller androgyne trekk, men også om dyr med hermafroditiske egenskaper.¹⁰

«Skeiv» er et godt ord i denne sammenheng, fordi det er elastisk og kan brukes om mange ulike fenomener knyttet til kjønnsuttrykk og relasjoner som ikke passet inn i samtidens normalitetsforståelse. Som Tone Hellesund framhever, kan skeiv både brukes som en paraplybetegnelse for seksuelle handlinger, uttrykk og identiteter som overskrider heteroseksuelle normer eller er kjønnsoverskridende, og som et konsept som gjør det mulig for oss historikere å overskride samtidige kategorier. Andre begreper, som «sodomitt» eller «homofil», er knyttet til bestemte diskurser, og lar seg ikke uten videre overføre mellom ulike tidsperioder. Hva som kan forstås som *seksualitet*, er kulturelt og historisk situert, og overskridelser av normer for mannlighet og kvinnelighet kan også betegnes som «skeive», uavhengig av seksuell orientering. Dette er et viktig poeng, som også er med på å utvide feltet.¹¹

Når det gjaldt brudd på tradisjonelle kjønnskonvensjoner, var det nok en viss forskjell mellom kjønnene. I det gamle bondesamfunnet var det å være en kvinne med maskuline egenskaper ikke nødvendigvis noe negativt; fysisk styrke og initiativ var verdifullt for gårdsdriften. Fra Agder kjenner

9 Kalela, 1984, s. 56.

10 Hundstad, Hellesund & Jordåen, 2022, s. 10, 21, 22. På Lista snakket man om «tvitutla» (Vere, 1995, s. 275) og i Grindheim og Setesdal om «tvitola» (Hårtveit, 2003, s. 91; Skar, 1903–16, s. 138). Om skeive i norsk folkediktning, se for øvrig: Bø & Kjøk, 2022.

11 Hellesund, 2016, s. 114; Hundstad, Hellesund & Jordåen, 2022, s. 11, 22, 24.

vi uttrykket *braffe* om slike «mannhaftige» kvinnfolk.¹² «Kjersti Håvorsdr. var sterk, sa bestefar», forteller politikeren og lokalhistorikeren Magnhild Hagelia (1904–1996) fra Gjerstad om en av sine kvinnelige formødre.¹³ Denne karakteristikken var ikke ment negativt, og Hagelia var da også selv en sterk kvinne som kunne oppleves som en «braffe» i bondekulturen. I møte med konvensjonene knyttet til kvinnelighet i samtidens borgerlige og urbane kultur framstod nok hennes framtrede som mindre positivt ladet enn i hjembygda Gjerstad. Når Arne Hestenes skildrer Hagelia i et intervju fra 1961, er det den kulturelle stereotypen *peppermøen* (se nedenfor) han griper til:

Som et stykke tungsindig Norgeshistorie sitter Magnhild Hagelia traust i stolen foran oss og drikker Schweppes tonic til mixed grill, et saga-fjell av en kvinne. Hele hennes vesen har en steinalder-asketisk myndighet over seg, en satt ro av majestetisk urørthet i den sunne tunge kroppen med de kraftige lemmer – hennes klare ansikt med håret forsakende vannkjemmet stramt bakover til en knipsk knute i nakken, er svakt løftet som i lengtende undring: Hvor bliver Ormen Lange? Ja hvor, – hun er da ganske riktig ugift.¹⁴

I motsetning til sterke kvinner ble menn med feminine egenskaper oftest latterliggjort i lokalsamfunnet, og kunne til dels bli trakassert. Kanskje er det en rest vi finner av dette i ei herme om «Jomfru-Nils på Lista», som forteller at Nils bare kunne ha seksuell omgang med andre menn: «Han kunne ikkje pille om han ikkje karmann kunne få.» «Det er vel omtale av ein homoseksuell født på feil tid!», kommenterer informanten.¹⁵

En av hypotesene til QUEERDOM-prosjektet er at den seksuelle moderniteten, med sin forståelse av homoseksualitet som en fast og iboende essens, først ble en dominerende forestilling i Norge etter 2. verdenskrig. Et eksempel på fortidige forståelser som avviker fra dette, finner vi i den svenske sosiologen Arne Nilssons studier fra mannlige arbeidermiljøer i Göteborg fra 1930-tallet til 1950-tallet. Her skilte man mellom «riktiga karler» og «såna karler». Blant det som ble sett på som normale menn, «riktiga karler», var det hverken sosialt deklasserende eller identitetsskapende å ha seksuell omgang med «såna karler», som utgjorde en homoseksuell subkultur, og var menn med feminine trekk. Antropologen Hans Wiggo

12 Froyset, 1969, s. 424; Halberstam, 2005, s. 73.

13 Hagelia, 1981, s. 947.

14 *Dagbladet*, 14.10.1961.

15 Bø & Kjøk, 2015, s. 641.

Kristiansens studier tyder på at en også har eksempler på disse holdningene i Norge.¹⁶

En annen forståelse som bryter med det moderne bildet av homoseksualitet, er såkalte romantiske vennskap eller «sjælesamliv» mellom kvinner. Etnologen Tone Hellesund har undersøkt dette fenomenet, som vi finner blant ugifte kvinner fra borgerskapet, eller «peppermøer». Mange kvinner på 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet dannet nære vennskap og samboerforhold som kunne bestå fra tidlig voksen alder og livet ut. Peppermøene var gjerne høyt respekterte kvinner i samfunnet, og ble gjerne betraktet som aseksuelle. Likevel utviste de lidenskapelige følelser overfor sine partnere, men dette ble ikke satt inn i den moderne forståelsen av homoseksualitet som utviklet seg fra siste del av 1800-tallet. Tvert imot ble de respektert av mange som moralens voktere, og som kanskje de mest viktorianske av alle i viktoriatiden.¹⁷

På tross av dette kunne slike relasjoner også ha en seksuell dimensjon, og folk i samtiden kan ha kjent til og snakket om dette. En sak historiker Tonje Louise Skjoldhammer har rullet opp fra et lokalsamfunn på Helgeland fra midten av 1800-tallet, angår et lavere sosialt sjikt enn peppermøene, men viser at rykter om at en gårdbrukerkone hadde seksuell omgang («dasket fladkunt») med tjenestejentene sine, var godt kjent blant lokalbefolkningen i det lille bygdesamfunnet.¹⁸ Hvorvidt ryktene og begrepsbruken vi finner i denne saken fra bondebefolkningen på landsbygda også gjaldt romantiske vennskap mellom kvinner fra borgerskapet, vet vi imidlertid ikke. Med historiker Hans Trys begrep, var elite og bondebefolkning «to kulturer» i 1800-tallets Norge, og vi kan ikke uten videre overføre mentalitet og begreper fra den ene kulturen til den andre. Vi skal likevel ta med oss at Emily Skidmore og andre amerikanske historikere i senere tid har pekt på at folk på denne tiden kanskje ikke var så naive når det gjaldt kvinnelig seksualitet som en kan ha lett for å forestille seg.¹⁹

Skjoldhammers eksempel fra Helgeland var den første saken i norsk Høyesterett som omhandlet seksuell omgang mellom personer av samme kjønn, og én av bare to saker som gjaldt seksuell aktivitet mellom to kvinner.²⁰ Det at saker om likekjønnsseksualitet så sjelden havnet i rettsappa-

16 Kristiansen, 2008, s. 90; Nilsson, 1998.

17 Hellesund, 2002, 2022.

18 Skjoldhammer, 2018, 2020. Se også Andersen, 2022.

19 Skidmore, 2017, s. 17, 28; Try, 1979, s. 10ff.

20 Skjoldhammer, 2018.

ratet, tyder på at lokalsamfunnet hadde måter å håndtere disse forholdene på internt, uten å involvere myndighetene, som heller ikke virket veldig interesserte i å løfte slike forhold opp i offentligheten.²¹ Dette, kombinert med en til dels sterk diskresjonsnorm både blant de skeive og slektnin-gene deres, er nok en viktig grunn til at den skeive historien ofte forsvinner fra kildene. Mange dagbøker og brev som kunne vitne om slike relasjoner har sikkert blitt borte, da etterkommerne kunne se disse i et annet lys. Noe har vi likevel tilbake, og et eksempel er etterlatte papirer som belyser de romantiske vennskapene til Karen Bleken, som i 1878 kom som ugift lærerinne til Mandal.

«... noget som drager mig med en usynlig magt til hende» – Karens historie

Som nevnt er det tidligere fylkesarkivar Marit Hosar som har brakt Karen Blekens historie fram i lyset gjennom bevarte dagbøker og brev. Karen Bleken var i slutten av 20-årene da hun 1. oktober 1878 ble ansatt som Mandals første lærerinne i full post i allmueskolen.²² Hun flyttet dit fra Fåberg i Oppland, og i dagboken sin forteller hun levende om ensomhet og andre følelser som lærerinne i småbyen, der hun opplever at hun er «hensat paa den yderste pynt» av fedrelandet.²³ Karen var dypt religiøs og fant seg etter hvert venninner som hun dro på turer og religiøse arrangementer med. 1. juli 1879 nevner hun første gang Lina og Pauline, som hun får selskap av i Valle kirke: «Jeg tror at den dagen var den hyggeligste dagen, jeg har haft, siden jeg kom til Mandal. Pauline er en sød pige. Jeg fik en hel del Natviolier fra hende i gaaraften. Hvor natviolerne lugter deiligt.»²⁴

Etter hvert utvikler Karen varme følelser overfor Pauline: «Flere aftener har vi gaaet sammen, og jeg synes bedre og bedre om Pauline.» «Jeg føler mig undertiden dragen til Pauline med et usynligt baand, men det mærkverdige er at jeg næppe tør lægge min hengivenhed til hende for dagen bare for Linas skyld, der er sjalu som den onde.»²⁵

Det virker som om Karen blir overrasket over intensiteten i sine egne følelser:

21 Se f.eks. Jordåen, 2022; Teige, 2020.

22 Møll, 1989, s. 229.

23 KBD: 24.3.1879, 7.12.1879.

24 KBD: 1.7.1879.

25 KBD: 13.9.1879, 5.10.1879.

I gaar aften kom L[ine] og P[auline] til mig ifra hedningebasaren. P[auline] havde med et stykke kringle til mig. Jeg ved ikke hvad det er, men det er ialfald noget, som før har været ukjendt for mig, noget som drager mig med usynlig magt til hende. Jeg har vist aldrig før følt, hvad det vil sige at elske, og det underlige er at gjenstanden for denne min første kjærlighed er en kvinde, hvis denne følelse som rører sig i mig virkelig er kjærlighed mon hva andet kan det være thi jeg har aldrig følt noget saadant før. Naar vennekjærligheden er saa varm og føles saa sød hvordan maa det da ikke være med den ægteskabelige kjærlighed. Den som aldrig har elsket ved ikke hvor sødt det er at elske og at blive elsket. Jeg har nu for første gang følt noget af det.²⁶

I julegave gir Pauline hende en stor brodert bordserviett, noe som berører hende så sterkt at hun begynner å gråte. Hun betrakter dette som et tegn på «at P[auline] holder af mig», og hun har lyst til å gi henne et kyss, men tør ikke på grunn av Lina. Tidligere har hun ikke hatt så nære venninner: «Det kjendes derfor underlig godt, naar man støder paa en, med hvem man kan sympatisere, og af hvem man er elsket og man føler da med undren, at der i hjertedybet ligger ukjendte kræfter, der af den modtagende kjærlighed belives og begynder at røre paa sig.»²⁷

På tross av at hun beskriver at «Pauline har en magnet, en usynlig magt, der trækker mig til hende», blir det knute på tråden våren 1880, og det virker som om Pauline ikke bryr seg om henne lenger. Nå fyller Karen snart 30 år og innser at hun selv ikke kommer til å stifte egen familie.²⁸ Dette skyldes ikke bare alderen, men også et annet forhold:

[...] en anden og væsentlig hindring er ogsaa den at jeg aldrig i mit liv har seet idealet for mine drømme eller nogen, der er bleven gjenstand for min kjærlighed, da er det vist vanskeligst herefter. Dette har forekommet mig underligt, og det har bragt mig til at betvivle, om der findes noget hos mig, der kan kaldes kjærlighed. Dette er jeg ikke kommen paa det rene med og det kommer vist aldrig til at blive klart for mig heller, da jeg ingen gjenstand har at prøve den paa. Den varme, som jeg undertiden fornemmer hos mig, maa jeg nærmest henføre til hengivenheds og venskabsbegrepet; thi den næres altid enten for børn eller kvinder. God nat! Ensomhed, jeg gaar til hvile.²⁹

Igjen er Karen henvist til å «føre et eremit liv omgivet af Mandals brogede befolkning».³⁰ Om hun traff noen ny sjelevenn, vet vi ikke, men Karen

26 KBD: 4.12.1879.

27 KBD: 26.12. 1879, 2.3.1880.

28 KBD: 22.4.1880.

29 KBD: 22.4.1880.

30 KBD: 13.6.1880.

Bleken ble værende i byen til 1887, da hun fikk post ved allmueskolen i Fredrikstad.³¹ Etter hvert kom hun tilbake til hjemtraktene ved Lillehammer, der hun etablerte et enda nærere forhold til en annen kvinne, i forståelse med kvinnens ektemann. I 1908 fikk hun avskjed fra sin lærerpost i Skogens og Bakkenes kretser i Fåberg med særskilt vitnemål fra skolestyret for sin virksomhet i skolens tjeneste. Nesten 97 år gammel dør hun i Lillehammer i 1947, og hun huskes i ettertiden som en myndig og streng lærerinne.³² Når det gjelder hennes venninner i Mandal, ble Pauline diakonisse og døde på Diakonissehjemmet i Kristiania 41 år gammel, mens Lina startet en garn- og broderiforretning i Mandal. Ingen av de tre venninnene kom til å gifte seg.

Lignende kretser av ugifte kvinner finner vi både på store og små steder, der vennskapene har hatt ulik valør og betydning. Historien om Karen og venninnene hennes lar seg plassere innenfor den skeive historien, men den er vanskelig å kategorisere ut fra en moderne forståelse av homo- eller heteroseksualitet. Selv har Karen ikke begreper eller forståelser som dekker følelsene hennes, og som vi har sett, plasserer hun hengivenheten hun føler overfor Pauline, på nivå med den hun har overfor barna hun underviser. Som lærerinne tilhørte Karen en raskt voksende mellomgruppe i samfunnet i siste del av 1800-tallet, men kulturelt stod denne gruppen nærmest eliten, og det er der vi finner konseptet «romantiske vennskap».³³ Det er da også innenfor denne diskursen at Karens følelser får mening. I siste del av Karens liv var den moderne forståelsen av sammekjønnskjærlighet etablert i mange miljøer. Homoseksuelle var nå blitt en bestemt kategori mennesker som kunne diagnostiseres og behandles, og i denne kategorien havnet den unge Benn Fuhr.

«... forskjellig fra alle i laget» – Benns historie

I boken om brukseieren Mons Fuhr i Grimstad har Alf Kjetil Igland skrevet om den tragiske skjebnen til brukseierens sønn, Bernhard (Benn) Klingenberg Fuhr (1912–1933).³⁴ Det ble sagt om Benn at han ikke hadde «normale» gutteinteresser. Han var en følsom ung mann, og som elev på Middelskolen var han innblandet i en underlig og trist episode. I 1929

31 Møll, 1989, s. 239; *Morgenbladet*, 29.8.1887.

32 Marit Hosar (pers. medd.); *Gudbrandsdølen*, 7.5.1908; Pedersen, 1979, s. 76.

33 Hellesund, 2002, s. 26; Try, 1979, s. 12.

34 Igland, 2018, s. 305–311.

hadde filmstjernen Dolores del Rio i Hollywood fått en diamantring til 4000 kr. av en ukjent norsk beundrer. Etter at dette ble kjent, dukket det opp en liten sak fra Benn Fuhr i bladet *Film*, der han tilstod at han var dypt forelsket i skuespillerinnen, og at det var han som hadde sendt henne ringen. Avisene trykket saken, men *Agderposten* innhentet også kommentar fra Fuhr. Her nektet han bestemt for å ha sendt inn dette, og mente det hele var en «drøi spøk [...] som må være laget av mine venner». Disse «vennene» ville ham neppe vel. Høyst sannsynlig var det noen av klassekameratene hans, og slik Igland påpeker, må disse ha oppfattet at det var noe spesielt med Fuhr. Saken ble politianmeldt, men ikke oppklart.³⁵

Benn flyttet til hovedstaden for å bli skuespiller, men det er tegn som tyder på at han ikke hadde det bra. Faren fikk ham til Ullevål sykehus, der han kom under behandling. Siden journalen hans er kommet bort, kjenner vi ikke hele bildet her, men Igland har funnet at han blant annet ble behandlet for sin homoseksualitet av psykiater og senere helsedirektør Karl Evang (1902–1981). I et brev til Mons Fuhr gjentar direktøren ved Ullevål, Hans Henrik Dedichen (1895–1960), et forslag om at sønnen Benn burde umyndiggjøres og anbringes på et dertil egnet sted. Siden et tidligere brev fra Dedichen er kommet bort, kjenner vi dessverre ikke til bakgrunnen for dette. Det virker likevel usannsynlig at Dedichen har begrunnet dette svært inngripende tiltaket bare på bakgrunn av Benns seksuelle orientering. I et brev fra Karl Evang til Mons Fuhr antyder likevel Evang at Benn ikke hadde andre personlighetsavvik enn sin homoseksualitet. Denne «sykdommen» burde han få hjelp for å kurere hos en egnet lege ved hjelp av hypnose og psykoanalyse, som var sterkt inne i tiden. Evang skriver også at Benn hadde hatt et selvmordsforsøk. Etter et opphold på en nerveanstalt i Danmark ble han funnet død på et familiebesøk i Horten i august 1933, antakelig etter en overdose medikamenter eller narkotika.³⁶

I Grimstad bodde også ekteparet Marie og Knut Hamsun på denne tiden. Benn og broren Sjur var venner av Hamsuns to sønner. Marie Hamsun beskriver Benn som «helt gjennom pervers» og en «degenerert type». Forfatteren Knut Hamsun syntes å ha hatt en annen forståelse for Benn og vanskelighetene hans.³⁷ Etter det tragiske dødsfallet skrev han dette diktet:

35 Igland, 2018, s. 305–306; *Agderposten*, 23.2.1929; *Folketanken*, 25.2.1929, 27.2.1929; *Lillehammer Tilskuere*, 1.3.1929.

36 Igland, 2018, s. 306ff.

37 Igland, 2018, s. 311.

Benn Fuhr død

Jeg mindes som den lyse Gut / forskjellig fra alle i Laget.
 Du bar den Skjæbne dit liv ble budt, blev haardere prøvet og pint og brudt
 end vi andre i Bærefaget.

Nu vinket en Mor i den aapne Grind / dig bort fra Alverdens lede.
 Vi mindes dig med dit Guttessind / og sier dig Fred i Døden ind
 fra os andre som blev hernede.³⁸

For familien var dødsfallet selvsagt en stor sorg, men Benns seksuelle orientering og utfordringer ellers var ikke noe man snakket om. «Tausheten la seg over Bernhard Fuhrs minne», skriver Igländ.³⁹

Homoseksuell – en ny kategori

Benn Fuhr ble altså plassert i kategorien *homoseksuell*, og det som fra 1950-årene etter hvert ble omtalt som *homofili*, ble betraktet som en psykisk lidelse. Først i 1982 frarådet Sosialdepartementet å bruke homofili som sykdomsdiagnose i Norge. Ideen om homoseksualitet som en definerende, dysfunksjonell del av personligheten spredte seg fra medisinsk og psykiatrisk ekspertise fra slutten av 1800-tallet. Som historiker Runar Jordåen har vist, gikk homoseksualitet fra å bli sett på som *synd* til å bli sett på som *sykdom*, og mens makthaverne og ekspertapparatet tidligere hadde fokusert på seksuell praksis, ble en nå opptatt av legning.⁴⁰ Homoseksuell ble oppfattet som en fast kategori som stod i motsetning til heterofili. Mange psykiatere skrev om homoseksuelle og prøvde å behandle dem, og psykiatriens forståelse av homoseksualitet erstattet med tiden tidligere måter å forholde seg til skeive og skeive relasjoner på. Fuhr-familien tilhørte de øverste sosiale lag i landsdelen, og det er grunn til å tro at den moderne forståelsen av homoseksualitet kom tidligere inn i eliten enn i andre samfunnsgrupper. Som de allerede nevnte studiene av Arne Nilsson viser, kan den patologiske og essensialiserte forståelsen av homoseksualitet ha kommet senere inn i arbeiderklassen.

Blant de som interesserte seg for temaet, var Karl Evang, som hadde Benn Fuhr under behandling. Som vi husker, mente Evang at Fuhrs

³⁸ Grimstad Adresstidende, 26.8.1933.

³⁹ Igländ, 2018, s. 311.

⁴⁰ Jordåen, 2010, 2022.

«sykdom» kunne behandles med hypnose og psykoanalyse. Den tidligere nevnte direktøren ved Ullevål, Dedichen, mente homoseksualitet var en medfødt sykdom, mens Evang skilte mellom to kategorier av homoseksualitet, henholdsvis som et medfødt, ikke-sykkelig fenomen (en naturlig «variasjon») og som en «lettere», «ervert» form for homoseksualitet, som innebar at den seksuelle utviklingen hadde stoppet opp på et uferdig stadium. Den sistnevnte formen var en sykdom som i noen tilfeller kunne behandles, gjennom «modning» av seksualiteten gjennom hypnose eller andre metoder. Evangs forslag til Fuhrs behandlingsopplegg tyder på at han betraktet dennes legning som tilhørende den «lettere» formen. På den tiden Evang hadde Fuhr som pasient, hadde han nylig skrevet en banebrytende artikkel sammen med politilegen Torgeir Kasa (1894–1974) i *Populært tidsskrift for seksuell opplysning*. Artikkelen er analysert av historiker Runar Jordåen. Evang og Kasa argumenterer her for distinksjonen mellom medfødt og «ervert» homoseksualitet. Selv om disse kategoriene virker fremmede i dag, kan teksten også leses som aksepterende og frigjørende. Konklusjonen deres peker framover mot den senere skeive rettighetskampen: «Av hensyn til den enkle og selvfølgelige menneskerett som disse tusener har på å føre et så lykkelig og verdig menneskeliv som mulig, er en endring nødvendig i den herskende morals og i samfundets holdning overfor dem.»⁴¹

Denne typen åpenhet til likekjønnsseksualitet hadde likevel ikke fått noe gjennomslag i offentligheten, hverken i Benn Fuhrs slektsmiljø eller i andre deler av samfunnet. Da Kasa og Evang utga artikkelen, var seksuelle handlinger mellom menn fortsatt straffbart, og fortsatte å være det i 30 år framover. Før 1842 fastslo loven at seksuell omgang mellom menn medførte dødsstraff, men vi finner ikke eksempler på at skeive personer ble dømt til døden i Norge, og som nevnt virker det som om slike saker stort sett ble holdt unna rettsvesenet. I 1842 ble paragrafen om dødsstraff erstattet med en bestemmelse om straffarbeid. I praksis var det bare menn som ble straffet etter denne loven, og i 1889 ble det tydelig sagt at den bare gjaldt seksuell omgang mellom menn. Fra 1902 ble paragrafen endret slik at det bare var når allmenne hensyn krevde det at seksuell omgang mellom menn skulle straffes. En var særlig opptatt av at eldre menn ikke skulle forføre yngre

41 Igländ 2018, s. 308–309; Jordåen, 2020; Kasa & Evang, 1932, s. 232.

menn slik at de ble homoseksuelle. Unge ble sett på som lettpåvirkelige, og en var bekymret over framveksten av prostitusjon i byene.⁴²

Fra Agder har jeg hittil bare funnet ett eksempel på dom etter straffelovens paragraf 213, som forbød seksuell omgang mellom menn. I 1939 ble en politibetjent fra Arendal fradømt stillingen sin og dømt til 36 dager i fengsel for seksuelle handlinger mot en ung mann som hadde det som ble kalt svekkede sjelsevner. På tross av at politibetjenten ble dømt etter paragraf 213, ville vi i dag ha kalt mannen for utviklingshemmet og handlingene for overgrep. I retten ble den unge mannen ikke trodd når det gjaldt påstander om gjentatte overgrep gjennom 10 år, og politimannen ble dømt for en enkeltstående handling. På tross av at offeret hadde en anslått intelligensalder på 6 ½ år, ble det tatt hensyn til at han hadde tatt initiativet og opptrådt «sterkt utfordrende». Vitner uttalte at de aldri hadde merket den minste antydning til homoseksuelle tilbøyeligheter hos overgriperen. Politibetjenten ble for øvrig frifunnet for brudd på straffelovens paragraf 193, som gjaldt utuktig omgang med sinnssyke eller bevisstløse eller mot personer som var ute av stand til å motsette seg handlingene.⁴³

Jordåen sier at det nok varierte hvor redde menn som definerte seg som homoseksuelle var for å havne i fengsel. Straffelovens paragraf 213 var ikke så ofte i bruk, og det er eksempler på at det kunne skapes et visst frirom for det vi i dag ville definert som skeiv seksualitet både i byer og bygder. I tillegg må vi altså ha i mente det Nilsson og andre påpeker – seksuelle handlinger mellom menn ble ikke nødvendigvis definert av dem selv som homoseksualitet, og de identifiserte seg ikke nødvendigvis som homoseksuelle. Det mange selvidentifiserte skeive likevel med god grunn var redde for, var å bli sosialt stigmatisert, å miste jobben eller å bli kastet ut av husverten. Lovverket understreket at homoseksuelle var uønsket i samfunnet, og ble sett på som et sterkt symbol.⁴⁴

På tross av dette ser vi at den moderne forståelsen av homoseksualitet tidlig ble tatt i bruk også av skeive selv, blant annet aktivister, intellektuelle og kunstnere. Det oppstod også homoseksuelle subkulturer i storbyer som Berlin. Å være homoseksuell ble etter hvert en tilgjengelig, om enn tabuisert identitet, som det var knyttet bestemte forestillinger og fordommer til.⁴⁵ Hvorvidt Benn Fuhr oppfattet tilslutning til denne identiteten eller

42 Se Jordåen, 2003; Berge, 2022.

43 *Agderposten*, 12.10.1938; *Vestlandske Tidende*, 9.1.1939; *Tiden*, 9.1.1939.

44 Jordåen, 2021; se også: *Bergens Tidende*, 19.11.2022.

45 Hundstad, Hellesund & Jordåen, 2022, s. 22–23.

gruppen som et tilgjengelig valg, vet vi ikke. Mye tyder likevel på dette. Han forsøkte å bli skuespiller og bodde sammen med andre kunstnere i det som beskrives som «et bohemaktig kunstnerkollektiv».⁴⁶ I slike miljøer var det tidlig en åpenhet rundt alternative kjønnsuttrykk og seksuelle orienteringer, men siden det ikke finnes bevarte kilder der Benn Fuhr selv har ytret seg om slike spørsmål, vet vi ikke hvordan han selv tenkte om temaet. Annerledes var det for en liten krets av norske forfattere i mellomkrigstiden, som realiserte sitt skeive livsprosjekt gjennom litteratur som fortsatt er tilgjengelig for oss i dag. Blant disse var Alf Martin Jæger (1895–1967) fra Alta, Åsmund Sveen (1910–1963) fra Trysil, samt Axel Krogh (1892–1979) fra Setesdal, som vi skal ta for oss i det følgende.⁴⁷

Utenfor grinden – Axels historie

Den i dag glemte litteraten Axel Krogh ble trukket fram i lyset igjen av Jonny Haugen i en godt dokumentert artikkel i Agder Historielags årsskrift fra 2017.⁴⁸ Krogh var født i Holum som sønn av Ane Kirstine Jensen von Krogh og kunstmaleren Asor Hansen. Som gutt kom han med sin fraskilte mor til Langeid i Setesdal, og tilbrakte det meste av livet der. Begge foreldrene var danske, og moren var fra overklassen. Det er mange grunner til at Axel Krogh ble et fremmedelement i Setesdal, og etter hvert framstod som en ensom ulv: bymålet, klassebakgrunnen, de intellektuelle interessene hans, samt livsførselen – Krogh var pasifist, vegetarianer og skeiv. Like fullt kom han til å omfavne dalens natur og historie gjennom sitt forfatterskap.⁴⁹

Flere av Kroghs romaner foregår i et setesdalsmiljø, og et underliggende tema helt fra den lovende debutromanen *Avdrift* i 1921 er uuttalte følelser mellom menn. Oppfølgeren, trekantdramaet *Stålisen* (1922), handler om de nære vennene Gunnar og Uv. Det kommer ei jente imellom dem, Tone, og fortellingen ender tragisk. Flere samtidige anmeldere hevder at de to hovedpersonene elsker den samme jenta. Blant disse var litteraturkritikeren Carl Nærup, som kaller *Stålisen* «(...) skjønne digte i prosa».⁵⁰ En mer plausibel lesning er at det er Uv Gunnar elsker. Dette sies aldri rett ut, men

46 Igland, 2018, s. 307.

47 Om Jæger, se Myren-Svelstad, 2022. Sveens biografi er skrevet av Gatland (2003).

48 Haugen, 2017.

49 Haugen, 2017, s. 128–129.

50 *Tidens Tegn*, 15.11.1922.

tolkningen ligger såpass oppe i dagen at den heller ikke kan ha unngått mange av de samtidige leserne:

Og i al den tiden har Gunnar og Uv været følgesvenner. Gunnar gik aldrig til andre når han var heime. Bare til Uv bestandig. Han var så rar; han greide sig med Uv, – vilde bare følges med én. Så gik han alene og ruslet med sig selv om helgerne, når Uv var utpå veiene. For Uv vilde være i hop med ungdomsflokken da. Og livet om lørdagskveldene – det fik jo Gunnar ham aldrig ifra. Han vilde likesom ha Uv for sig selv bare. Men det var jo ikke så merkelig heller. For Gunnar var jo ikke som en almindelig bygdegut der slår lag med hvemsomhelst. – Og Uv måtte likesom kløyve sig imellem Gunnar og andre, – for han hadde selvsagt ikke nok i Gunnar bare. Og så gik han nogen løyndvege stundom, og fandt sig en jente. Men det visste ikke Gunnar – førend – før⁵¹

Bildet av «bokdigteren» Gunnar, med borgerlig familiebakgrunn fra utlandet, har anslag av selvportrett fra forfatterens side. Samtidig inneholder romanen stemningsfulle naturskildringer som trekker i samme retning som det litteraturviteren Per Esben Myren-Svelstad finner i Alf Jægers romaner. Både hos Krogh og Jæger tegnes et bilde av skeiv kjærlighet, som Myren-Svelstad karakteriserer som «i tråd med både ein indre og ytre natur, som kan levast ut i det rurale». Dette står i kontrast til det dominerende bildet i samtiden av homoseksualitet som noe unaturlig, knyttet til sivilisasjon og urbanitet.⁵²

Oppe i all historien og naturen fra Setesdal er det trekantdramaet som gjør inntrykk i romanen. «Det var noget jeg vilde si til dig i dag, det var derfor jeg kom», sier Gunnar til Uv, men det usigelige blir aldri sagt. I stedet blir det forviklinger. Uv tror Gunnar vil ta Tone fra ham, selv om hun etter hvert skjønner han aldri kan bli glad i henne «på den måten», og at han bare er som «en kamerat»: «Jeg tænkte jo ikke at ta hende ifra dig, Gunnar stryker ham let over hårluggen. – Du gjorde det likevel, sier Uv stiltfærdig. – Enten du vilde eller ikke.» Gunnars følelser blir ikke gjengjeldt: «Å den som kunde glemme og bli som før; og havt dig Uv til følgesven ihøst og ruslet indi fjeldet.»⁵³ Til sist virker det som Uv forstår, men da vil han dra fra bygda:

51 Krogh, 1922, s. 18–19.

52 Myren-Svelstad, 2022, s. 291.

53 Krogh, 1922, s. 153, 194, 195, 219.

De ser igjen på hverandre i halvmørket. – At du kunde tænke på at reise nu – sier Gunnar fjernt. – Nu blir vel alt godt igjen. For det var jo bare den ringen som du ikke har længer nu – der skilte os. – Å, ringen, sier Uv. – Den skilte visst ikke så meget imellem os dén – som – Han tier. – Si det du tænkte, Uv. – Det vet du. – Nei jeg reiser bare.⁵⁴

Gunnar ser atter en gang tilbake på livet med Uv: «Uvs dæmpede stemme når de snakket sammen til de sovnet, småraslingen av de sluknende glør som seg sammen. Uvs åndedrag i de tyste nætter.»⁵⁵ En siste misforståelse før han reiser driver Uv ut på stålisen, der han omkommer ved sitt eget vådeskudd.

I *Utenfor grinden* (1924) er utenforskap tema, men i senere bøker tar det historiske og nasjonalromantiske overhånd. Mens de tidlige bøkene til Krogh fikk stor oppmerksomhet, viste forfatterskapet nå en fallende tendens, og han ga ut sin siste bok før krigen. I 1940 meldte Krogh seg inn i Nasjonal Samling, i likhet med sin skeive forfatterkollega Åsmund Sveen i Trysil. I motsetning til Sveen meldte Krogh seg raskt ut igjen, men naziregimet framhevet ham likevel som «sin» forfatter. I krigsoppgjøret slapp Krogh straff, selv om han hadde skrevet avisinnlegg som støttet okkupasjonsmyndighetene og NS, men han ble fratatt sitt medlemskap i Forfatterforeningen. Det er framholdt at det var forholdet til NS som gjorde at han ble fullstendig glemt som forfatter, på tross av at han var en lysende stjerne i begynnelsen av sin karriere. Slik Johnny Haugen er inne på, har nok også andre forhold medvirket til Kroghs personlige utenforskap.⁵⁶

Til fordel for Krogh i landssviksaken påpekes det at han «har levet ensomt og tilbaketrasket i sitt hus på Langeid og har liten eller ingen kontakt med omverdenen og har i høi grad vært en pasifist.»⁵⁷ På Øvre Langeid i Bygland hadde Krogh satt sammen et eldgammelt stabbursloft og ei gammel årestue til skriverstue. Da han i 1931 meldte seg ut av statskirka og året etter fikk løyve til å bygge sitt eget mausoleum på gården, satte han seg utenfor den sterke religiøse kulturen i dalen. Det er ikke underlig at han ble sett på som en original og en einstøing. Krogh ble også beskyldt for å ha utlevert sambygdinger i bøkene sine, og det spilte nok også inn at anmeldelsene av bøkene hans var nokså variable, og viste en nedadgående tendens. Viktigere kan det likevel ha vært at det etter hvert ble klart for

54 Krogh, 1922, s. 206.

55 Krogh, 1922, s. 10.

56 Haugen, 2017, s. 130ff; Hemmer, 1995, s. 112; Terland, 2002, s. 190.

57 *Flekkjefordsposten*, 20.2.1947.

sambygdingene at Krogh var skeiv, og at han hadde behandlet kjærlighet mellom menn i bøkene sine, om enn på en fordekt måte. Mannlige besøk på gården hans vakte folkesnakk, og det ble sett på som særlig suspekt da Krogh i 1930-årene ville adoptere en ung mannlig venn, noe guttens foreldre satte seg imot.⁵⁸

Mens Krogh var en kjent person i det norske litterære miljøet i mellomkrigstiden, ble han fullstendig marginalisert og glemt etter krigen. Han aksentuerte sitt eget utenforskap da han i 1963 tok i bruk etternavnet «Falkekroner» etter et skogstykk han hadde kjøpt. Fra 1960-årene bodde han hos sin bror i Valencia i Spania, der han døde i 1979. Forfatteren ble lagt på en anonym minnelund, langt fra mausoleet sitt. Slik Haugen peker på, hadde han ikke slektninger i Norge som kunne holde minnet hans i hevd, og i Setesdal var det altså flere grunner til at det var liten interesse for Axel Krogh. Som en sambygding skrev allerede i 1929: «Axel Krogh hev aldri vore setesdøl og vert det heller aldri».⁵⁹

Offentlig debatt

Som et apropos til historien om Axel Krogh kan et uventet leserinnlegg i regionavisen *Fædrelandsvennen* fra 1959 nevnes, der en person fra samme dalføre forsvarer homofile under tittelen «Individ og samfunn»:

Som alle veit så hev me i vårt land ei gruppe menneske som seksuelt vel sitt eige kjønn. La meg så nøkternt som mogeleg syne korleis mannen i gata reagerer på homofili og korleis hans innstilling samstavar med fakta. For det fyrste ser gjennomsnittsmennesket på ein homofil som degenerert både kjønslig, åndeleg og kroppsleg. Til dette skal eg få opplyse: Når det gjeld åndsevner så er den homofile ikkje underutvikla, eller kva vil ein seie dersom ein høyrer at menn som Sokrates, Platon, Tsjakovski, Oscar Wilde og mange andre kjende menn var homofile. Når det gjeld kroppslege kjennemerke, så er desse som oftast ikkje til stades i det heile. Me finn homofile menneske helt frå atleten til den kroppsleg underutvikla.⁶⁰

«Hald storvask i ditt indre. Riv og kast det bort», sier «sæbyggen» (setesdølen), som altså var fra samme dalføre som Axel Krogh. Det er verdt å merke seg at innsenderen bruker det nokså nye begrepet «homofil», som ble foretrukket av homobevegelsen, istedenfor «homoseksuell».

⁵⁸ Haugen, 2017, s. 134–136, 150.

⁵⁹ Haugen, 2017, s. 136, 140ff; Vollen, 2008, s. 625; *Fædrelandsvennen*, 30.11.1929.

⁶⁰ *Fædrelandsvennen*, 11.2.1959.

Søk i de digitaliserte avisene fra Agder tyder ellers på at det var liten debatt om homofile i den regionale offentligheten før avkriminaliseringen i 1972. Slik vi har vært inne på, var det ikke ønskelig med offentlig oppmerksomhet om homofili, og lenge rådde det en sterk diskresjonsnorm. I forkant av opphevelsen av lovparagrafen kan vi merke oss et innlegg av den da 19 år gamle Paul Leer-Salvesen i *Fædrelandsvennen* i 1970 under tittelen *Vår straffelovgivning diskriminerer de homofile*. Konklusjonen er: «Kanskje en avskaffelse av paragraf 213, som før eller siden vil tvinge seg fram også i vårt land, vil bidra til å gjøre livet noe enklere for en stor gruppe av våre medmennesker som har det vanskelig nok fra før.»⁶¹ Leer-Salvesen forteller at han etter at innlegget var publisert, fikk en telefon fra en av byens leger, som ville behandle ham.⁶²

For øvrig er den offentlige debatten på Agder om homofili vesentlig et senere fenomen, fra 1980-årene og framover. Det var også først fra rundt 1980 at de første homofile begynte å stå åpent fram i landsdelen.⁶³ Særlig er den senere debatten knyttet til de religiøse organisasjonene og miljøenes praksis og retorikk på feltet gjennom de siste tiårene. Før dette var det i all hovedsak den heterofile seksualiteten som ble søkt disiplinert. De konservative religiøse standpunktene når det gjelder homofilt samliv, har med tiden virket mer og mer usamtidige og outrerte sammenlignet med det generelle klimaet i samfunnsdebatten. Det må være grunnlag for å hevde at dette har vært med på å befeste inntrykket av Agder/Sørlandet som et bibelbelte, selv om kritikken av andre forhold som ble betraktet som usømmelige, også har en lenger historie. Denne bibelbeltediskursen er ikke bare et adskilt tema i regionalhistorien, men kan også betraktes som noe mer overgripende, i det den har medvirket til konstruksjonen av selve regionen – det regionale narrativet, eller *regionaliteten*.⁶⁴

Likevel kan en spørre seg om det var et visst rom for skeiv livsutfoldelse i landsdelen også før den tid. Undersøkelser fra andre deler av landet kan som nevnt tyde på at lokalsamfunnet hadde mekanismer som kunne håndtere kjønns- og seksualitetsmangfoldet på mindre rigide og mer konstruktive måter enn vi finner artikulert i storsamfunnet gjennom jus og psykiatri.⁶⁵

61 *Fædrelandsvennen*, 9.12.1970.

62 Leer-Salvesen (pers. medd.).

63 *Fædrelandsvennen*, 21.8.1982.

64 Hundstad, 2013a.

65 Jordåen, 2022; Kristiansen, 2008.

På den annen side viser både Benn Fuhrs og Axel Kroghs skjebner oss at trakassering, utenforskap og fortielse også har vært en del av bildet. Holdningene kan også ha endret seg over tid. Etterkrigstidens Agder var, som landet for øvrig og resten av den vestlige verden, sterkt preget av borgerlige familieverdier og en hetero- og parnormativitet som internasjonalt er karakterisert som nypuritanisme. Og i motsetning til viktariatidens normer, som var et elitefenomen, omfattet disse verdiene etter hvert alle samfunnslag, noe som trolig gjorde samfunnet mer homofobt enn tidligere. Slik historikeren John Howard har pekt på, kan et fortidig seksuelt landskap med vage, flytende og grenseoverskridende trekk ha blitt endret når de moderne kategoriene ble en del av den allmenne tenkemåten.⁶⁶ Et av målene for QUEERDOM-prosjektet er å teste hypotesen om at det først var i etterkrigstiden at den moderne forståelsen av homofili som en fast og iboende essens fikk fotfeste i hele samfunnet.

Veien videre

De tre fortellingene om skeive egder jeg har løftet fram, representerer ulike diskurser som kan brukes som et prisme på aspekter ved skeiv historie før 1972. Peppermøen Karen Bleken står, med sine romantiske vennskap, for et førmoderne blikk på skeivhet. 50 år senere ble Benn Fuhr diagnostisert og forsøkt kurert i henhold til den moderne medisinske diskursen som hadde utviklet kategorien *homoseksuell*, mens Axel Krogh skrev og prøvde å leve ut en moderne skeiv identitet. Hverken Fuhr eller Krogh møtte særlig forståelse i samtiden, men i motsetning til Fuhr, evnet Krogh å utforske og realisere den moderne konstruksjonen av den homoseksuelle på en slik måte at den også ble en ressurs for ham, som han utnyttet i sin litterære produksjon.

Disse spadestikkene reiser også mange nye spørsmål. Mellom den førmoderne og den moderne oppfatningen av skeivhet er det neppe noe klart og plutselig brudd, men vi vet lite om hvordan mentaliteten eller tenkemåtene endret seg i praksis. Hvordan så folk i Mandal på kretsen av peppermøer i Karen Blekens tid og senere, og hvordan artet overgangen fra diskursen rundt romantiske vennskap til lesbiske relasjoner seg? Hva slags reaksjoner fikk menn som Benn Fuhr fra omverdenen når de ikke levde opp til samtidens forventninger til maskulinitet? Kan det ha vært mer

66 Howard, 1999.

aksept for seksuelle handlinger mellom menn i andre miljøer, som blant (gårds)arbeidere eller sjøfolk? Var tidligere skeive egder alle henvist til «å føre et eremit liv», som Karen Bleken, «forskjellig fra alle i laget», som Benn Fuhr og «utenfor grinden» som Axel Krogh? Eller eksisterte det rom for seksuelle handlinger og kjærlighet mellom personer av samme kjønn før skillet mellom homoseksuelle og heteroseksuelle ble en viktig kulturell distinksjon, og før begrepet *homoseksuell* ble et allment kjent og viktig begrep? Fantest det til og med noen former for skeive subkulturer eller miljøer i by eller bygd? Og kan vi finne eksempler på likekjønnede samboere og lykkelige og diskrete parforhold før 1972 på Agder, som i andre deler av landet? Alle disse spørsmålene lar seg neppe besvare på en entydig måte, men både muntlig historie, tråling i arkiver og søk i trykte kilder kan føre oss videre.

Det er mye vi ikke vet om skeiv historie på et lokalt og regionalt plan, og foreløpig mangler vi både enkeltstudier og komparative undersøkelser. Gjennom komparasjon kan vi også få svar på om Agder hadde noen særtrekk som region i skeiv sammenheng.⁶⁷ Det er for eksempel lett å tenke seg at holdningene i «bedehuslandet» Agder var mer homofobe enn i andre deler av landet. Likevel var Karen Bleken dypt religiøs, og flere studier peker på at det var flere skjulte frirom for skeive i kirke- og bedehusmiljøet enn i andre miljøer.⁶⁸ Fortida er ikke alltid som vi tror, men gjennom ytterligere forskning på skeiv historie kan vi gjøre den mer mangfoldig og relevant. Gjennom lokale og regionale studier kan vi også gjøre denne historien situert, og derigjennom nærere, mer personlig og forhåpentligvis mer engasjerende. Ikke minst er dette viktig på Agder og i andre deler av landet der det tidligere har vært lite oppmerksomhet rundt skeiv historie.

Litteratur

- Alsvik, O. & Munch-Møller, M. G. (2020). Historiografi møter algoritmer. Maskinell fjernlesning av lokalhistoriske framstillinger av kvinnehistorie, et supplement til nærlesning? *Heimen*, 57(3), 201–215.
- Andersen, R. A. (2022). Simonetha – kvinne som ikke lydde presten. *Heimen*, 59(2), 134–154.
- Berge, B. (2022). Paragraf 213 (seksuell omgang mellom menn som straffbart forhold). I *Store norske leksikon* (digital utgave). https://snl.no/Paragraf_213_-_seksuell_omgang_mellom_menn_som_straffbart_forhold
- Bø, S. & Kjøk, J. (2015). *Lekamslyst II: Erotisk folkediktning i Noreg*. Oslo: Novus.
- Bø, S. & Kjøk, J. (2022). Skeive i norsk folkediktning. I D. Hundstad et al. (Red.), *Skeiv lokalhistorie*, 103–132.

⁶⁷ Hundstad, 2013b.

⁶⁸ Howard, 1999; Kristiansen, 2008.

- Endresen, E. T. (2022). «Han va løyen han Sigurd!» Spor av homohistorie i Dalane i 1900-tallets første halvdel, eksemplifisert gjennom en homofil baker på Helleland. *Lokalhistorisk årbok for Rogaland 2022* (s. 35–57).
- Frøyset, I. (1969). *Målføra i Mandalen*. I Ø. Drotninghaug (Red.), *Det tidligere Mandal prestegjeld* (s. 389–443). Nemnda for felles sogebok Mandal og Marnardal kommuner.
- Gatland, J. O. (2003). *Det andre mennesket. Eit portrett av Åsmund Sveen*. Det Norske Samlaget.
- Hagelia, M. (1981). *Gjerstad. Bygdesoga*. 7. hefte (Red. Torleif Kveim). Gjerstad Historielag.
- Halberstam, J. (2005). *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York University Press.
- Haugen, J. (2017). Axel Krogh (1892–1979) – Den gløymde forfattere. *Agder Historielags Årsskrift*, (89), 127–153.
- Hellesund, T. (2002). *Den norske pepperlø. Om kulturell konstituering av kjønn og organisering av enslighet 1870–1940* [Avhandling for dr.art.-graden]. Universitetet i Bergen.
- Hellesund, T. (2016). Skeivt Arkiv. The Establishment of a Queer Historical Archive in Norway 2012–2015. *Lambda Nordica*, 21(3–4), 111–134.
- Hellesund, T. (2022). «Sjælesamliv» og romantiske vennskap. *Agnes Mathilde Wergeland (1857–1914)*. I D. Hundstad et al. (Red.), *Skeiv lokalhistorie*, 191–226.
- Hemmer, B. (1995). *Sørlandet og litteraturen*. Høyskoleforlaget.
- Howard, J. (1999). *Men Like That. A Southern Queer History*. University of Chicago Press.
- Hundstad, D. (2013a). *Sørlandet – fra «terra incognita» til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme* [Ph.d.-avhandling i historie]. Universitetet i Bergen.
- Hundstad, D. (2013b). *Komparasjon i historieforskning – metodiske og teoretiske utfordringer* (Utrykt prøveforelesning for ph.d.-graden i historie). Universitetet i Bergen.
- Hundstad, D., Hellesund T. & Jordåen, R. (2022). *Innledning*. I D. Hundstad et al. (Red.), *Skeiv lokalhistorie*, 10–44.
- Hundstad, D., Hellesund, T., Jordåen, R. & Munch-Møller, M. G. (Red.). (2022). *Skeiv lokalhistorie. Kulturhistoriske perspektiver på sammekjønnrelasjoner og kjønnsverskridelser. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt ved Nasjonalbiblioteket*, nr. 48. Nasjonalbiblioteket.
- Hårtveit, O. T. (2003). Stadnamna fortel. I *Liv og levemåte i Grindheim 1900–1960* (Hefte 2, s. 75–91). Grindheim bondekvinnelag.
- Igland, A. K. (2018). *Brukseieren. Mons Fuhrs liv og virke*. Cappelen Damm Akademisk.
- Jordåen, R. (2003). *Frå synd til sjukdom? Konstruksjonen av mannlig homoseksualitet i Norge, 1886–1950* [Hovedfagsoppgave i historie]. Universitetet i Bergen.
- Jordåen, R. (2010). *Inversjon og perversjon. Homoseksualitet i norsk psykiatri og psykologi frå slutten av 1800-talet til 1960* [Ph.d.-avhandling i historie]. Universitetet i Bergen.
- Jordåen, R. (2020). Verdige og verdifulle relasjonar? Karl Evang og Torgeir Kasa om homoseksualitet i 1932. *Historisk tidsskrift*, 99(4), 301–315.
- Jordåen, R. (2021). Historia om §213. Artikkel på *Skeivopedia*, *Skeivt arkiv*. <https://skeivtarkiv.no/skeivopedia/historia-om-ss-213>
- Jordåen, R. (2022). «Et tilfælde av homoseksualitet hos en kvinde». *Handtering av kvinneleg likekjønna seksualitet i eit bygdesamfunn og i psykiatrien*. I Hundstad et al. (Red.), *Skeiv lokalhistorie*, 163–190.
- Jordåen, R. (2023). Sigurd Skadberg. Artikkel på *Skeivopedia*, *Skeivt arkiv*. <https://skeivtarkiv.no/skeivopedia/sigurd-skadberg>
- Kalela, J. (1984). Minnesforskning, oral history och historierörelsen. *Sociologisk Forskning*, 21(3–4), 47–67.
- Kasa, T. & Evang, K. (1932). Homoseksualitet. *Populært tidsskrift for seksuell opplysning*, 1(3), 234–264.
- Kristiansen, H. W. (2008). *Masker og motstand. Diskré homoliv i Norge 1920–1970*. Unipub.
- Krogh, A. (1922). *Stålisen. Roman*. Gyldendalske Bokhandel.

- Lützen, K. C. (2023). Anmeldelse av Dag Hundstad, Tone Hellesund, Runar Jordåen og Marthe Glad Munch-Møller (Red.): *Skeiv lokalhistorie. Kulturhistoriske perspektiver på sammekjønnsrelasjoner og kjønnsoverskridelser*. *Historisk tidsskrift*, 102(2), 173–176.
- Myren-Svelstad, P. E. (2022). *Secundum naturam. Landlege miljø og kjærleik mellom menn i Alf Martin Jægers romaner*. I D. Hundstad et al. (Red.), *Skeiv lokalhistorie*, 291–316.
- Møll, J. (1989). *Allmueskolen i Mandal, Halse og Harkmark 1739–1889*. Mandal kommune.
- Nilsson, A. (1998). *Såna é riktiga karlar. Om manlig homosexualitet i Göteborg decennierna kring andra världskriget*. Anamma.
- Pedersen, J. V. L. (1979). Alvor og lek under trange kår. *Fåberg og Lillehammer*. Bd. 1, 73–79.
- Røssaak, E. (2022). Nasjonalbibliotekets massedigitalisering: En ny tilgang på fortid blir til. I A.-B. Gran & E. Røssaak (Red.), *Mangfold i spill. Digitalisering av kultur og medier i Norge* (s. 152–172). Universitetsforlaget.
- Skar, J. (1903–16). *Gamalt or Sætedal*. Bd. 2. Oluf Norlis forlag.
- Skidmore, E. (2017). *True Sex. The Lives of Trans Men at the Turn of the Twentieth Century*. NYU Press.
- Skjoldhammer, T. L. (2018). *Forargerligt og Uteerligt Forhold. Rettsforfølgelse av sex mellom kvinner på midten av 1800-tallet i Norge* [Masteroppgave i historie]. Universitetet i Bergen.
- Skjoldhammer, T. L. (2020). Forargerligt, uteerligt forhold. Omgjengelse om naturen og seksuell omgang mellom kvinner. *Historisk tidsskrift*, 99(4), 286–300.
- Sprauten, K. (2017). Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) i perioden 2006–2016. Noen hovedtrekk. *Heimen*, 54(4), 302–318.
- Teige, O. (2020). En unevnelig synd. Rettsaken mot Aron Åsulsen i 1693 og rettsforfølgelsen av homoseksuelle handlinger i Norge i tidlig nytid. *Historisk tidsskrift*, 99(4), 266–285.
- Terland, I. (2002). *Sørlandsforfattere gjennom tiden. Skjønnlitterære forfatterskap 800–1999*. Vigmostad & Bjørke.
- Try, H. (1979). *Norges historie: Bd. 11. To kulturer – én stat. 1815–1884. Norges historie*. Cappelen.
- Vere, N. (1995). *Listamålet III: Grammatikk, ordbok, stadnamn og folkeminne*. Eget forlag.
- Vollen, R. (2008). *Bygland gard og ætt: Bd. 5. Stoplestog, Nedstoga, Eldhuset, Nordgarden, Haugen*. Bygland kommune.

Aviser

- Agderposten*, 23.2.1929 («Diamantringen og filmstjernen Dolores del Rio», s. 2).
- Agderposten*, 12.10.1938 («Tiltale mot Arendals-konstabelen», s. 3).
- Bergens Tidende*, 19.11.2022 (Paal Kvamme: «De levde et skjult dobbeltliv i årevis», *BT Magasinet*, s. 4 ff).
- Dagbladet*, 14.10.1961 (Plut/Arne Hestenes: «Magnhild med klubba», s. 5, 13).
- Flekkfjordsposten*, 20.2.1947 («Forfatter under gransking», s. 2).
- Folketanken*, 25.2.1929 («Sensasjon i Grimstad», s. 2).
- Folketanken*, 27.2.1929 («Benn Fuhr nekter», s. 2).
- Fædrelandsvennen*, 30.11.1929 (Gunnar M. Harstad: «Kjærlighetens kronike», s. 2).
- Fædrelandsvennen*, 11.2.1959 («Sæbygg»: «Individ og samfunn», s. 7, 9).
- Fædrelandsvennen*, 9.12.1970 (Paul Leer-Salvesen: «Vår straffelovgivning diskriminerer de homofile», s. 9).
- Fædrelandsvennen*, 21.8.1982 (Ragnhild Nerjord: «Fortielse verre enn utskjelling sier de homofile», s. 21).
- Grimstad Adressetidende*, 26.8.1933 (Knut Hamsun: «Benn Fuhr død», s. 1).
- Gudbrandsdølen*, 7.5.1908 («Faaberg skolestyre», s. 2).
- Lillehammer Tilskuer*, 1.3.1929 («Dolores del Rios' norske tilbeder», s. 1).
- Morgenbladet*, 29.8.1887 («Lærerindeansættelser», s. 1).
- Tiden*, 9.1.1939 («Arendalskonstabelen fikk bare 36 dagers fengsel», s. 3, 7).

Tidens Tegn, 15.11.1922 (Carl Nærup: «Axel Krogh. Staalisen», s. 7).
Vestlandske Tidende, 9.1.1939 («Politikonstaben i Arendal fik 36 dagers fengsel», s. 2).

Nettsider

Universitetet i Bergen: *Forskningsprosjekt Queerdom. Forsker på skeive hjemmeliv og intimiteter i Norge 1842–1972*. <https://www.uib.no/ahkr/147809/queerdom>

Utrykte kilder

Karen Blekens dagbok (KBD). Avskrifter av Karen Blekens arkiv A-00294, Opplandsarkivet.

Informanter

Hosar, Marit (telefonsamtale 14.11.2022).
Leer-Salvesen, Paul (intervju 10.11.2022).

KAPITTEL 6

Mellom fordømmelse og fortielse: Dekningen av Folkebevegelsen mot innvandring i lokale aviser fra Aust-Agder

Kristoffer Vadum Aust-Agder museum og arkiv

Abstract: This chapter examines how five newspapers in the eastern part of Agder covered the local impact of the anti-immigrant movement known as FMI in the period between 1987 and 1993. Although FMI was organized as a nationwide movement, it became inextricably connected to Agder, as FMI's front figure was based in Arendal, and a number of spectacular controversies unfolded there. Regarding the latter, the newspapers stand out as important sources, as little documentary evidence of the movement can be found in local archives. Yet the coverage is marked by the common dilemma of the local press: familiarity provided access to sources, but also entailed concerns for the well-being of the local community. The newspapers examined in this study show much variation in the overall editorial attitude to FMI. Ranging between concealment and condemnation, only *Agderposten* maintained continuous coverage of the movement throughout the period. At the same time, *Agderposten's* documentary value is limited in certain areas, in particular with regard to FMIs organizational appeal in the region and the issue of underlying racism in the community.

Keywords: newspapers, immigration, political movements, racism, anti-racism, local history

Innledning

Folkebevegelsen mot innvandrings (FMI) lokale nedslag i Arendal og andre deler av Aust-Agder er en viktig del av nyere norsk politisk historie. Selv om FMI fra starten var en landsomfattende organisasjon, ble den raskt knyttet til arendalsområdet ved at formannen Arne Myrdal hadde sin base der. Likevel har denne lokale dimensjonen tiltrukket seg lite oppmerksomhet. Innen forskningslitteraturen har FMI først og fremst vært drøftet som et landsdekkende fenomen. Fra lokalt hold har temaet vært heftet med fortieelse.¹ Frykten for å pirke borti ubehagelige sider ved lokalsamfunnets nære fortid har trolig holdt lokalhistorikere på avstand. Av lignende grunner har de lokale museums- og arkivinstusjonene også hatt vanskelig for å samle inn kildemateriale som kan belyse fenomenet utover det som finnes i offentlige arkiver.² Det finnes imidlertid én kildegruppe som rommer mye informasjon om hvordan FMI markerte seg i regionen: de lokale avisene fra Aust-Agder. Gjennom hundrevis av oppslag gir avisene et tett og nært bilde av de hendelsene som satte Arendal på kartet som sentrum for innvandringsmotstand i Norge sent på 1980-tallet og tidlig på 1990-tallet. Dette kapitlet undersøker hvordan FMI presenteres i lokale aviser fra det tidligere Aust-Agder i årene 1987–1993. Et utvidet siktemål er å undersøke hvordan blindsoner i avisenes dekning kan suppleres med målrettet dokumentasjonsarbeid i årene som kommer.³

Avisenes generelle styrke som historiske kilder er deres brede og løpende vitnesbyrd om små og store saker som omkranser begivenhetene i et samfunn.⁴ I dette kapitlet er det imidlertid de lokale avisene som står i sentrum for oppmerksomheten. Ut fra sin faste tilknytning til lokalsamfunnet gir de unik dekning av sine områder. I vårt tilfelle byr dette både på muligheter og utfordringer: På den ene siden kan det hevdes at avisas nærhet til

1 De to eneste arbeidene som undersøker FMIs virksomhet fra et lokalt perspektiv, er Bjørndahl, 2020 og Theien, 2023. I tillegg har Bjørge, 1989 en del stoff om situasjonen i Arendal, men er i sin analyse først og fremst opptatt av rasistisk vold i landet som helhet.

2 Det finnes så å si ingen direkte treff på FMI i norske arkivkataloger. Indirekte relevant offentlig materiale finnes i kommunearkivene som er deponert ved Kuben/Aust-Agder museum og arkiv, spesielt KA0900i-619, Nidarkretsen Flyktningekontor; PA-2979, Arendal internasjonale kultursenter; PA-2966, Arendal internasjonale kulturgruppe; KA0906-619b, Arendal kommune, Hove asylmottak. Kuben har svært lite privatarkivmateriale som belyser fenomenet lokalt. Et viktig unntak er PA-2756, SOS Rasisme, som utgjør ca. 0,2 hyllemeter.

3 I likhet med Monika Kurzuz Hålands kapittel i inneværende antologi, er dette kapitlet skrevet som del av prosjektet «Innvandringsmotstand og antirasisme på Agder fra 1960-tallet til i dag», som er et samarbeid mellom Aust-Agder museum og arkiv IKS og ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter. Et av målene med prosjektet er å drive aktiv minneinnsamling som kan supplere og korrigere den informasjonen vi har om FMI i skriftlige kilder.

4 Tosh, 2022, s. 81–82.

lokalmiljøet gir adgang til å dekke saker med en helt annen dybde enn det riksdekkende medier kan håpe på. På den annen side kan prinsippene om kritisk journalistikk være vanskelig å etterleve i et lite og tett sammenvevd samfunn. Som alle andre medier har lokalavisene makt til å velge hvilke saker som slipper til i offentligheten. Men samtidig er de også del av lokalsamfunnet, og må forholde seg til dette.⁵ Dette spenningsforholdet vil være et underliggende tema i dette kapitlet. Ved å tydeliggjøre de valgene lokalavisene har gjort i dekingen av en krevende situasjon, kan deres styrker og svakheter som kilder også presiseres. Dette er spesielt viktig fordi det mangler alternative kilder som kan supplere eller korrigere deres dekning.

I det følgende rettes søkelyset mot fem aviser fra det tidligere Aust-Agder: først og fremst Agderposten, men også Grimstad Adresstidende, Lillesands-Posten, Tvedestrandsposten og Aust Agder Blad. Temporært skal vi se på tiden fra 1987, da FMI ble grunnlagt, til 1993, da bevegelsen var blitt sterkt marginalisert. Avisenes dekning vil synliggjøres ved tendenser i nyhetsstoffet over tid, der jeg søker å presisere forbindelsen mellom avisenes eksplisitte meningsinnhold (lederartikler, kommentarer) og utvalget av nyhetsstoff (nyhetsartikler, reportasjer, intervjuer). Det primære datautvalget er dermed avgrenset til stoff som kan synliggjøre avisene som aktører i dekingen av FMI. Det betyr også at andre genrer i avismediet vil bli viet mindre oppmerksomhet, eksempelvis de mange debattinnleggene som omhandler FMI i det aktuelle tidsrommet. Debattmaterialet trekkes inn der det er relevant, men står ikke i sentrum for undersøkelsen. Stoff som faller inn under kategoriene *petit*, kåseri eller satire er generelt utelatt fra undersøkelsen. Samtlige av de avisene som er undersøkt, er tilgjengelig på nb.no. Som utgangspunkt for undersøkelsen er det samlet en kildebase på ca. 700 journalistiske oppslag som omhandler FMI, identifisert ved søk i nb.no på ulike stikkord. På denne måten er det etablert et representativt utvalg som kan gi grunnlag for videre analyser. For avgrensede år, der spørsmålet om rasisme spesielt undersøkes, har jeg foretatt trunkeringssøk.⁶

Kapitlet har en tredelt struktur. Jeg vil først se på avisenes overordnede dekning av FMI generelt på Agder. Deretter vil jeg se nærmere på Agderpostens dekning fordelt på ulike faser i tidsrommet 1987–1993. Avslutningsvis vil jeg kort diskutere avisenes begrensninger som kilde til

5 Se for eksempel Mathisen, 2022, s. 139; Hognestad & Lamark, 2017, s. 4.

6 Følgende stikkord er brukt: «Myrdal», «mot innvandring», «FMI», «SOS Rasisme». Trunkeringssøk: «rasis*». Inkludert debattinnlegg og annet type stoff har dette gitt en utvidet kildebase på ca. 1200 artikler.

dette fenomenet og behovet for mer målrettet minneinnsamling på spesifikke områder.

Lokalavisenes overordnede dekning av FMI i Aust-Agder

Først skal vi kort se på de ulike lokalavisenes overordnede dekning av FMI i sine nærområder. Jeg vil her forsøke å få frem noen hovedtrekk i avisenes tilnærming til temaet i Aust-Agder. Det er for det første store forskjeller i dekningsgrad. For tidsrommet 1987–1993 har jeg registrert ca. 500 journalistiske oppslag med relevans for FMI i Agderposten. Som kontrast til dette har Grimstad Adressetidende ca. 100, Tvedestrandsposten ca. 50, Aust Agder Blad ca. 25 og Lillesands-Posten litt over 10 oppslag. Disse forskjellene avspeiler kanskje også redaksjonelle vurderinger med tanke på hvordan FMI skulle dekkes. Folkebevegelsen hadde fra begynnelsen sterk tiltrekningskraft på mediene. Grimstad Adressetidende gjorde dermed et scoop da de 1. oktober 1987 kunne formidle nyheten om FMIs grunnleggelse, noen dager før det faktisk skjedde.⁷ I tiden frem til jul samme år kjørte avisa en tett dekning av fenomenet. I motsetning til dette nektet Lillesands-Posten helt å gi FMI oppmerksomhet. I en lederartikkel 16. oktober tok avisas redaktør sterk avstand fra folkebevegelsen, men ga samtidig uttrykk for at medienes dekning av Myrdal var ute av proporsjoner:

Det er ellers med stor beklagelse og ikke så lite harme vi har fulgt presse-kollegers svære oppslag den senere tid om den såkalte «Folkebevegelsen mot innvandring». Egentlig er det hårreisende å gi en så liten gruppe i samfunnet med så ekstreme holdninger en media-oppmerksomhet som dette. Etter vår oppfatning er ikke tyve individer med skremmende ekstremistiske holdninger verd særlig stor oppmerksomhet overhodet. Selv om de måtte mene noe om en sak som er i fokus i den offentlige debatt. Hverken Arne Myrdal eller noen av de andre i «folkebevegelsen» har noen tyngde som politikere eller samfunnsborgere som tilsier at man skulle tillegge deres oppfatninger noen særlig vekt.⁸

7 «Forening mot innvandrere i Grimstad og Øyestad», GA, 1. okt. 1987. Etter eget utsagn var dette kilde til andre mediers gjengivelse av saken, se «Litt av hvert ...», GA, 3. okt. 1987.

8 «Ja til et fargerikt fellesskap», LP, 16. okt. 1987.

I et heftig ordskifte med Grimstad Adressetidende presiserte Lillesands-Posten sin oppfatning gjennom de neste ukene, der hovedanliggendet var at overdreven omtale kunne gi slike bevegelser vind i seilene.⁹ Avisene måtte dermed være oppmerksomme på hva de var med på. Dette ser også ut til å være Lillesands-Postens linje i årene som kommer. I den perioden jeg har undersøkt, er avisa nærmest helt fri for referanser til FMI og Arne Myrdal.¹⁰ Slik kan avisa vanskelig fungere som kilde for FMIs virksomhet lokalt i sitt område.

Det var også relativt tydelige forskjeller i hvordan FMI ble omtalt. Selv om de mindre avisene hadde ulik intensitet i dekingen av FMI, var de fleste av dem svært markante i sin omtale av bevegelsen. Flere aviser var raskt ute med å omtale FMI som en rasistisk organisasjon. Men i de tidlige lederspaltene var karakteristikken også knyttet opp mot nazisme og spørsmål om rasehygiene. Allerede i omtalen av det forestående stiftelsesmøtet 1. oktober 1987 erklærte Grimstad Adressetidende at FMIs slagord «Norge for nordmenn» hadde et rasehygienisk og diskriminerende innhold, og var et uhyggelig gjenferd fra en nazistisk ideologi.

Selv om Lillesands-Posten nektet å snakke mer om FMI, rakk de å flagge samme synspunkter: «Det er skremmende at det overhodet finnes mennesker i vårt land som ennå i dag ivrer for den nazistiske tanke om rase-hygiene, en ideologi fra en nær, men mørk fortid som vi trodde var død.»¹¹ Retorikken i Aust Agder Blad var nærmest dehumaniserende. En lederartikkel fra midten av oktober var tydelig i sin tale: «Vi tror vi på sett og vis skal være glade for at disse skadedyrene i samfunnet er kommet frem i lyset. Det betyr at de gode kreftene forener seg og går til motangrep.»¹² I en noe senere lederartikkel med overskriften «Avskum!» luftes tanker om sensur som minner om de vi finner i Lillesands-Posten:

9 «Lillesands-Posten og 'Folkebevegelsen mot innvandring', LP, 23. okt. 1987; tilsvar med samme tittel, LP, 27. okt. 1987; «Nei til 'journalist-politi', LP, 20. nov. 1987; «Jo, vi trenger nettopp et 'journalist-politi', LP, 24. nov. 1987; «Vi har allerede et 'journalist-politi', LP, 27. nov. 1987.

10 Et talende unntak finner vi under vignetten «Agurknytt», LP, 2. august 1988, som kan fortelle at den jevne strømmen av pressemeldinger har stilnet i løpet av sommeren: «Men noen har ikke tatt ferie. Vi tenker på den såkalte 'folkebevegelsen' mot innvandring. Fysj! Sier vi. Denne samling organiserte rasister fortsetter nemlig å spy ut pressemeldinger i en tid da alle andre har gitt opp. Men det er ikke det verste: De er til og med så frekke at de sender meldingene pr. telefax! Telefaxen er et flott redskap til å motta meldinger med. Hurtig og greit. Men vi vil ha oss frabedt at disse rasistene bruker vårt dyrtkjøpte fax-papir til sine forvakkede meninger. Så derfor rasister: Ligg unna vår telefax!» FMI er dermed ettertrykkelig forvist til agurklandskapet.

11 «Ja til et fargerikt fellesskap», LP, 16. okt. 1987.

12 «Frem i lyset», AAB, 15. okt. 1987.

Til å begynne med trodde vi at Folkebevegelsen kunne ties ihjel og at den på den måten ville dø hen av seg selv. Det viser seg imidlertid at den er levedyktig selv om oppslutningen er liten. Vi roser oss av pressefrihet her til lands, men i tilfellet Folkebevegelsen mot innvandring, er vi faktisk på grensen til å mene at de ikke burde komme til orde i media i det hele tatt.¹³

Disse karakteristikkene var kanskje tydeligst i de områdene som lettest kunne distansere seg fra FMI. I Tvedestrand, der FMIs sentralstyre var representert ved Jacob Aall, finner man ingen tilsvarende fordømmelse. I Arendal var denne tendensen spesielt tydelig. Agderposten ser på forhånd ut til å ha formulert et standpunkt til hvordan innvandringsproblematikken skulle dekkes, før FMI entret scenen. I tråd med dette vektla avisa prinsippene om ytringsfrihet og behovet for en balansert innvandringsdebatt.¹⁴ I omtalen av FMI i en lederartikkel 8. oktober 1987 uttrykkes skepsis til overdreven bruk av begrepet rasisme. I stedet foretrakk avisa å bruke begrepet fremmedangst. Spørsmålet om ordbruk hadde tydelig brodd mot den organiserte motstanden mot FMI på venstresiden.¹⁵

Vi er slett ikke sikre på at den aktiviteten som nå utkrystalliserer seg på ytterste venstre fløy egentlig vil hjelpe innvandrerne noe særlig. Venstresiden har så mange ganger tidligere klart å gjøre sine hjertesaker ubotelige bjørnetjenester nettopp gjennom ordvalget sitt. Kanskje klarer geskjeftige grupperinger nå å provosere frem enda mer fremmedangst og irritasjon – noe som i hvert fall ikke vil gagne saken.

Alt i alt er Agderposten den eneste avisa som gir en forholdsvis jevn dekning av FMIs virksomhet over tid. Selv om de øvrige avisene raskt var ute med å flagge standpunkt, var den videre dekningen først og fremst orientert mot lokal aktualitet, og stoff om FMI dukket først og fremst opp i forbindelse med distribusjon av flyveblader i nærområdet eller trusler eller sjikane mot lokale politikere. Det er lite stoff om FMIs nedslag i lokalområdet, enten det gjelder sympati med bevegelsen på grasrotnivå eller ved organisering i lokallag. Det generelle inntrykket er at FMI ikke oppfattes som en spesielt viktig sak for den lokale pressen utenfor Arendal. Slik er det også vanskelig å bruke de mindre avisene som kilder til bevegelsens virksomhet. I det følgende skal vi derfor se nærmere på Agderpostens dekning av FMIs møte med lokalsamfunnet i perioden 1987 til 1993.

13 «Avskum!», AAB, 3. mars 1988.

14 «Pensjonister og flyktninger», AP, 1. juni 1987; «Fremmedangst og valgkamp», AP, 11. sept. 1987.

15 «Aksjon mot innvandring», AP, 8. okt. 1987.

Agderpostens dekning av FMIs møte med lokalsamfunnet

Det er liten tvil om at Agderposten må betraktes som en sentral kilde til ettertidens kunnskap om FMI i sitt lokalområde. Som regional avis av relativt bredt format og med base i Myrdals eget hjemmeområde sto Agderposten i en unik posisjon til å belyse FMI fra et annet perspektiv enn riksmidlene. Samtidig er det heller ingen tvil om at dekningen var preget av lokalavisenes dilemma. På den ene side ga nærheten til lokalsamfunnet mulighet for innsikt, tillit og tilgang som utenforstående medier bare kunne drømme om. På den annen side kunne hensynet til lokalsamfunnet gjøre det vanskeligere å leve opp til kravene om kritisk journalistikk, og i særlig grad må dette ha vært tilfellet i denne typen saker. Når vi i det følgende skal se nærmere på Agderpostens dekning av FMI i tre ulike faser mellom 1987 og 1993, blir dette lokale dilemmaet en viktig faktor. Samtidig gir det anledning til å si noe om hvordan Agderposten som lokal aktør forholdt seg til FMIs tilstedeværelse i lokalsamfunnet. Tilnærmingen rettes her mot et forholdsvis overordnet redaksjonelt nivå, med utgangspunkt i interaksjonen mellom avisas lederartikler og øvrig nyhetsstoff.

Antirasistisk konfliktzone – 1987–1989

Selv om Agderposten konsekvent fremstilte FMI som en ekstrem organisasjon som måtte avkles og motarbeides ved demokratiske virkemidler, var den redaksjonelle holdningen også krystallklar på at FMI hadde rett til å uttrykke sine synspunkter og holde møter på linje med andre organisasjoner. I tråd med oppfatningen om at ytringsfriheten også må gjelde FMI, publiserte Agderposten bevegelsens vedtekter i slutten av oktober 1987. I tillegg ga de FMI mye spillerom i debattspaltene. Det var først og fremst der FMI fikk et talerør til lokalsamfunnet. Journalistisk ble søkelyset i overveiende grad rettet mot ytterliggående synspunkter som bidro til å eksponere Myrdal som en ekstrem stemme i norsk innvandringsdebatt. Her fulgte Agderposten en linje som ligner den vi finner i riksdekkende medier. Dette var godt avisstoff, men var også med på å bygge opp Myrdal som et mediefenomen.¹⁶

¹⁶ Lunde, 1993, s. 43; Bjørge & Carlsen, 1999, s. 116–136.

Fra et lokalt perspektiv er det imidlertid vesentlig at dekingen er preget av spenningen mellom FMI og den politiske venstresiden, der Agderposten anla et svært kritisk perspektiv på de folkelige og politiske mottiltakene som manifesterte seg i Arendal. I forbindelse med demonstrasjonene som fant sted allerede ved stiftelsen av FMIs fylkeslag i oktober 1987, trykte avisa en lederartikkel med tittelen «La oss ikke rote det hele til», der hovedbudskapet var at FMI hadde demokratisk rett til ytringsfrihet innen lovlige rammer. Åpenhet for fri meningsutveksling var selve kjennetegnet ved den vesteuropeiske demokratiske kultur. Dette måtte ikke glemmes i flyktningedebatten, som uansett lå an til å bli ganske guffen.¹⁷ Med dette utgangspunktet ble Agderpostens lokale deking preget av en polarisert forståelse av situasjonen, der innvandringsmotstandere og antirasister truet med å snu byen på hodet, og de folkelige initiativene til å arrangere masse-mønstringer mot FMI ble fremstilt som et problem.

De antirasistiske mottiltakene fikk positiv omtale så lenge FMI ble møtt med fredelige virkemidler.¹⁸ Utover våren 1988 vokste imidlertid uroen i forkant av folkebevegelsens landsmøte i Arendal 23. april. I forkant av møtet mer enn antydte Agderposten mulighetene for bråk: «Denne helgen vil to motpoler støte sammen i Arendal, Folkebevegelsen mot innvandring og SOS Rasisme. La oss håpe denne konfrontasjonen kan forløpe i sømmelige former, for fri meningsutveksling må vi tillate, innenfor anstendige rammer. Det er det som er et demokrati.»¹⁹ I denne omgang fikk Agderposten riktignok lite å kritisere. Selv om en delegasjon fra Blitz demonstrerte foran FMIs møte, var hovedsaken den store massemønstringen i sentrum av byen, der et bredt spekter partier og organisasjoner stilte seg bak ordførers erklæring av Arendal som antirasistisk sone.²⁰ Den bredere rammen for arrangementet er imidlertid knapt nevnt, nemlig at Arendal i dette tilfellet var blitt blinket ut som det norske åstedet for markeringen av den europeiske dagen for antirasisme, med tilsvarende arrangementer i byer som London, Berlin, Hamburg og København.²¹ Agderposten virker lite interessert i arrangementets dypere forankring og kulturelle bredde.

17 «La oss ikke rote det hele til», AP, 12. okt. 1987.

18 «Vi må markere vår avsky», AP, 1. mars 1988.

19 «La det gå anstendig for seg», AP, 21. april 1988.

20 «Udramatisk i antirasistisk sone», AP, 25. april 1988. For diskusjon om Arendal som antirasistisk sone, se Monika K. Hålands kapittel senere i denne boken.

21 Den europeiske konteksten er derimot nevnt i en rekke andre aviser: «Antirasistisk sone» og «Aksjonsdag mot rasisme», Kk, 14. og 23. april 1988. «Kjempeaksjon mot rasisme i Arendal» og «Vi er kjempefornyede», Fvn, 20. og 25. april 1988. For oppslag i andre aviser, se Theien, 2023, s. 246, note 142.

Den kritiske holdning til SOS Rasisme ble forsterket frem mot FMIs neste store tilstelning i Arendal året etter, landsmøtet 15. april 1989, da store mengder tilreisende demonstranter i syv timer blokkerte adkomsten til møtelokalet på Central Hotel. I tiden mellom disse to møtene hadde situasjonen blitt mer anspent: Myrdal var sterkt til stede i media med utsagn om geriljagrupper og opplæring i knivkamp i skolen, og tidlig på våren ble det avslørt planer om å sprengte det nye asylmottaket på Tromøy. Bildet i media vitnet dermed om mer ekstreme posisjoner enn det som preget mediebildet våren før. Men fra Agderpostens lokale synspunkt ble også den antirasistiske sonen en mulig kime til konflikt. Agderposten var naturlig nok skeptisk til tanken om en slik sone fordi det stred mot prinsippet om ytrings- og meningsfrihet. Men samtidig ga det Myrdal gode muligheter for å erte på seg motstanderne på venstresiden ved å fortsette å holde FMI-møter i Arendal. Idet antirasister strømmet til byen for å hindre FMIs møtevirksomhet, åpnet det seg mulighet for nye og heftigere sammenstøt mellom blitzere og lokal ungdom. Agderposten inntok dermed en kritisk holdning, både til SOS Rasismes varslede motdemonstrasjon spesielt og til den antirasistiske sonen mer generelt. I en lederartikkel 13. april 1989 ble den antirasistiske sonen omtalt som en talemåte uten reelt innhold og uten effekt, annet enn at det åpnet for et mediajippo nok en gang. Avisafant fant det ufattelig at velmenende antirasister ønsket å legge opp til et slikt show, for de burde vite at det bare var folkebevegelsen som hadde glede av det. Her uttrykte Agderposten også en tanke om at den antirasistiske sonen var et feilgrep: «Alt tyder på at FMI-boomen nå er for nedadgående, og landsmøtet ville ikke ha tiltrukket seg stor oppmerksomhet hvis ikke deres motstandere hadde sørget for det. Så dette med å utnevne Arendal til antirasistisk sone var kanskje ikke så helt uskyldig likevel.»²²

Denne linjen ble fulgt opp i etterkant av møtet. Dekningen var ensidig fokusert mot urolighetene utenfor Central Hotel. Et helsidesoppslag inne i avisa hadde overskriftene «På randen av gatekrig», «Dramaet minutt for minutt» og «Politiet tok pøbelens parti».²³ Dramatiske pressefoto bygget opp under inntrykket av voldsomme konfrontasjoner. Derimot var det ingen oppslag om SOS Rasismes fredelige markering på Kanalplassen. Nyheten om at ca. 2000 menneskene samlet seg til appeller og kulturarrangementer,

²² «Ønskereprise i Arendal», AP, 13. april 1989.

²³ Se AP, 17. april 1989.

ble ikke nevnt med et ord.²⁴ Det brede lokale engasjementet som tok sikte på å vise at folk lokalt tok avstand fra FMI, ble ikke formidlet. Her var Agderposten på linje med de fleste andre aviser i Norge, der søkelyset mer eller mindre utelukkende var rettet mot blokaden av FMIs møte. Agderpostens lederartikkel poengterte noen dager senere at demonstrasjonene hadde gjort FMI-medlemmene til martyrer. FMI var en lovlig organisasjon som hadde rett til å arrangere sine møter. «Våre demokratiske tradisjoner og vår ytringsfrihet trækkes på når meninger tvinges til taushet – med politiets godkjennelse.»²⁵

I denne konteksten følte antirasistene i Arendal det som en belastning at de fikk skylda for bråket.²⁶ Samtidig var dette siste gang FMI fikk anledning til å arrangere landsmøte i kjernen av den antirasistiske sonen.²⁷ Det dempet også noe av frykten for sammenstøt mellom innvandringsmotstandere og antirasister. Den kulturelle mobiliseringen mot FMI, særlig i forbindelse med etableringen av Gamlebyen Internasjonale Kultursenter, fikk mer positiv oppmerksomhet.²⁸

Rotløs rasisme – 1989–1990

I årene 1989–1990 rettet Agderposten i sterkere grad søkelyset mot potensialet for rasistisk vold i arendalssamfunnet, der det lokale ungdomsmiljøet ble et viktig element. Voldsbudskapet hadde vært tilstedeværende også tidligere. I september 1988 kom Myrdal med utspill om obligatorisk opplæring i nærkamp og knivbruk i skolen for å forsvare norsk ungdom mot innvandrere.²⁹ Noen uker senere vakte han mye oppsikt ved påstanden om at væpnede kampgrupper over hele landet sto klare til aksjon.³⁰

Etter blokaden av FMIs landsmøte på Central Hotel i april 1989 fikk disse utsagnene ny aktualitet ved etableringen av Patriotisk Ungdom.³¹ Mens Myrdal selv hevdet at dette var en kampgruppe som sorterte under FMI, og som skulle slå hardt ned på tilhengere av økt innvandring, ble dette

24 Se «2000 var med på kulturfest», Fvn, 17. april 1988.

25 «Politiets knefall», AP, 17. april 1989.

26 «Fra Hadeland til Lovebakken» og «FMI og SOS-Rasisme», AP, 18. april 1989. Se også Theien, 2023, s. 250; Nydal, 2007, s. 433.

27 «Nei til årsmøte», AP, 26. feb. 1990. Fra 1990 ble årsmøtene stort sett arrangert på Fevik.

28 «Forbilde for hele landet», AP, 17. sept. 1990.

29 «Arne Myrdal er anmeldt etter radio-intervju», AP, 30. sept. 1988.

30 «Vi har væpnede kampgrupper i hele landet», AP, 15. okt. 1988.

31 Lunde, 1993, s. 39–42; Theien, 2023, s. 248.

dementert av ungdommen selv.³² Grupperingens voldspotensial ble imidlertid tatt alvorlig. I en lederartikkel 26. april 1989 uttrykte Agderposten bekymring over Myrdals ungdomslinje. Unge mennesker med hang til voldelig atferd ville kunne bruke organisasjonen til å legitimere sine farlige tilbøyeligheter. Ifølge avisa var dette spesielt relevant med tanke på det ungdomsmiljøet som fantes i deler av distriktet. De som hadde innflytelse på Myrdal, burde derfor ta ansvar.³³

Dekningen av andre former for rasistiske ytringer må forstås mot dette bakteppet, deriblant de mange oppslagene om rasistisk propaganda og trakassering utover våren 1989. Utover sommeren ble konfliktperspektivet dessuten aktualisert ved en serie voldelige sammenstøt mellom libanesiske flyktninger og lokale ungdommer i Arendal. Etter at det ble løsnet skudd mot en flyktningebolig i utkanten av byen, strømmet pressen til for å dekke de ventede rasistiske urolighetene. Helgen 5.–6. august kunne journalister fra hele landet bivåne et sentrum dominert av fulle ungdommer som skrek slagord som «Norge for nordmenn» og «Ut med svartingene». En nedskriblet bil tjente som utropssted for negative utsagn om innvandrere.³⁴

Mens disse hendelsene befestet inntrykket av Arendal som en rasistby i riksdekkende medier, var Agderposten svært nøktern i sin tolkning av situasjonen. I lederartikkelen «Rasisme eller pøbelstreker?» hevdet de at påstandene om rasisme var sterkt overdrevet. Naturligvis fantes det rasistiske elementer i Arendal, men slike holdninger var neppe mer utbredt enn i andre byer. Bråk, hærverk og trakassering av uskyldige mennesker måtte betraktes som en del av hverdags-Norge. Det spesielle med Arendal var derimot at Myrdal og hans tilhengere hadde gitt rasistiske holdninger en viss legitimitet i enkelte miljøer av sosialt mistilpasset ungdom.³⁵ I en senere lederartikkel gjentok Agderposten påstanden om at riksmmedia hadde skapt et altfor dramatisk bilde av forholdene i Arendal. Etter deres syn hadde fungerende politimester Jon Hermansen gitt den riktige beskrivelsen av forholdene da han beskrev urostifterne som nærmest «politisk

32 «39 ungdommer med i nyopprettet 'Patriotisk Ungdom' i Aust-Agder», AP, 25. april 1989; «Godtar ikke Blitz-vold», AP, 26. april 1989. Bevegelsen ble først omtalt i VG 17. april 1989, se Theien, 2023, s. 248, note 164.

33 «Vold I», AP, 26. april 1989. Se også «Farlig lek med ilden», AP, 17. okt. 1988.

34 «Mye politi – lite bråk», AP, 7. august 1989. Theien, 2023, s. 248, note 156, nevner at en tilsvarende bil skal ha herjet rundt asylmottaket på Hove januar samme år: «De første beboerne som kom på plass i mottaket, opplevde også skremmende episoder med ungdommer som røsket i dørene mens de skrek 'Arne Myrdal ohoi', knuste ruter og drev villmannskjøring mellom bygningene i en bil påmalt 'Norge for nordmenn.'»

35 «Rasisme eller pøbelstreker?», AP, 7. aug. 1989.

bevisstløse».³⁶ I denne sammenheng fremstod den antirasistiske sonen igjen som en faktor som økte sjansene for at situasjonen skulle eskalere.³⁷

Kanskje spilte dette tilbake på allerede etablerte oppfatninger i arendalssamfunnet. Agderposten hadde lenge hevdet at FMIs oppslutning var sterkt overdrevet. Men tanken om at rasismen først og fremst var knyttet til en marginal gruppering, ser også ut til å ha vært utbredt.³⁸ Som Frøydis Eidheim senere har påpekt i sin undersøkelse av situasjonen i Brumunddal, skapte denne typen hendelser et enormt behov for å forstå og fortolke situasjonen.³⁹ Lokalsamfunnet i Arendal har rimeligvis også vært involvert i et intenst fortolknings- og analysearbeid som foregikk på mange ulike plan, både formelt og uformelt. Lokale pressefolk har antagelig forholdt seg til dette. Samtidig er det påfallende hvordan denne forståelsen stemmer overens med innholdet i Tore Bjørgos undersøkelse om rasistisk vold i Norge, som på dette tidspunktet var under arbeid.⁴⁰ I løpet av det neste halvåret publiserte Agderposten flere oppslag om Bjørgos forskning. Et oppslag i september kunne avsløre hovedinnholdet i undersøkelsen, der situasjonen i arendalsområdet først og fremst ble knyttet til småkriminelle gjenger. Disse rampegjengene hadde i det siste rettet oppmerksomheten mot asylsøkere og innvandrere, og dette hadde gitt dem en viss støtte fra arbeidsløs, ikke-kriminell ungdom. Rasismen disse ungdommene sto for, var først og fremst det Bjørgo kalte syndebukkrasisme, der innvandrerne ble gjort ansvarlig for alle problemer i samfunnet.⁴¹ I et nytt oppslag etter at rapporten var publisert, kunne Agderposten dessuten avsløre at den lokale oppblomstringen av rasisme var medieskapt.⁴²

I dette lå kanskje elementer av andregjøring, her forstått som prosesser som plasserer individer som «de andre», atskilt fra fellesskapet av «vi» og «oss». En liten gruppe ekstremister ble holdt ansvarlige for den

36 «Børsteruds krumspring», AP, 12. aug. 1989, jf. «Go' morn», AP, 8. aug. 1989.

37 Se «Rasisme eller pøbelstreker?», AP, 7. aug. 1989, som mener at ordfører Bollmann Pedersen forsøker å bagatellisere problemene i hans «antirasistiske sone», jf. kritikk av Agderpostens synspunkt: «Arendal som anti-rasistisk sone», AP, 10. aug. 1989.

38 Kjell Sjørven ved Nidarkretsen flyktningekontor påpeker det paradoksale i at 20–30 ungdommer med voldelig atferd har klart å skape inntrykk av at Arendal er Nordens mest rasistiske by, i «Flyktninger, fjær og 10 høns», AP, 18. sept. 1989, jf. «Sørlandet er noe langt mer enn rasisme!», AP, 10. jan. 1989. Tunne Torstveit i SOS Rasisme antyder at det var en liten gruppe som sto bak overgrepene mot innvandrere: «Mindre rasisme – ditt ansvar!», AP, 14. aug. 1989; «Politikere trakk seg fra møte om rasistisk vold», AP, 22. aug. 1989; «Folketog i rasisme-avsky», AP, 26. april 1990.

39 Eidheim, 1993, s. 15, 42–43.

40 Bjørgo, 1989.

41 «Arendal verst i Norge», AP, 14. sept. 1989. Se også intervju med Tian Sørhaug: «Forsker tror aggresjon mot innvandrere vil øke», AP, 10. august 1989.

42 «Media bidro til rasismen i Arendal», AP, 11. januar 1990.

fremmedfiendtligheten Arendal hadde slitt med, uten at det ble stilt spørsmål ved om disse holdningene i ungdomsmiljøene kunne være tuftet på en mer utstrakt fremmedfiendtlighet i samfunnet som helhet. Selv om Agderposten snakket mye om rasisme, ble dette assosiert med en marginal bevegelse uten fotfeste i resten av befolkningen. Rettssakene om sprengningsplanene samme høst forsterket dette inntrykket. Myrdals ytterliggående planer ble eksponert for offentligheten i nærmest absurd retning. Slik Agderposten oppfattet det, måtte strømmen av propagandamateriell fra FMI nå miste sin effekt, i og med at det såpass tydelig stred mot rettsstatens prinsipper. Dette måtte også føre til at FMIs videre virksomhet fulgte med i dragsuget.⁴³ Med Fevikslaget 21. april 1990, der en gruppe ekstremister anført av Myrdal brukte slagvåpen mot et busslass demonstranter som oppsøkte årsmøtet, ble bevegelsen ytterligere diskreditert: «Folk som går amok i sinne, egn seg ikke som folkeførere.»⁴⁴ Myrdals påfølgende flukt fra politiet preget mediebildet.⁴⁵ Idet han samme høst havnet i fengsel for terrorplanene mot asylmottaket på Hove, forsvant han midlertidig fra offentligheten.

Redusert synlighet – 1990–1993

I denne fasen fikk FMI stadig mindre oppmerksomhet i Agderposten. Etter endt fengselsstraff våren 1991 brøt Myrdal med FMI og dannet den høyre-radikale organisasjonen Norge mot innvandring (NMI). Den konseptuelle forbindelsen mellom Myrdal og FMI var imidlertid så sterkt etablert at det var vanskelig skille dem. I den grad FMI ble omtalt i denne fasen, skjedde det gjerne ved at Myrdal som «tidligere FMI-formann» hadde kommet med nye utspill i media.

Som NMI-formann ble Myrdals virksomhet sterkt radikalisert, men nyhetssakene ble også i større grad knyttet til andre landsdeler.⁴⁶ På et FMI-møte i Arendal 5. mai 1991 forsøkte Myrdal å entre talerstolen, men ble hindret av politiet, etter sigende på oppfordring fra FMI selv.⁴⁷ I praksis fikk Myrdal ikke anledning til å holde appell i Arendal det første året

43 «Sjokkerende – uansett», AP, 21. september 1989.

44 «Fevik-slaget», AP, 23. april 1990.

45 «Stakk av forkledd som sigøyner-kone», AP, 30. april 1990.

46 Lunde, 1993, s. 42 ff.

47 «FMI-møte uten sammenstøt», AP, 27. mai 1991; «FMI-presisering», AP, 28. mai 1991. Myrdal ble også hindret i å delta i P2s paneldebatt «Fargerikt fellesskap – bare ikke hos oss?», som ble direkteendt fra Kanalplassen i august, jf. «Frykter Myrdal på direkten», AP, 28. aug. 1991.

etter fengselsoppholdet. Søkelyset ble i stedet rettet mot Østlandet, og med Brumunddal-slaget 31. august 1991 fikk landet se en hittil ukjent høyre-ekstrem aggressivitet utfolde seg i beste sendetid. Det tvang også frem en ny type motaksjon. Ved nye møter i Brumunddal 20. september og Oslo 9. november 1991 vendte store menneskemengder Myrdal ryggen. Med dette hadde motdemonstrantene funnet en metode for å vise motstand mot Myrdals budskap uten at hans demokratiske rettigheter kunne påstås å være krenket. Et lignende tilsvaret i Arendal kom først året etter. Etter at byen hadde forsøkt å hindre ham i å holde møte i mai 1992, fikk han tillatelse fra Justisdepartementet til å holde appell samme høst.⁴⁸ 25. september 1992 vendte omkring halvparten av vel 1000 fremmøtte ryggen til Myrdal på Kanalplassen i Arendal.⁴⁹

I Agderpostens dekning fremsto dette som et vendepunkt for byens omdømme. Lederartikkelen som omtalte demonstrasjonen, erklærte langt på vei at spørsmålet om rasisme var avklart: «Arendal og Brumunddal har vært sett på som arnestedene for rasisme i Norge. Nå har begge sagt klart fra hvor landet ligger. Men da bør vi også være ferdig med den saken.»⁵⁰ Idet omdømmeproblemene var løst, tok Agderposten umiddelbart tak i behovet for en mer nyansert innvandringsdebatt. På lederplass dagen etter uttrykte de at det var et problem at innvandringsdebatten hadde vært et tabuemne i Norge, og at kritikk av uheldig innvandringspraksis ble møtt med beskyldninger om innvandringsmotstand. Samtidig hadde det kommet avsløringer om at flyktninger nektet å ta imot jobber fordi de fikk mer i sosialstønad enn ved å jobbe. Når manglende debatt om dette gjorde at slike skjevheter ikke kunne korrigeres, virket det støtende på folks rettferdighetssans. Velmenende snillisme brakte norsk flyktningpolitikk i miskreditt:

Selv flyktningenes varmeste talskvinne, Annette Thommessen, erkjenner at dette er et problem, og at samfunnet nå må slutte med skjult positiv diskriminering. Flere politikere har sagt at de vil ta det opp. Det er bra at debatten om behandlingen av flyktninger og asylsøkere er kommet opp til overflaten. At det er mulig å ta opp uheldige sider ved vår praksis uten at man skal bli stemplet som rasist av den grunn. Som over alt ellers, tjener også denne saken på frisk luft.⁵¹

48 «Myrdal-nekt holdt ikke mål», AP, 21. aug. 1992; «Med ryggen som våpen», AP, 18. sept. 1991; «Vend Myrdal ryggen!», AP, 19. sept. 1992.

49 «Politi-oppbud hindret bråk», AP, 26. sept. 1992.

50 «Rasismestempelet er slettet», AP, 28. sept. 1992.

51 «Pinlig om flyktninger», AP, 29. sept. 1992.

Agderposten avspeiler i dette tilfellet elementer fra den såkalte snillisme-debatten, som ble introdusert av Rune Gerhardsen sommeren 1991.⁵² Men fremfor alt må det forstås på bakgrunn av Agderpostens etablerte ønske om en nyansert innvandringsdebatt. I tråd med dette er det heller ikke overraskende at FMI og NMI fikk mindre dekning av Agderposten utover på 1990-tallet. Det var ikke slike stemmer som trengtes i tiden fremover. Snarere fremsto kritisk innstilte innvandrerstemmer, som Walid al-Kubaisi, som et idealtypisk friskt tilskudd til debatten.⁵³ Mot slutten av perioden virker det også som om den organiserte innvandringsmotstanden ble mindre synlig. FMI ser ut til å ha blitt sterkt svekket etter at Myrdal forlot organisasjonen, og det kan forklare at bevegelsen fikk en mindre synlig profil.⁵⁴ For Myrdals vedkommende kan det også virke som om pressen mente at nyhetsverdien var svekket. Med tanke på den oppmerksomheten Myrdal tidligere hadde fått, er det påfallende at Agderposten lot være å nevne de offentlige opptredenene han hadde i Arendal og andre sørlandsbyer sommeren 1993.⁵⁵ Det samme gjaldt FMIs landsmøter, som tidligere hadde tiltrukket seg så mye oppmerksomhet. FMI fortsatte å ha mye av sin møtevirksomhet på Sørlandet, men dette ble bare unntaksvis dekket.⁵⁶ Samtidig kan det se ut som om bevegelsen holdt en langt lavere profil enn tidligere. Da det brøt ut intern strid mellom ulike innvandregrupper i Arendal i 1993, var det frykt for at innvandringsdebatten på nytt skulle bli betent. Etter at en ung palestiner ble knivstukket og drept som følge av denne konflikten, fryktet Agderposten at episoden skulle gi gratis ammunisjon til de ønsket å nøre opp under problematikken.⁵⁷ Verken FMI eller NMI ser imidlertid ut til å ha gjort noe nummer ut av situasjonen. Dette står i sterk kontrast til den eksplosive stemningen som hersket sommeren 1989.

52 Brochmann, 2003, s. 338.

53 I perioden 1990 til 1993 publiserte Walid al-Kubaisi en lang rekke innlegg i Agderposten, først om krig og konflikt i Midtøsten, siden også om innvandring, integrering og islam. For Agderpostens omtale av al-Kubaisi som debattant, se: «Han vil avlive mytene», AP, 21. okt. 1992; «Poeten fra Bagdad», AP, 23. jan. 1993; «Dramaets hovedperson», AP, 12. juli 1993.

54 Lunde, 1993, s. 43; Emberland, 1994, s. 417.

55 Det gjelder Myrdals gjesteopptredener på Fedrelanspartiets møter i Arendal 15. juli, Risør 24. juli, Lillesand 6. august, Tvedestrand 7. august og Kristiansand 20. august. Se annonse AP, 15. juli 1993; «Vi ble stolte!», AAB, 27. juli 1993; «Folketomt for Myrdal», LP, 10. aug. 1993; «Snudde ryggen til Myrdal», TP, 10. aug. 1993; «Egg og flasker mot Myrdal», Fvn, 21. aug. 1993.

56 FMI hadde landsmøte på Ekely på Fevik 24. mai 1991, Gavlestad gård i Vestfold 1. mai 1992, Ekely på Fevik 25. juni 1994, Fevik 29.–30. juni 1996, Fevik 21. juni 1997. Se «Rolig FMI-møte», AP, 25. mai 1991; «Rasister samlet til toppmøte», Db, 2. mai 1992; «Store politistyrker for å sikre FMI», GA, 28. juni 1994; «Med vold som uttrykksmiddel», Kk, 27. juli 1996; «FMI droppet omstridt appell», AP, 23. juni 1997.

57 «Tragisk i Arendal», AP, 12. juli 1993.

Kildenes begrensninger

Undersøkelsen så langt har vist at det var store variasjoner i hvordan de lokale avisene i Aust-Agder dekket FMI. Enkelte av de mindre avisene har en tydelig fordømmende innstilling til bevegelsen. I ett av tilfellene førte dette til at spørsmål om folkebevegelsens lokale tilstedeværelse overhodet ikke ble reist. For alle de mindre avisene er inntrykket imidlertid at FMI ikke ser ut til å ha blitt regnet som et spesielt viktig element i lokalsamfunnet. I motsetning til dette hadde Agderposten bred og omfattende dekning. Holdningen var der at FMI skulle møtes med objektive journalistiske kriterier på linje med andre organisasjoner i norsk demokrati. Samtidig kan man spore en lokal bias i dekningen, der ønsket om å verne lokalsamfunnet har satt preg på det som skrives. Dette gjelder kanskje spesielt i spørsmålet om venstresidens mobilisering mot FMI, i spørsmål om FMIs lokale oppslutning og i spørsmålet om en eventuell underliggende rasisme. Mens avisa er konfronterende i det første tilfellet, virker den unnvikende når det gjelder de to andre. På disse områdene har Agderposten i liten grad utnyttet den styrken lokalpressen har i forhold til riksdekkende medier, nemlig den intime kontakten med lokalsamfunnet. Avslutningsvis skal jeg se litt nærmere på disse to aspektene: dekningen av FMIs oppslutning i regionen og spørsmålet om underliggende rasisme.

FMIs appell og oppslutning

Som tidligere nevnt inneholder avisene relativt lite stoff som belyser FMIs organisatoriske forhold lokalt i Aust-Agder. En årsak til dette er trolig at pressens dekning av FMI i overveiende grad var rettet mot Arne Myrdal som person.⁵⁸ I tråd med dette er det vanskelig å finne dokumentasjon for bevegelsens virksomhet i situasjoner hvor Myrdal ikke er involvert. Til tross for den massive mediedekningen gir de lokale avisene relativt lite informasjon om FMIs organisering, utbredelse og aktiviteter i tidsrommet 1987–1993. Ikke minst er spørsmålet om organisatoriske forgreninger i ulike deler av regionen lite omtalt. Lillesands-Postens boikott av FMI medfører at avisa som kilde ikke kan fortelle oss noe om organisasjonens arbeid vest i fylket, selv om enkelte debattinnlegg antyder at det fantes et

⁵⁸ Dette oppgis også som en eksplisitt grunn for å avsette Myrdal som formann i 1989, «Myrdal ute av FMI-ledelsen», AP, 15. april 1989.

lokallag for Birkenes og omegn.⁵⁹ Og til tross for at de andre lokalavisene hadde en mindre rigid holdning til hvordan FMI skulle dekkes, gir heller ikke de mye informasjon om organisasjonens utbredelse lokalt. Det finnes selvsagt unntak, som reportasjen «Sørlandet, FMIs 'gullgruve'», der Tvedestrandsposten kan avsløre at bevegelsen i 1989 hadde 800 betalende medlemmer i hele fylket, og at ca. 80 av disse hørte hjemme i Tvedestrand.⁶⁰ Men dette tydeliggjør egentlig bare et gjennomgående fravær av journalistisk oppmerksomhet. Mangel på systematiske undersøkelser av FMIs utbredelse og organisering gjør at bevegelsen først og fremst fremstår som et Arendals-fenomen, selv om vi heller ikke vet mye om FMIs organisatoriske fotfeste i Agderpostens eget hjemmeområde.⁶¹

Lignende problemer kan knyttes til bevegelsens appell og oppslutning blant befolkningen i regionen. Som vist tidligere hevdet Agderposten at bevegelsens oppslutning var sterkt overdrevet. På dette området kunne de trekke vekslers på Tore Bjørgos undersøkelse av rasistisk vold i samtiden, der oppblomstringen av fremmedfiendtlighet i arendalsområdet var blitt knyttet til enkelte småkriminelle gjenger. På den annen side var Bjørgo også opptatt av at denne harde kjernen var omgitt av et større spekter av ikke-kriminell ungdom, som støttet opp under de rasistiske utfallene. Omfang og utbredelse av denne utvidede ungdomsmassen ble imidlertid aldri nærmere beskrevet, verken av Bjørgo eller Agderposten.⁶² Det er nærliggende å tenke seg at mange av ungdommene var involvert i organisasjonen Patriotisk Ungdom, som hadde base i Arendals- og Grimstad-distriktet, og som skal ha vokst sterkt utover våren 1989. Agderposten har imidlertid påfallende lite stoff om Patriotisk Ungdom.⁶³ Det samme gjelder Grimstad Adressetidende.⁶⁴ Det stilles ikke spørsmål ved om organisa-

59 «Hvorfor oppholdstillatelse?», LP, 21. mars 1989; «Hvem er pøbel?», AP, 3. mai 1989; «Hva kvalifiserer?», TP, 27. mai 1989. Innleggene er signert Normann Jenssveen, FMI avd. Lillesand og omegn.

60 «Sørlandet, FMIs 'gullgruve'», TP, 20. juli 1989. Ellers finnes spredt informasjon, eksempelvis «Norge har ikke råd til å ta imot innvandrere!», AAB, 12. nov. 1988; «Ingen rasist-problemer i Grimstad», AP, 8. mai 1992.

61 Medlemstall for Arendal er ukjent. Agderposten har unntaksvis opplysninger om medlemsmasse i landet som helhet: «Aksjon mot innvandrere kan få 100.000 medlemmer», AP, 6. okt. 1987; «Unger, pøbler og rodrever», AP, 1. mars. 1988. Det gis noe informasjon om deltakere på møtene, som for eksempel «Bare 50 møtte frem på stiftelsesmøtet», AP, 12. okt. 1987; «Udramatisk i antirasistisk sone», AP, 25. april 1988. Det finnes imidlertid ingen spesifikke undersøkelser som tar for seg organisasjonens forankring lokalt.

62 Bjørgo, 1989, s. 25, 27–29, 35–37, 53–54. Se også Bjørgo, 2018, s. 45.

63 «Skal slå hard ned på tilhengere av økt innvandring», AP, 25. april 1989; «Vi er ingen pøbel», AP, 26. april 1989; «Ny 'Myrdal-bevegelse' stiftet i dag», AP, 29. april 1989; «Trang start for 'Patriotisk Ungdom'», AP, 2. mai 1989; «'Patriotisk Ungdom' har 500 medlemmer», AP, 23. mai 1989. Andre kilder antyder at medlemstallet var langt lavere, som «Flaut og skremmende», AP, 23. mai 1989.

64 «Grimstad-gutter i 'Patriotisk ungdom'», GA, 27. april 1989; «Patriotisk Ungdom væpner seg», GA, 29. april 1989; «Ingen kampgruppe for FMI», GA, 3. mai 1989. Tvedestrandsposten stiller spørsmål ved om organisasjonen også kan ha forgreninger i deres område, f.eks. «Sørlandet, FMIs 'gullgruve'», TP, 20. juli 1989.

sjonen var involvert i de såkalte raseopptøyene som fant sted i Arendal sensommeren samme år.⁶⁵ Det er også uvisst om elementer derfra siden kan ha funnet veien over i NMI.⁶⁶

Avisene undersøker til en viss grad forbindelsen mellom FMI og det politiske landskapet på Sørlandet. Dette gjelder spesielt forholdet til FrP, som lenge hadde et uavklart forhold til FMI. Forholdet til FrP kompliseres imidlertid ved at partiet var splittet i synet på innvandring. I den tidlige fasen uttrykte liberalistisk orienterte ungdomspolitikere i Arendal FpU seg svært kritisk til FMI, mens den eldre garden i lokallaget så ut til å ha betraktet folkebevegelsen som en relevant alliansepartner.⁶⁷ Dette ser ut til å bryte med det stereotypet bildet av lokal, rotløs ungdom i kretsen rundt Myrdal, og burde derfor undersøkes nærmere. Agderposten har sjelden stoff om den spesifikke forbindelsen mellom grupperinger innen FrP og Myrdal. Et viktig unntak er maktkampen innad i FrPs fylkeslag i 1993, der en Myrdal-vennlig fraksjon tok i bruk drastiske virkemidler for å sikre seg lederskapet i fylkeslaget. I den forbindelse beskriver Agderpostens kommentator hvordan FMIs sympatisører i stor-Arendal opererte i kulissene, og at maktkampen ble drevet frem i dårlig skjult samarbeid med Arne Myrdal.⁶⁸

Rasistiske holdninger

Det er vanskelig å bruke avisene til å vurdere spørsmålet om underliggende rasistiske holdninger i Aust-Agder. I dekingen er det gjennomgående den synlige rasismen som står i fokus, representert ved flyveblader, sjikane, vold eller slagord, og med FMI som direkte eller indirekte avsender.⁶⁹ Til tross for den massive oppmerksomheten Arendal fikk, ble de rasistiske ytringene først og fremst betraktet som overflatekrusninger blant arbeidsledig

65 Unntaket er en notis i artikkelen «Innvandring blir nytt valgkamptema», AP, 22. aug. 1989. Patriotisk Ungdom sier der at de ligger lavt etter alt bråket i byen den siste tiden, og at de ikke ønsker å bli innblandet i noen av disse episodene.

66 «Den organiserte rasismen i Norge», Kk, 30. jan. 1993.

67 Debattinnlegg av Rune Nikolaisen og Geir Spieler i FpU Arendal: «Sa noen galematias?», AP, 4. nov. 1987; «Galimatiaser' nok en gang», AP, 20. nov. 1987; «Takk», AP, 22. des. 1987. For lokale FrP-eres sympati med Myrdal, se «Tar ikke avstand fra FMI!» AP, 22. aug. 1989.

68 «Fylkesparti i oppløsning», AP, 5. feb. 1993

69 For Agderposten, se: «FMI-propagandaen stemplet som rasistisk», AP, 3. juni 1989; «SOS-rasisme gjør 'byen ren'», AP, 9. juni 1989; «Oppspinn og løgn!», AP, 4. aug. 1989; «Vi skulle drepes», AP, 4. aug. 1989; «Grotesk løpeseddel spredd torsdag», AP, 8. aug. 1989; «Føler meg truet», AP, 9. aug. 1989. Tilsvarende i andre aviser: «FMI med rasistisk valg-propaganda», GA, 29. aug. 1989; «FMI-propaganda tolkes rasistisk», TP, 3. juni 1989; «Lærere reagerer på 'FMI-informasjonsstoff' til ungdomsskoleelevene», TP, 20. april 1989; «Elever og lærere sjokkert over rasist-propaganda», AAB, 6. april 1989.

ungdom. På dette området avspeilte Agderposten kanskje den generelle meningsdannelsen som hadde foregått i lokalsamfunnet, men disse oppfatningene hadde også gjenklang i ulike forskningsprosjekter som fant sted på omtrent samme tid. Tore Bjørgos rapport om vold mot innvandrere og asylsøkere i Norge, er allerede nevnt. I tillegg kom Frøydis Eidheims undersøkelse av situasjonen i Brumunddal fra 1993 til omtrent samme resultat.⁷⁰ Statistiske og sosiologiske undersøkelser av nordmenns holdninger til innvandrere på 1990-tallet viste at rasistiske og fremmedfiendtlige holdninger var lite utbredt.⁷¹

Mye tyder også på at den organiserte innvandringsmotstanden må ha kommet som et sjokk på arendalsregionen i 1987. Slik kan det i hvert fall se ut hvis vi kaster et blikk på Agderpostens nyhetsstoff fra perioden før. En gjennomgang av materiale fra begynnelsen av 1970-tallet og frem til 1987, antyder at rasisme primært ble behandlet som noe som angikk andre steder enn Arendal. Temaet ble fortrinnsvis knyttet til spørsmål om «rasehat» i Sør-Afrika eller USA. I den grad det dreide seg om norske saker, var det gjerne snakk om NTB-oppslag fra større byer eller påstander om rasistiske tendenser i norsk innvandringspolitikk.⁷² Dette inntrykket bekreftes også ved et knippe oppslag om det antirasistiske arbeidet i Arendal, som først og fremst er orientert mot strukturelle problemer ved norsk innvandringspraksis.⁷³

På den annen side har forståelsen av rasisme som fenomen endret seg mye de siste tiårene. Det virker lite sannsynlig at oppblomstringen av fremmedfiendtlige holdninger vokste frem i et tomrom. Medienes oppmerksomhet mot utilslørt fysisk eller verbal rasisme i samfunnet kan også ha ført til at spørsmål om underliggende holdninger i mindre grad ble aktualisert. I et intervju fra desember 1986 forklarer lokallagslederen for SOS Rasisme i Arendal, Ingrid Bitar, at rasismen i Arendal er mer skjult enn den vi vanligvis leser om i avisene: «Men også her i Arendal blir utlendinger utsatt for grov sjikanering, som for eksempel telefonterror, tilgrising av biler og mobbing av barn.»⁷⁴ Slik hun så det, var det derfor behov for et lokallag av

70 Eidheim, 1993, s. 54–80.

71 Brochmann, 2003, s. 334–336. For lokale undersøkelser i Arendal, se PA-2979, Arendal internasjonale kultursenter, E01-L0002, brukerundersøkelse blant flyktninger.

72 Se for eksempel «Norge for nordmenn», AP, 18. april 1984; «Innvandrere og politikere», AP, 13. aug. 1984. Der rasisme unntaksvis rapporteres, fremstilles dette som et avvik fra det sørlandske selvbildet, jf. «Mobbes fordi jeg er neger», AP, 8. sept. 1984.

73 «Tyrkisk dans mot rasisme», AP, 6. jul. 1987; «Jacob Aalls redsel», AP, 17. juli 1987; «Innvandring til velferdsstaten Norge», AP, 19. aug. 1987.

74 «Behov for SOS-rasisme gruppe også i Arendal», AP, 19. des. 1986.

SOS Rasisme i byen. Dette avspeiler også en tendens i norsk innvandringshistorie, der spørsmål om underliggende, skjult fremmedfiendtlighet og hverdagsrasisme først virkelig ble satt på dagsordenen i løpet av 1990-tallet, fortrinnsvis som følge av at innvandrere selv brakte temaet inn i offentligheten.⁷⁵ Innvandrernes egne erindringer kan i ettertid fremstå i et annet lys.

Agderposten har forholdsvis lite stoff som borer dypere i innvandrernes egen oppfatning av diskriminering og fremmedfiendtlighet på Sørlandet.⁷⁶ Diskusjonen om rasisme er generelt preget av norske stemmer. I den grad det gjøres forsøk på å innhente andres erfaringer, er budskapet ofte blandet. Enkelte går langt i å frikjenne Arendal for rasismestempelet. Andre forteller om diskriminering og utenforskap.⁷⁷

Behov for supplerende dokumentasjon

De lokale avisene fra Aust-Agder fremstår som en hovedkilde til FMIs nedslag i fylket på slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet. Gjennom hundrevis av avisoppslag får leseren et detaljert bilde av en turbulent og konfliktfull tid. Samtidig kan det hevdes at de lokale avisene i begrenset grad har utnyttet den styrken de har i denne typen saker: deres spesielle kontakt med lokalsamfunnet og de mulighetene dette gir for tilgang til ellers lukkede miljøer. De mindre avisene tenderer mot å betrakte FMI som et fenomen som hovedsakelig hører hjemme i arendalsområdet. Dekningen er enten fraværende eller sporadisk, og det er derfor vanskelig å bruke dem som kilde til omfang og utbredelse av FMIs virksomhet i deres nærområder. I motsetning til dette har Agderposten bred og omfattende dekning av FMI gjennom hele perioden. Mens de øvrige avisene gjennomgående omtaler folkebevegelsen med negative karakteristikk, har Agderposten vært opptatt av at organisasjonen skulle møtes med objektive

75 Dette stemmer overens med tendensen ellers i landet, jf. Brochmann, 2003, s. 332–334. Terskelen for å snakke om diskriminering var relativt høy. Antropologiske undersøkelser av innvandreres opplevelse av etnisk diskriminering i det norske samfunnet på 1990-tallet hadde problemer med å dokumentere denne typen praksiser. Pakistanske innvandrere i Oslo uttalte for eksempel at de kunne registrere at nordmenn ikke likte dem, men at rasisme var et altfor sterkt begrep. Ut fra deres erfaringsbakgrunn med kastesystemet i hjemlandet var forholdene vesentlig bedre i Norge.

76 Jf. Brochmann, 2003, s. 343, med referanse til Lindstad og Fjeldstads undersøkelse av en rekke aviser og nyhetsprogrammer i TV og radio fra 1996, der ett av funnene var at innvandrere i begrenset grad ble brukt som kilder i saker som angikk deres egen situasjon.

77 Se for eksempel artikkelserien «Nytt land – nytt håp», AP, 18. jan., 20. jan., 23. jan., 24. jan. 1992. Innvandrerne er også tilbakeholdende med å dele sine opplevelser, «Trist å ikke være velkommen», AP, 14. aug. 1989. For andre aviser, se: «Mine brev hjem kommer ikke frem!», AAB, 18. juli 1989; «Føler seg krenket av Bakke», GA, 17. april 1993.

journalistiske kriterier. Denne linjen ser til en viss grad ut til å ha kollidert med andre hensyn, der spesielt ønsket om å beskytte lokalsamfunnet har skapt blindsoner i dekningen. Den folkelige mobiliseringen mot FMI ble til dels oppfattet som mulig kime til konflikt, og de fredelige mottiltakene ble dermed, paradoksalt nok, underrapportert. Mer påfallende er kanskje mangelen på kritisk journalistikk rettet mot FMIs lokale oppslutning og utbredelsen av rasistiske holdninger i arendalssamfunnet. På disse og andre områder er det behov for mer dokumentasjon. Det er usikkert hvor mye skriftlige materiale som kan ventes å komme inn til lokale eller sentrale arkivinstitusjoner i tiden som kommer. Det er derfor behov for mer målrettet minneinnsamling som kan supplere den dokumentasjonen som finnes i skriftlige kilder. På denne måten kan man også få et bedre grunnlag for å plassere de lokale tendensene inn i en større sammenheng. Neste kapittel i denne antologien viser hvordan nye muntlige data om den antirasistiske mobiliseringen mot FMI gjør at de lokale tiltakene kan drøftes opp mot en nasjonal og til dels også internasjonal kontekst.

Trykte kilder

Agderposten (Ap)
Aust Agder Blad (AAB)
Dagbladet (Db)
Fædrelandsvennen (Fvn)
Grimstad Adresstidende (GA)
Klassekampen (Kk)
Lillesands-Posten (LP)
Tvedestrandsposten (Tp)

Utrykte kilder

Kuben, Aust-Agder museum og arkiv:
 PA-2756, SOS Rasisme.
 PA-2966, Arendal internasjonale kulturgruppe.
 PA-2979, Arendal internasjonale kultursenter.
 KA0900i-619, Nidarkretsen Flyktningekontor.
 KA0906-619b, Arendal kommune, Hove asylmottak.

Litteratur

Bjørge, T. (1989). *Vold mot innvandrere og asylsøkere* (NUPI-rapport nr. 136). Norsk utenrikspolitisk institutt.
 Bjørge, T. & Carlsen, Y. (1999). *Vold, rasisme og ungdomsgjenger – forebygging og bekjempelse*. Tano Aschehoug.

- Bjørgero, T. (2018). Utvikling og utbredelse av høyreekstremisme i Norge. I T. Bjørgero (Red.), *Høyreekstremisme i Norge: Utviklingstrekk, konspirasjonsteorier og forebyggingsstrategier*. Politiskolen.
- Bjørndahl, G. O. (2020). *Et liv i kamp: Arne Johannes Myrdal 1935–2007*. Gaveca.
- Brochmann, G. (2003). Holdninger, diskriminering og rasisme. I H. Tjelmeland & G. Brochmann (Red.), *Norsk innvandringshistorie: Bd. 3. I globaliseringens tid 1940–2000*. Pax Forlag.
- Eidheim, F. (1993). *Hva har skjedd i Brumunddal? bygdesamfunnet i møte med de fremmede og seg selv* (NIBR-rapport 1993:20). Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Emberland, T. (1994). Nynazisme – En økende trussel? I J.-K. Jørgensen. (Red.), *Kriminalitet i Norge 1994*. Kriminalteknisk forum.
- Hognestad, L. I. & Lamark, H. (2017). Flyktningene kommer! Lokale mediers dekning av flyktningekrisen. *Norsk Medietidsskrift*, 24(2).
- Lunde, H. (1993). *Aller ytterst: De rasistiske grupperingene i dagens Norge*. Antirasistisk senter.
- Mathisen, B. R. (2022). Lokaljournalistens muligheter og utfordringer. I B. K. Fonn, E. L. Hovlid & B. R. Mathisen (Red.), *Presse, profesjon og politikk. Festskrift til Paul Bjerke*. Cappelen Damm Akademisk.
- Nydal, K. (2007). *Sosialmoralisk engasjement og politisk aktivisme: framveksten av en antirasistisk bevegelse i Norge 1975–1988*. Doktorgradsavhandling. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Theien, I. (2023). *Arendal by- og regionhistorie: Bd. 3. Moderne tider: Arendal 1900–2022*. Cappelen Damm Akademisk.
- Tosh, J. (2022). *The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of history*. Routledge.

KAPITTEL 7

Arendal som Norges første antirasistiske sone – opprinnelse, forankring og ettervirkning

Monika Kurszus Håland Aust-Agder museum og arkiv

Abstract: This article examines the origin of the term «anti-racist zone» in Norway. Historically, Norway has had a weak tradition of scholarship on racism, and the history of racism and antiracism has been written primarily from the Oslo-region. But the first «anti-racist zone» in Norway was declared in the Agder region in 1988. The concept soon spread to other Norwegian municipalities. Based on ethnographic and archival research on the background of the declaration in Arendal in April 1988 and contested narratives about the concept's origins, I argue that the 1988 declaration of Arendal as an «anti-racist zone» should be viewed in light of local antiracist activists' involvement in national and transnational networks. The local municipalities needed to be seen as taking an active stance against local racists in the face of the emergence of a strong far-right, anti-immigrant and racist movement known as FMI (The Popular Movement Against Immigration). In this article I argue that the concept of an «anti-racist zone» was diffuse and non-binding for the actors involved, and inconsistent and even contradictory views of what it would actually entail for the municipality made it hard to grasp the idea. The most important «results» of the declaration seem mainly to have been symbolic, and the lack of democratic and transparent decision-making involved in its conception and implementation have made it difficult for Arendal to figure out how to be an anti-racist zone also today.

Keywords: antiracism, anti-racist zone, racism, SOS Rasisme, FMI, local history

Sitering: Håland, M. K. (2023). Arendal som Norges første antirasistiske sone – opprinnelse, forankring og ettervirkning. I K. Vadum, K. H. Grødum & T. Olsen (Red.), *Utenforskap, stigmatisering og fremmedfrykt på Agder: 1860 til i dag* (Kap. 7, s. 147–164). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.201.ch7>

License: Attribution 4.0 International (CC-BY-NC-ND 4.0)

Innledning

23. april 1988 ble Arendal erklært som Norges første antirasistiske sone. Dette skjedde parallelt med at Folkebevegelsen mot innvandring (FMI) avholdt landsmøte på Central Hotel noen hundre meter unna. Fra et lokalt perspektiv er erklæringen en viktig del av stedets nyere historie. I en presset situasjon ga byens befolkning et tydelig budskap om at de tok avstand fra den tiltakende fremmedfiendtligheten som ble assosiert med området. Samtidig har erklæringen relevans også i en større sammenheng. Den antirasistiske sonen i Arendal var nemlig den første i en bølge av tilsvarende soner som ble etablert i andre deler av landet. Slik sett har den antirasistiske sonen i Arendal også bredere interesse som del av nyere norsk politisk historie.

Likevel er det mer eller mindre fullstendig mangel på tidligere forskning som tar tak i dette fenomenet, enten fra et lokalt perspektiv eller i lys av mer generelle studier av de antirasistiske bevegelsene i landet som helhet.¹ Dette i seg selv tilsier at fenomenet bør undersøkes nærmere. Slike undersøkelser er dessuten relevante fordi den antirasistiske sonen i Arendal er heftet med en rekke ubesvarte spørsmål knyttet til fenomenets opprinnelse, forankring og ettervirkning. Sonens betydning som vedvarende del av Arendals selvforståelse, innebærer at disse spørsmålene kan ha betydning også i vår egen tid.

Det forrige kapitlet i denne antologien argumenterer for nødvendigheten av å samle inn muntlig minnemateriale som kan supplere vår kunnskap om FMIs lokale nedslag på Agder. Formålet med den følgende undersøkelsen er å bruke skriftlige og muntlige kilder til å kaste nytt lys over Arendal som antirasistisk sone, ikke bare i 1988, da sonen ble etablert, men også i ettertid.² Jeg retter i den sammenheng søkelyset mot tre underproblemstillinger som hver for seg bidrar til en mer helhetlig forståelse av fenomenets betydning. For det første vil jeg med bakgrunn i nye data se på hvordan frivillige organisasjoner i Arendal har hatt en hittil underkjent betydning for etableringen av sonen. For det andre vil jeg diskutere hvor godt forankret sonen var i det politiske miljøet i byen. For det tredje vil jeg diskutere sonens virkningshistorie ved tilsvarende etableringer i andre

1 Bjørge & Carlsson, 1999; Bjørndalen, 2022; Nydal, 2007; Theien, 2023.

2 I likhet med Kristoffer Vadums kapittel i inneværende antologi er dette kapitlet skrevet som del av prosjektet «Innvandringsmotstand og antirasisme på Agder fra 1960-tallet til i dag», som er et samarbeid mellom Aust-Agder museum og arkiv IKS og ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter.

områder av landet, med vekt på de debattene som oppsto om hva en slik sone kan og bør være.

Undersøkelsens bruk av muntlige kilder har sammenheng med at det er påfallende lite dokumentasjon knyttet til den antirasistiske sonen i arkivene fra Arendal kommune. I det kildearbeidet som er gjort i tilknytning til dette kapitlet, har jeg spesielt vært på jakt etter utdypende offentlige arkivalia som spesifikt kan knyttes opp mot politisk eller administrativ behandling av fenomenet. Dette er også noe av grunnen til at jeg personlig har engasjert meg i dette prosjektet. I mitt arbeid som arkivar ved Aust-Agder museum og arkiv har jeg flere ganger fått forespørsler om dokumentasjon knyttet til etableringen av den antirasistiske sonen i Arendal. Disse søkene har så langt ikke gitt noen resultater.

Mangel på kildemateriale i de offentlige arkivene, innebærer at problemstillingene først og fremst belyses ved utvidet dokumentasjons- og minneinnsamling som spesifikt er foretatt i sammenheng med dette prosjektet. Det primære datamaterialet i undersøkelsen er først og fremst kvalitative intervjuer med mennesker som hadde en sentral plass i politikken og det frivillige antirasistiske arbeidet i Arendal på slutten av 1980-tallet. For å få en referanseramme til betydningen eller konsekvensen av dette arbeidet har noen av informantene hverken jobbet i kommunen, vært politisk aktive eller vært engasjert i det antirasistiske arbeidet. Jeg har intervjuet til sammen 13 personer.³ I tillegg til kvalitative intervjuer har jeg selvsagt også støttet meg på andre kilder, primært arkivmateriale og aviser.⁴ Offentlige arkiver etter Arendal kommune, hovedsakelig fra perioden 1987–1989, vil generelt gi en viktig rammeforståelse av de administrative og politiske prosessene rundt det som skjedde i Arendal på slutten av 1980-tallet.

3 Følgende informanter er representert i utvalget: Informant 1, 2 og 3: sentrale aktører i SOS Rasismes lokallag i Arendal. Informant 4 og 5: ansatt ved Nidarkretsens Flyktningekontor. Informant 6: varaordfører i Arendal da sonen ble erklært. Informant 7: kommunedirektør i Arendal kommune da intervjuet ble gjennomført, og dessuten leder for Nidarkretsen fra begynnelsen av 1990-tallet. Informant 8: sentral aktør i Blitzmiljøet på 1980- og 1990-tallet. Informant 9: Asylsøker som kom til Arendal i 1987 og siden har bodd og arbeidet i byen. Informant 10: Ung opposisjonspolitiker. Informant 11 og 12: saksbehandlere i Arendal kommune som jobbet med Handlingsplanen mot rasisme og diskriminering. Informant 13: elev ved Arendal gymnas på slutten av 1980-tallet, men ikke politisk engasjert. Alle informantene har samtykket til at intervjuene kan brukes til forskning og utstillingsarbeid. Selv om ingen av dem har bedt om å bli anonymisert, er de garantert anonymitet i henhold til NSD-godkjenningen. Enkelte av informantene hadde likevel roller og posisjoner på den tiden og var offentlig kjent gjennom sitt politiske virke eller engasjement i det antirasistiske arbeidet.

4 Agderposten var eneste lokalavis for Arendal i denne perioden. Avisen har i særlig grad vært brukt for å finne ut hvem som engasjerte seg, hva som ble debattert, og hvordan prosessene rundt det antirasistiske arbeidet ble fremstilt i lokalavisen i perioden juni 1987–2023. De kommunale arkivene det er søkt i, er KA0906-121a-e, Arendal kommunes rådmannsarkiver i perioden 1984–2000 og KA0900i-619, arkivene etter Nidarkretsens Flyktningekontor.

På Aust-Agder museum og arkiv finnes det i tillegg arkiver fra noen av de sentrale aktørene rundt det antirasistiske arbeidet i Arendal som har vært viktige kilder i dette arbeidet.⁵

Erklæring fra en by i krise

Da ordfører Ivar Bollmann Pedersen erklærte Arendal som antirasistisk sone 23. april 1988, var den trivelige lille sørlandsbyen i ferd med å få et omdømme som sentrum for en ny type organisert innvandringsmotstand i Norge. I månedene før hadde den nystiftede organisasjonen Folkebevegelsen mot innvandring klart å knytte nye assosiasjoner til stedet. Selv om FMI var blitt stiftet som en landsomfattende organisasjon i Haugesund 4. oktober 1987, ble koblingen til Arendal spesielt tydelig ved at formannen, Arne Myrdal, hadde sin base i området. Myrdals kontroversielle utsagn og brede dialekt ville kanskje i seg selv virket i en slik retning, men i tillegg ble tilknytningen til Arendal konkretisert ved at organisasjonen valgte å legge sine landsmøter til byen. Spekulasjonene om at møtene kunne utarte i sammenstøt med militante antirasister, da særlig fra Blitzmiljøet, preget offentligheten, både lokalt og nasjonalt. Med massiv medieoppmerksomhet ble Arendal iscenesatt som en gryende rasistby.⁶ I forkant av FMIs første store landsmøte 23. april 1988 ble det derfor mobilisert bredt på lokalplan for å kunne møte FMI med fredelige motdemonstrasjoner, særlig i regi av SOS Rasismes lokallag i Arendal. Målet var et fredelig motiltak som kunne vise omverdenen at byen var mer enn rasisme. Mens Blitz demonstrerte utenfor FMIs møtelokaler, samlet store menneskemengder seg på Kanalplassen noen hundre meter unna for å markere sin motstand ved appeller, musikk og andre kulturinnslag. I den sammenheng leste ordføreren opp erklæringen som gjorde Arendal til antirasistisk sone.⁷

Ordførerens erklæring ble støttet av et samlet politisk miljø. Til stede på Kanalplassen var både stortingsrepresentanter og lokalpolitikere.⁸ Til tross for bred politisk oppslutning er det imidlertid ingenting som tyder

5 Det gjelder arkivene etter PA-2756, SOS Rasisme; PA-2740, Arendal Røde kors; PA-2523, LO Aust-Agder; PA-2979, Samorganisasjonen i Arendal og Internasjonalt kultursenter.

6 Bjørge & Carlsson, 1999, s. 126–128.

7 For hendelsesforløpet i en større sammenheng, se Theien, 2023, samt Kristoffer Vadums kapittel tidligere i denne antologien. Erklæringen stod på trykk i Agderposten 25. april 1988.

8 Khalid Salimi fra Antirasistisk senter, stortingsrepresentantene Tore Liltvedt (H), Stein Ørnhøi (SV), Helga Haugen (KrF), Jon Michelet (AKP). Lokalpolitikere Einar Fløystad (V), Tønnes Larsen (SP), Rune Nicolaisen (FrP) og Lars Kvam som representant for kampanjen JA til et fargerikt fellesskap, Fvn 20. april 1988.

på at erklæringen hadde vært gjenstand for politisk behandling i forkant av møtet.⁹ Det gjenspeiles også i erklæringens innhold; den sier lite om hva kommunen som politisk og administrativ enhet skulle foreta seg for å fremstå som en antirasistisk sone. Det er individet, snarere enn de kommunale institusjonene, som står i sentrum. Byens innbyggere skulle aktivt hindre at fordommer og rasistisk mobbing fikk grobunn i byen. De skulle påse at byen ikke ble nedskriblet av rasistiske slagord, eller at krenkende materiell ble distribuert i nærmiljøet. De skulle hindre at rasistiske organisasjoner fikk fotfeste i byen, og arbeide for økt kontakt mellom innvandrere og arendalitter. Arendal skulle bli kjent som en by der alle hadde like rettigheter, og der folk respekterte og verdsatte hverandre, til tross for forskjeller i hudfarge, tro, politisk oppfatning og kulturbakgrunn.¹⁰

Dette var verdier byens innbyggere lett kunne samle seg rundt. Samtidig er det påfallende at en enkelt gruppering spesielt løftes i erklæringen, nemlig SOS Rasismes lokallag i Arendal. For i tillegg til anmodningene til byens innbyggere blir det til slutt spesifisert at brudd på erklæringen skal meldes nettopp til SOS Rasismes lokallag. Vektleggingen av denne organisasjonen på dette området står i kontrast til kommunens sterkt tilbaketrunkne rolle i erklæringen generelt. Hva kan dette komme av? Et mulig svar på dette kan man få ved å se nærmere på prosessene som gikk forut for erklæringen. Det gir grunnlag for å betrakte den antirasistiske sonen fra nye perspektiver. La oss først se nærmere på hvordan ideen til en slik sone kan ha oppstått.

Ulike opphavsfortellinger

Det kildematerialet jeg har samlet, antyder at det finnes ulike opphavsfortellinger om den antirasistiske sonen. Man kan skille mellom et hovednarrativ, som har rådet grunnen i offentligheten i tiden som har gått etter at sonen ble etablert, der initiativet ble knyttet til ordfører Ivar Bollmann Pedersen. Dette narrative har stadig blitt gjentatt i avisartikler og intervjuer som ser tilbake på hendelsene i 1988.¹¹ Ettersom det var ordføreren som leste opp erklæringen, er ikke dette spesielt overraskende.

9 Det finnes ingen dokumenter i rådmannsarkivene fra Arendal kommune våren 1988 som vitner om at erklæringen hadde vært gjenstand for politisk behandling i forkant av møtet på Kanalplassen 23. april 1988.

10 AP, 25. april 1988

11 AP, 11. april 2014, 19. mars 2016, 8. juni 2018, AT, 11. juni 2018, Fvn, 15. april 2011.

Samtidig har mine undersøkelser avdekket konkurrerende narrativer, der det hevdes at flere andre aktører samarbeidet med ordføreren om å utforme innholdet i erklæringen. Dette antydes også i kilder fra samtiden, som i en artikkel fra Fædrelandsvennen 20. april 1988 der det nevnes at ordføreren «for lengst og i samarbeid med to arrangører» har gjort ferdig erklæringen han skal presentere på talerstolen tre dager senere.¹² Hvem disse arrangørene var, sies det ingenting om. Men opplysningene stemmer godt med data jeg har innhentet fra to ulike informanter. På den ene side har en sentralt plassert informant i kommuneadministrasjonen hevdet at initiativet trolig kom fra det nyopprettede flyktningekontoret i Arendal.¹³ Et tilsvarende konkurrerende narrativ er også presentert av en sentral informant fra SOS Rasismes lokallag i Arendal. Ifølge henne oppsto ideen til den antirasistiske sonen da hun sto og pusset tennene:

[...] så ser jeg på speilet mitt. Der hadde jeg et lite klistremerke, et sånn atomfri sone
[...] jess, der har du det. Antirasistisk sone!¹⁴

Sitatet ovenfor utgjør kjernen i den følgende undersøkelsen. Det sies der tydelig at initiativet til sonen kom fra SOS Rasisme. Flyktningekontorets rolle som initiativtaker til sonen har det dessverre ikke vært mulig å undersøke nærmere. Det har heller ikke vært mulig å få kontakt med Bollmann Pedersen med spørsmål om dette. Men opplysningen angående SOS Rasisme stemmer godt med innholdet i erklæringen, der lokallaget ble definert som rapporteringsinstans for eventuelle brudd på sonens retningslinjer. Samtidig stemmer dette også godt med den sentrale posisjonen lokallaget kan ha hatt som arrangør av folkemøtet på Kanalplassen, og mer generelt, deres betydning for det antirasistiske arbeidet som foregikk i byen på denne tiden.

SOS Rasisme var uten tvil en av de helt sentrale pådriverne i det lokale antirasistiske motstandsarbeidet mot FMI. SOS Rasisme var en internasjonal organisasjon som etablerte seg i Norge i 1985, og med et lokallag i Arendal i 1986. Til å begynne med var lokallaget i Arendal engasjert i enkelthendelser rundt om i distriktet, men vinteren og våren 1988 tilspisset konfrontasjonen mellom innvandringsmotstanderne og antirasistene

12 Fvn, 20. april 1988.

13 Informant 7: «Jeg tror det var sånn, at initiativet og ideen bak å få erklært Arendal som anti-rasistisk sone, og få Bollmann til å gjøre det, tror jeg kom fra flyktningekontoret [...]»

14 Informant 1.

seg.¹⁵ Lokallaget ble tvunget inn i en mer samordnet aksjonsform som også på landsbasis var blitt helt nødvendig da FMI og andre høyrepopulistiske grupperinger ble mer og mer artikulerte i sine opptredener. Antirasistene ble stadig utfordret av FMI til å ta i bruk nye og sterkere metoder i direkte konfrontasjoner, og arbeidet gikk over i en mer handlingsorientert aktivisme som også ble mer målrettet. Man skulle forsøke å samle så mange antirasister som mulig for å hindre en-til-en-situasjoner og slik unngå vold.¹⁶ En av informantene fortalte om hvordan de jobbet, noe som var helt i tråd med denne nasjonale strategien: «Skal vi vinne dette må vi ha med oss bestemødre og barn. Og det greide vi. Vi var bare opptatt av bredden. Vi skulle ha med alle politikerne, vi skulle ha med bredden. Det var vi veldig opptatt av.»¹⁷ Antirasistene i Arendal var uerfarne demonstranter og trengte drahjelp da de jobbet med program til arrangementet på Kanalplassen. Byens politikere, handelsstand og næringsliv ble viktige samarbeidspartnere for å få til et godt arrangement, hvor målet var å flytte fokus fra FMIs budskap, og samtidig sende et tydelig signal om at FMI ikke var ønsket i byen. Antirasistene ville også at arrangementet skulle inneholde «noe mer». Den lokale antirasistens idé om den antirasistiske sonen var det lille ekstra som kunne forhindre at FMI fikk utfolde seg i sentrum med rasistisk propaganda i ytringsfrihetens navn. SOS Rasisme var den sentrale organisasjonen som samlet andre aktører til felles front mot FMI.

Samtidig fremstår SOS Rasisme som en svært relevant initiativtaker til den antirasistiske sonen dersom vi ser nærmere på det nettverket lokallaget i Arendal var en del av. Knut Nydals studie av fremveksten av den antirasistiske bevegelsen i Norge viser at mange av lokallagene hadde sterk forankring i Antirasistisk senter i Oslo, der SOS Rasisme sentralt også hadde sitt hovedkvarter.¹⁸ Flere av informantene mine hadde god kontakt med sentrale personer ved Antirasistisk senter. Mye av det antirasistiske arbeidet her til lands hadde også nær sammenheng med det som skjedde andre steder i Europa, særlig i Storbritannia. På bakgrunn av dette har jeg i samarbeid med sosialantropolog Sindre Bangstad jaktet på internasjonale spor etter begrepet antirasistisk sone. Vi oppdaget at begrepet ble beskrevet i Paul Gilroy's monografi *There Ain't No Black in the Union Jack*.¹⁹

15 PA-2756, SOS Rasisme, A01 møtebok.

16 Nydal, 2007, s. 377–378.

17 Informant 2.

18 Nydal, 2007, s. 19–30.

19 Gilroy, 2002, s. 180–181.

Her skriver Gilroy kritisk om de antirasistiske initiativene til det Labour Party-kontrollerte Greater London Council (GLC) i året 1984. GLC ble i 1984 ledet av Labour Partys Ken Livingstone. Han hadde kommet til makten som sjef for GLC i 1981 og ville gjerne holde på makten frem til valget i 1986. Bakteppet for GLCs vektlegging av antirasisme var en serie rapporter som dokumenterte utbredt rasistisk trakassering og hatforbrytelser mot leietakere med pakistansk og bangladeshisk bakgrunn i ulike boligfelt i Øst-London. Etter Livingstone og Labours valg til GLC i 1981 etablerte GLC en etnisk minoritetskomité. Som en del av en rekke antirasistiske initiativer introdusert av GLC i 1984, erklærte GLC også London som en *antirasistisk sone*. Gilroy skriver:

The centrepiece of the GLC's anti-racist strategy was the declaration of London as an «anti-racist zone» and the announcement that 1984 was to be an anti-racist year in which the struggle against racism would be a continual and primary focus of the council's work.²⁰

Både Antirasistisk senter, med dets daværende direktør Khalid Salimi, og SOS Rasisme hadde nær kontakt med Institute for Race Relations (IRR), og dets tidligere leder, Ambavalaner Sivanandan. Dermed kan man bli fristet til å tro at begrepet *antirasistisk sone* fant veien til de lokale SOS Rasisme-aktivistene i Arendal via SOS Rasisme i Oslo. Det kunne også vært nærliggende å implisere at IRR og Sivanandan delte ideer og strategier med det internasjonale antirasistiske miljøet. Det bemerkelsesverdige i denne sammenhengen er likevel at Sivanandan og IRR langt fra var entusiastiske tilhengere av GLCs strategier mot rasisme i London under Livingstones styre fra 1981 til 1986. Tvert imot. Vi har ikke funnet noen referanser til begrepet *antirasistiske sone* i Sivanandans samlede verk, og ingen indikasjoner på at han hadde noen rolle i å tenke ut eller plante dette begrepet i andre miljøer.²¹ Med bakgrunn i dette må jeg konkludere med at selv om begrepet *antirasistisk sone* mest sannsynlig har sin opprinnelse andre steder enn Arendal i 1988, og har en bestemt link til London i 1984, og derfor sannsynligvis allerede har vært «i luften» i internasjonale antirasistiske miljøer som da også inkluderte Norge, kan det faktisk ha

20 Gilroy, 2002, s. 181.

21 Sivanandan, 2008.

vært lokale antirasister i Arendal som først introduserte begrepet i norsk sammenheng.²²

Ser man på det som ellers skjedde i samfunnet på slutten av 1980-tallet, er det heller ikke så underlig at begrepet *antirasistisk sone* kommer på banen, hverken i Europa eller i Arendal. Man kan på mange måter snakke om at opprettelse av denne typen «frisoner» var i vinden. Fellestrådet for det Sørige Afrika hadde lenge arbeidet for boikott og sanksjoner knyttet til Norges handel med Sør-Afrika. Takket være deres innsats ble flere og flere kommuner på slutten av 1980-tallet erklært som apartheidfrie soner. Kommunestyrene i de respektive kommunene ba innbyggere og butikker om ikke å omsette varer fra Sør-Afrika.²³ Samtidig dukket det også opp atomfrie soner, i Norden, i Europa og verden for øvrig, der hensikten var å hindre opprustning av atomvåpen. Informanten fra SOS Rasismes lokallag i Arendal henviser også selv til at ideen om en antirasistisk sone kom etter at hun hadde sett et klistremerke med teksten *Atomfri sone*. Organisasjonen Nei til Atomvåpen brukte også ved flere anledninger begrepet *Atomvåpenfri sone*.²⁴ På bakgrunn av dette er det nærliggende å tro at dette begrepet var allment kjent og brukt i kombinasjon med den kjente logoen og påskriften *Nei til atomvåpen*.

Sonens forankring

Dersom de alternative narrativene om den antirasistiske sonens opprinnelse stemmer, blir det også lettere å forstå hvorfor den antirasistiske sonen har etterlatt seg lite dokumentasjon i de offentlige arkivene fra Arendal kommune. Dersom initiativet til sonen vokste frem i skjæringsfeltet mellom det offentlige og det private, er det mulig å tenke seg at saken aldri var oppe til politisk behandling i kommunestyret. Dermed er det heller ikke så rart at det ikke finnes noe vedtak i saken.

22 Jeg har søkt i Nasjonalbibliotekets aviser, og begrepet dukker i norsk mediesammenheng første gang opp i Klassekampen 14. april 1988, hvor begrepet lanseres i forbindelse med forhåndstale av arrangementet som Antirasistisk senter og SOS Rasismes lokallag i Arendal planla på Kanalplassen den 23. april 1988.

23 Kroglund, 1999, s. 59.

24 Helt siden begynnelsen av 1960-tallet ble begrepet *Norden Atomfri sone* brukt på paroler og bannere ved demonstrasjoner arrangert av Kampanjen mot atomvåpen, f.eks. gis en rekke treff på www.digitalmuseum.no og Dagbladets fotoarkiv på Norsk Folkemuseum. Klistremerket som kan ha vært til inspirasjon for informant 1, viser den kjente logoen til organisasjonen Nei til atomvåpen som ble brukt på alt fra klistremerker til vesker og t-skjorter. Organisasjonen ble stiftet i 1979 og arbeider for å bygge ned atomvåpenarsenaler og etablere Norden som en atomvåpenfri sone, Store Norske leksikon.

Samtidig innebærer dette at sonen allerede fra starten fikk en svak forankring blant de ulike politiske partiene i Arendal. De stilte seg riktignok bak erklæringen på Kanalplassen, men uten foregående politisk behandling kan dette ha virket som en symbolhandling de ikke nødvendigvis følte noen forpliktelse til å følge opp med politiske virkemidler. Dette antydes også av de intervjuene jeg har gjort blant politikere som var aktive på denne tiden. For politikerne var sonen først og fremst et virkemiddel for å hankses med byens negative omdømme. Som en informant uttrykte det: «Når han [Arne Myrdal] begynte å marsjere i gatene, så skjønnte vi at [...] det ville være fryktelig dårlig reklame for Arendal å ha det stempelet som nazibyen eller rasistbyen [...] så sånn sett skjønnte vi at noe måtte gjøres.»²⁵ En annen informant uttrykker seg på lignende måte: «Jeg tror jo at den sonen ble kjent gjennom at vi lagde den, men at det var noe fysisk, det tror jeg egentlig ikke ... men at det hadde en viss betydning for å rette opp bildet av Arendal som rasistby, det hadde den.»²⁶ Politikere jeg har intervjuet, sier generelt lite om de praktiske konsekvensene av sonen. Omdømmeproblemene virket viktigere å håndtere enn spørsmålene om fremmedfiendtlighet og rasisme.

Alt i alt fremstår den antirasistiske sonen som løst forankret, og mangel på oppfølging gjaldt også innen kommuneadministrasjonen. Uten noe politisk vedtak var det ikke naturlig for administrasjonen å arbeide konkret med denne problematikken. Det ble ikke satt i gang arbeid for å innarbeide sonen i bylivet, og sonebegrepet og soneproblematikken ble ikke utdypet nærmere. Det betyr selvsagt ikke at det var mangel på forebyggende arbeid i kommunen. Dette arbeidet skilte seg likevel ikke vesentlig fra det arbeidet som foregikk andre steder i landet, som ikke fikk status som antirasistiske soner. Fra slutten av 1980-tallet stilte kommunen, og da særlig Nidarkretsen flyktningekontor, seg bak en rekke initiativ som hadde til hensikt å demme opp for de massive omdømmeproblemene som rammet byen.²⁷ Selv om disse initiativene kan betraktes som naturlige bestanddeler i en antirasistisk sone, er det likevel viktig å understreke at erklæringen aldri ser ut til å ha

25 Informant 6.

26 Informant 10.

27 På slutten av 1980-tallet ble det etablert flere tiltak i Arendal som hadde som formål å være møteplasser mellom lokalbefolkningen og innvandrere, blant annet Internasjonalt Kultursenter som ble åpnet i 1990 av FNs høykommissær for flyktninger, Thorvald Stoltenberg. SOS Rasisme og Nidarkretsen Flyktningekontor var blant noen av stifterne. To integreringstiltak etablerte seg etter hvert ved kultursenteret: «Silkeveien», et prosjekt hvor innvandrerkvinner skulle utvikle og selge produkter i silke, og Internasjonalt marked, som skulle være en fargerik møteplass på tvers av kulturer, PA-2979, Arendal Internasjonale kultursenter og munkehaugen.no

blitt forankret, videreutviklet eller revidert i en retning som skulle tilsi at slike tiltak ble initiert. Det finnes heller ingen strategidokumenter eller handlingsplaner fra den tiden som definerte sonens praktiske betydning. Sonen forble et handlingsimperativ rettet mot byens individuelle innbyggere. Det er imidlertid godt kjent at flere av de kommunale tiltakene som ble opprettet etter at Arendal ble erklært som antirasistisk sone, springer ut av et sterkt ønske om og behov for å gjøre noe med byens omdømme. Det er ingen tvil om at mange av de tiltakene og arrangementene som oppsto i etterkant, føyer seg inn i rekken av svært viktig forebyggende antirasistisk arbeid som ble gjort i kommunen på slutten av 1980- og begynnelsen av 1990-tallet. Man måtte vise at man gjorde noe med rasismestempelet som byen hadde fått. I stedet for å bli en samlende paraply for det antirasistiske arbeidet, ble sonen et virkemiddel som kunne bøte på byens omdømme.²⁸

Forpliktelsen til å følge opp erklæringen var dermed først og fremst noe som ble overlatt til byens innbyggere, slik ordlyden også bærer preg av. I den sammenheng kunne man kanskje tenke seg at SOS Rasisme følte et spesielt kall. Erklæringen nevner som sagt at virksomhet som var i strid med sonens intensjon, skulle meldes nettopp til lokallaget. Intervjuene jeg har gjort, antyder imidlertid at de lokale antirasistene hadde et ambivalent forhold til sonens praktiske sider. Under planleggingen av arrangementet på Kanalplassen mente SOS Rasisme at den antirasistiske sonen trengte et tydelig innhold for å bli det verktøyet byen trengte for å holde Myrdal borte: «Man kan si at det ikke var så gjennomtenkt det vi gjorde, men det var et middel for å få noe innhold, både på det møtet, men også for å beskytte byen og gi ansvar til borgerne og gjøre de bevisste rundt dette her da.»²⁹ Men selv om lokallaget ønsket å bevisstgjøre folk gjennom erklæringen, hadde de ingen intensjon om å jobbe aktivt med praktisk oppfølging av sonen i etterkant: «Vårt arbeid besto jo mye mer av det vi holdt på med, vi lagde sommerleirer, vi lagde aktiviteter for ungdom og vi prøvde å få til en del sånne positive ting som folk kunne samle seg rundt.»³⁰ I likhet med andre aktører i den antirasistiske bevegelsen på denne tiden var lokallaget utpreget handlingsorientert. Holdningskampanjer var lite interessant. Som en av informantene uttrykte det: «[...] denne kampanjen 'JA til et fargerikt fellesskap', for SOS Rasisme var dette veldig svakt. Alle kunne

28 Theien, 2023, s. 246–250, se også Kristoffer Vadums kapittel tidligere i denne antologien.

29 Informant 1.

30 Informant 1.

jo ... Fargerikt fellesskap: So what! Og det var der SOS Rasisme var, at det faktisk var en jobb man måtte gjøre før dette fellesskapet er reelt.»³¹

Sonen ble raskt utsatt for mye kritikk. Arne Myrdal tordnet mot ordførerens engasjement og var raskt ute med å påpeke et demokratisk dilemma ved erklæringen: «Skal rasister nektes adgang til byen nå?»³² Dette var et betimelig spørsmål, siden hverken politikerne eller SOS Rasisme hadde tenkt så mye på hvordan de skulle håndtere sonen i tiden etter. Debatten rundt sonen stilnet imidlertid fort, og utover våren og sommeren 1988 dabbet debatten helt av.³³ Den blusset imidlertid opp igjen våren 1989, da FMI på nytt skulle avholde landsmøte i byen, og fra Agderpostens lokale synspunkt ble også den antirasistiske sonen fremstilt som en mulig kime til konflikt. Noe av kritikken gikk også på de mangelfulle politiske prosessene rundt etableringen av den antirasistiske sonen. Hvem hadde gitt ordføreren fullmakt til å erklære Arendal som antirasistisk sone? Agderposten var svært skeptisk til tanken om en slik sone fordi det stred mot prinsippet om ytrings- og meningsfrihet, og i en lederartikkel 13. april 1989 ble den antirasistiske sonen omtalt som en talemåte uten reelt innhold og uten effekt.³⁴ Etter hvert fikk erklæringen mer kritikk, spesielt da sonen førte med seg muligheter for opptøyer i forbindelse med FMIs fornyede møtevirksomhet året etter. Til tross for kritikken ble sonen utvidet ved kommunesammenslåinger uten videre behandling. I 1992 ble Arendal og de omkringliggende kommunene Moland, Øyestad, Hisøy og Tromøy slått sammen til en storkommune, og i den forbindelse sendte SOS Rasisme inn forslag til bystyret om at den antirasistiske sonen burde utvides til å gjelde hele området som nå var Arendal kommune. Bollmann Pedersen uttalte i den sammenheng:

Det er ikke nødvendig å behandle denne saken spesielt, og på nytt. Jeg mener at den antirasistiske sonen automatisk er blitt utvidet til å også gjelde Tromøy, Hisøy, Moland og Øyestad fra nytt år. Det er en følge av kommunesammenslåingen. Så lenge ingen foreslår noe annet ser jeg ingen grunn til at Bystyret skal foreta noen ny erklæring.³⁵

31 Informant 1.

32 AP, 25. april 1988.

33 For mai 1988 er det 10 treff i Agderposten på *antirasistisk sone*, i juni kun 2 treff. For resten av 1988 har jeg ikke fått noen treff på dette søkeordet. I 1989 blusser debatten opp igjen, og fra april–desember har jeg fått 18 treff. I 1990 skrives det like mye om det, men fra 1991 avtar dette dramatisk, og noen år (1994 og 1996) er det ikke skrevet noe om dette i Agderposten i det hele tatt.

34 Om dette, se Kristoffer Vadums kapittel tidligere i denne boken.

35 AP, 13. mars 1992.

Heller ikke i denne sammenheng er det mulig å finne spor av politisk debatt eller formalisert behandling, og det ble aldri noen reell debatt om innholdet i den antirasistiske sonen.³⁶

Sonens ettervirkning

Denne mangelen på debatt om den antirasistiske sonen i Arendal, både i offentligheten generelt og i politiske fora mer spesielt, er litt overraskende dersom man sammenligner med tilsvarende prosesser andre steder i landet. Fra og med begynnelsen av 1990-tallet har en rekke kommuner, institusjoner, byer og fylkeskommuner erklært seg som antirasistiske soner.³⁷ Et fellestrekk ved opprettelsen av mange av disse nye sonene er at de ga kimen til ganske omfattende politisk debatt om hva som skulle være det reelle innholdet i en slik sone. Debattene har i den sammenheng også blitt vridd i nye retninger. Mens ordskiftet i Arendal i all hovedsak handlet om hvorvidt sonen egentlig hadde noen hensiktsmessig funksjon som motvekt mot FMIs virksomhet, har senere debatter andre steder i større grad rettet søkelyset mot det demokratiske dilemmaet som melder seg når et territorium defineres på denne måten. Disse debattene reiser dermed problemstillinger Arne Myrdal i sin tid var ganske alene om å fremsette. Mot denne konteksten er det også påfallende at Arendal som Norges første antirasistiske sone ikke selv har tatt opp dette temaet til diskusjon. En slik diskusjon kunne eksempelvis ha vært relevant da kommunen vinteren 2021 nok en gang befestet sin status som antirasistisk sone.³⁸ Mangel på offentlig debatt ved denne anledningen har sitt motstykke i at kommunen helt konkret har brukt sonen for å begrense handlingsrommet til ytterliggående innvandringsmotstandere. Det skapte for eksempel mye debatt da Arendalsuka i 2019 nektet flere organisasjoner å delta i arrangementer,

36 Jeg har ikke funnet noe om denne saken i rådmannsarkivene i den aktuelle perioden 1990–1991, KA0906-121c og d.

37 Mange kommuner og fylkeskommuner erklærte seg som antirasistiske soner kort tid etter erklæringen i Arendal. I 1999 gjennomførte Antirasistisk senter en kartlegging for å se hvordan ideen med antirasistiske soner hadde spredd seg rundt om i landet. Medio mars 1999 hadde de registrert at 7 fylkeskommuner, 34 kommuner, en bydel i Oslo og 22 restauranter og hoteller og tre læresteder hadde erklært seg som antirasistiske soner. Lunde, 1999, s. 29.

38 *Handlingsplan mot rasisme og diskriminering* ble vedtatt av Arendal bystyre 18. februar 2021, sak 35/2021. Der står det skrevet at Arendal er en antirasistisk sone, men det ble ikke stilt spørsmål ved begrepet hverken i utvalgsbehandlingene eller i bystyremøtet.

spesifikt begrunnet med at Arendal er en antirasistisk sone.³⁹ Ved samme anledning ble det også hevdet at den var forankret i et politisk vedtak. I denne og andre sammenhenger er begrepet brukt som en selvfølgelighet. Hvorfor har de teoretiske problemstillingene rundt sonen vært så lite oppe i det offentlige ordskiftet i nettopp Arendal? Jeg skal peke på noen mulige forklaringer.

En mulig forklaring, som jeg allerede har vært inne på, er at begrepets opprinnelse i skjæringspunktet mellom offentlige og private interesser gjorde at sonen aldri riktig ble omsatt i konkrete politiske virkemidler. Den forble dermed en selvfølgelighet uten reell forankring og tyngde i samfunnet. Samtidig var sonen tuftet på personlig engasjement. Datamaterialet viser at nesten alle informantene som har engasjert seg i denne saken, har personlige motiv for sitt engasjement. De er, eller har vært, gift med og har barn sammen med mennesker med innvandrerbakgrunn, som selv har opplevd rasisme og diskriminering. Bakgrunnen for at saken igjen ble satt på dagsordenen i bystyret i 2021, var også ordførerens personlige engasjement.⁴⁰ Når det gjelder noen av de sentrale politikerne, er det åpenbart at det bak det politiske engasjementet også ligger sterke personlige følelser som kan ha hindret en politisk dialog i langt større grad enn man har sett andre steder i landet, der debattene synes å være av en mer prinsipiell karakter.⁴¹ Historien om Arendal som antirasistisk sone er på mange måter personlige historier om folk som tok byen tilbake, men også om sterkt personlig engasjement.

Kanskje kan også historien om den antirasistiske sonen tolkes gjennom det den franske sosiologen Maurice Halbwach kalte *kollektive minner*: noe som ikke er gitt eller noe man er født med, men en sosialt konstruert forestilling av spesifikke hendelser. Han mente at kollektive minner alltid er selektive, og at ulike grupper av mennesker derfor også har ulike kollektive minner. Ulike mennesker har derfor ulike minner av en hendelse ut

39 Arendalsuka begrenset deltakelsen til Alliansen på Arendalsuka 2019 til at de kun fikk ha et arrangement, ikke stand. FMI ble nektet å delta på Arendalsuka med både stand og arrangement. Se referat fra Rådet i Arendalsuka <https://programarendalsuka.no/11140>

40 I et intervju i Agderposten 2. mai 2019 forteller Robert Nordli om personlig engasjement og motiv for å reetablere den antirasistiske sonen i Arendal. Hans kone er adoptert, og han har fortalt åpent om hvordan hverdagsrasisme har preget familien.

41 Blant annet i Trondheim i 2020 og Kristiansund i 2020. Se nettressurser: «Flertallspartiene i Trondheim vil forby demonstrasjoner som ytrer «krenkende budskap mot mørkhudede» og «Antirasistisk aksjonsdag. Vi må sette ord bak handlingene fra bystyret». Det ble også debatt da UiO erklærte seg som antirasistisk sone i 1997, og i 1997 oppfordret rektor ved NTNU også studenter til å se på hva universiteter og høyskoler kunne gjøre for å bli antirasistiske soner. Se nettressurser: «Antirasistisk erklæring ved UiO» og «Markerer antirasistiske soner».

ifra konteksten hvor man har deltatt i en hendelse.⁴² Kildematerialet viser tydelig at narrativet om den antirasistiske sonen i Arendal har to ulike versjoner basert på to ulike kollektive minner av den samme hendelsen: et sett med minner som besittes av det offentlige, representert ved ordføreren, og delvis via flyktningekontoret, og et sett med kollektive minner representert ved antirasistene. I tillegg til de kollektive minnene avdekker også intervjuene at historien om den antirasistiske sonen er bevart gjennom sterke *selvbiografiske minner*, minner om hendelser man selv har opplevd, hvor de selvbiografiske og de kollektive minnene tidvis befinner seg i et motsetningsforhold. Halbwach er klar på at vi både som enkeltmennesker og samfunn tar med oss fortiden, og at minner av natur er ustabile og fragmentariske. Kollektive minner, på samme måte som selvbiografiske minner reflekterer også spesifikke menneskelige og individuelle interesser både i fortid og nåtid.⁴³ Det er derfor ikke overraskende at man finner motstridende oppfatninger om opphavet til begrepet antirasistisk sone. Det er også andre ting som står på spill i de to narrativene som er identifisert tidligere i kapitlet: eierskap og æren for et begrep som allment antas å ha vært et viktig symbol på den antirasistiske motstanden i Arendal på slutten av 1980-tallet. Som et symbol på denne motstanden knytter sonebegrepet gjennom enkelte offentlige hendelser sammen fortid og nåtid uten at innholdet har blitt eller vil bli gjenstand for debatt. Det kan synes som om handlingen i seg selv er viktigere enn innholdet, og at fortiden ødelegger for nåtiden ved at man ikke klarer å løsrive seg fra det etablerte narrativet.⁴⁴

En annen årsak kan rett og slett være at samfunnet har endret seg på en slik måte at samspillet mellom frivillige organisasjoner og det offentlige også har endret seg. I Arendal var aksjonismen på slutten av 1980-tallet sterkt knyttet til innvandringsmotstand og fremmedfiendtlighet og drevet frem av antirasistene, da særlig SOS Rasisme. Mye av engasjementet var ideologisk og verdiforankret. I dag ser man en økende avideologisering og en synkende interesse for deltakelse i frivillig arbeid og organisasjoner. Ikke bare i Arendal, men også på landsbasis ser man at denne typen arbeid har gått fra å være verdibasert og drevet frem av et samfunnsengasjement, til

42 Halbwach, 1992, s. 21–22.

43 Halbwach, 1992, s. 23.

44 Sonen blir etablert gjennom erklæringen på Kanalplassen 1988, se AP 25. april 1988. Når Arendalsuka i 2019 hevder at de som arrangør av et stort arrangement er en antirasistisk sone, er dette på bakgrunn av det etablerte narrativet, se referatet fra Arendalsuka under nettressurser. Det samme er tilfellet når begrepet brukes i *Handlingsplan mot rasisme og diskriminering* som ble vedtatt i Arendal bystyre februar 2021, bystyresak 35/2021.

at engasjementet er styrt av et tydeligere personlig behov.⁴⁵ Det var samspillet mellom politikerne og de frivillige organisasjonene som bidro til å realisere den bølgen av engasjement som skyllet over Arendal på slutten av 1980-tallet. I dag foregår dette engasjementet i andre fora, på andre måter og antirasistisk aksjonisme mobiliseres i større grad rundt enkelthendelser som f.eks. det rasistisk motiverte drapet på Benjamin Hermansen i 2001, eller fenomener som f.eks. *Black lives matter* i 2020.⁴⁶ Selv om Arne Myrdal og FMI på mange måter også kan sies å være en enkelthendelse, hang også engasjementet i Arendal sammen med de store endringene i den norske innvandringspolitikken på den tiden. Selv om det er ideologiske organisasjoner i Arendal i dag, er det kanskje ikke mange nok medlemmer til at de klarer å være meningsbærende i det offentlige rom på samme måte som antirasistene var på slutten av 1980-tallet. Antirasistene utfordrer heller ikke det politiske maktapparatet på samme måte som tidligere.

Avsluttende merknader

Omstendighetene rundt etableringen av Arendal som antirasistisk sone i 1988 er ikke bare av interesse i en lokallhistorisk kontekst, men burde også ha relevans i en større sammenheng. Ettersom den antirasistiske sonen i Arendal var den første i en bølge av tilsvarende soner som ble etablert i andre deler av landet, har fenomenet bredere interesse som del av nyere norsk politisk historie. Formålet med denne undersøkelsen har vært å bruke skriftlige og muntlige kilder til å kaste nytt lys over Arendal som antirasistisk sone, ikke bare i 1988, da sonen ble etablert, men også i ettertid. Jeg har i den sammenheng rettet søkelyset mot tre underproblemstillinger knyttet til opprinnelse, forankring og ettervirkning, som hver for seg kan bidra til en mer helhetlig forståelse av fenomenet.

I den første underproblemstillingen har jeg vært opptatt av hva slags betydning det frivillige antirasistiske arbeidet hadde for opprettelsen av den antirasistiske sonen i Arendal. Kildene mine har vist at det finnes minst to konkurrerende narrativer om dette. På den ene siden understreker informanter knyttet til de antirasistiske miljøene det frivillige engasjementet. Som

45 Gulbrandsen & Ødegård, 2011, s. 102.

46 Demonstrasjonen «*We can't breathe - rettferdighet for George Floyd*» ble arrangert av African Student Association (ASA) UiO og Afrikans Rising in Solidarity and Empowerment (ARISE) 5. juni 2020 på Eidsvoll plass. Dette var den norske *Black lives matter*-demonstrasjonen og trolig den største antirasistiske demonstrasjonen som noen gang har vært i Norge. Se nettressursen «Din pust, din stemme».

motsats til dette vektlegger informanter med tilknytning til lokalpolitikk og kommuneadministrasjon det offentlige interesse for sonen. Begge narrativene er samstemte i at begrepet antirasistisk sone i norsk sammenheng dukket opp for første gang i Arendal. Det konkurrerende elementet handler om opprinnelsen til begrepet, altså hvem som kom på det. I dette kapitlet tar jeg til orde for at initiativet kom fra SOS Rasisme, blant annet med inspirasjon fra Nei til atomvåpens arbeid for atomvåpenfrie soner i Norden.

I tilknytning til den andre underproblemstillingen har jeg undersøkt sonens betydning for byens politiske liv. Mine undersøkelser viser her at sonens opprinnelse i skjæringsfeltet mellom det offentlige og det private førte til at saken aldri var oppe til politisk behandling i kommunestyret. Dermed fikk sonen heller ikke noen skikkelig politisk oppfølging. De praktiske sidene ved oppfølgingen lå også utenfor SOS Rasismes interesseområde. Sonen var dermed ikke viktig i seg selv, men fungerte som et verktøy for å oppnå noe annet. Det var viktig å stå imot de rasistiske holdningene, ta byen tilbake og bøte på et dårlig omdømme. Jeg har så langt ikke klart å avdekke at sonen hadde annet enn symbolsk betydning for Arendal og mange av byens innbyggere.

En siste underproblemstilling har vært sonens virkningshistorie ved tilsvarende etableringer i andre områder av landet, med vekt på om debattene rundt dette også gjorde seg gjeldende i Arendal. Andre steder har sonen vært gjenstand for mye diskusjon, og knyttet opp mot viktige debatter om ytringsfrihet og demokrati. I Arendal har en slik debatt imidlertid vært fraværende. Kanskje historien om Arendal som antirasistisk sone må få en ny start før man kan enes om hva det skal bety for byen i dag og for fremtiden.

Kilder

Utrykte kilder

Arendal kommune:

Arendal kommune, bystyre. Saksprotokoll 18.2.2021 sak 21/35, Handlingsplan mot rasisme og diskriminering 2021–2025, Arkivsak-dok. 20/16945.

KUBEN, Aust-Agder museum og arkiv:

KA0906-121b Arendal kommune, Rådmannskontoret 1984–1988.

KA0906-121c Arendal kommune, Rådmannskontoret 1988–1991.

KA0906-121d Arendal kommune, Rådmannskontoret 1991–1995.

KA0906-121e Arendal kommune, Rådmannskontoret 1995–2000.

KA0900i-619 Nidarkretsen, Flyktningskontoret.

PA-2756 SOS Rasisme.

PA-2740 Arendal Røde kors.

PA-2523 LO Aust-Agder.
PA-2979 Arendal Internasjonale kultursenter.

Trykte kilder

Agderposten (Ap)
Arendals tidende (AT)
Fædrelandsvennen (Fvn)
Klassekampen (Kk)

Nettressurser

Referat fra Rådet i Arendalsuka vedrørende deltakelse på Arendalsuka – Alliansen, Sian og FMI.
<https://program.arendalsuka.no/11140>. Besøkt 22.9.2023.

Flertallspartiene i Trondheim vil forby demonstrasjoner som ytrer «krenkende budskap mot mørkhuded»: www.politiskukorrekt.org/flertallspartiene-i-trondheim-vil-erklare-byen-en-antirasistisk-sone-vil-forby-demonstrasjoner-med-rasistisk-budskap/. Besøkt 7.7.2023.

Din pust, din stemme: <https://www.oslomuseum.no/aktivitet/din-pust-din-stemme>. Besøkt 3.7.2023.

Antirasistisk erklæring ved UiO: <https://www.uniform.uio.no/nyheter/1998/uniform19-98/11.html>. Besøkt 7.7.2023.

Markerer antirasistiske soner: <https://www.ntnu.no/universitetsavisa/nr19/ny2.html>. Besøkt 7.7.2023.

Antirasistisk aksjonsdag. Vi må sette ord bak handlingene fra bystyret: <https://www.tk.no/nyheter/kristiansund/rodt/antirasistisk-aksjonsdag-vi-ma-sette-handling-bak-ordene-fra-bystyret/s/5-51-441598>. Besøkt 7.7.23

Nei til atomvåpen, Olav Garvik: https://snl.no/Nei_til_atomvaepen Besøkt. 22.9.2023.

Norsk folkemuseum: <https://norskfolkemuseum.no/dagbladet>. Besøkt 22.9.2023.

Munkehaugen: <https://munkehaugen.no/index.php?pageID=84>. Besøkt 22.9.2023.

Litteratur

Bjørge, T. & Carlsson, Y. (1999). *Vold, rasisme og ungdomsgjenger – forebygging og bekjempelse*. Tano Aschehoug.

Bjørndahl, G. O. (2021). *Et liv i kamp – Arne Johannes Myrdal 1935–2007*. Gaveca.

Gilroy, P. (2002). *There Ain't No Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation*. Routledge.

Guldbrandsen, T. & Ødegård, G. (2011). *Frivillige organisasjoner i en ny tid. Utfordringer og endringsprosesser* (Rapport 2011:1). Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.

Halbwach, M. (1992). *On collective memory (The Heritage of sociology)*. University of Chicago Press.

Kroglund, N. D. (1999). *For et fritt Afrika: Solidaritet mot kolonialisme og apartheid, for menneskeverd og rettferdighet, Fellesrådet 1967–2000*. Fellesrådet for det sørlige Afrika.

Lunde, H. (1999). *Rikets tilstand, diskriminering og arbeid for likestilling i det flerkulturelle Norge*. Antirasistisk senter.

Nydal, K. (2007). *Sosialmorslk engasjement og politisk aktivisme: Framveksten av en antirasistisk bevegelse i Norge 1975–1988*. Unipub forlag.

Sivanandan, A. (2008). *Catching History On The Wing: Race, Culture And Globalisation*. Pluto Press.

Theien, I. (2023). *Arendal by – og regionhistorie: Bd. 3. Moderne tider Arendal 1900–2022*. Cappelen Damm Akademisk.

KAPITTEL 8

Norsk nok? Østasiatiske kropper i møte med norsk hvithet

Solveig Hyun Hee Hessaa-Szwinto ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter

Abstract: In what ways do individuals of East Asian origin with adoption and immigrant backgrounds relate to their own identity in Norway? How have their experiences of racism affected their self-perception, and how do they perceive Norwegian whiteness? In this article, I employ intersectionality to explore variations within the sample based on three participants' distinct identity markers and how they may intersect or overlap differently. The analysis of the empirical data reveals that the participants' East Asian bodies hold significant importance in how they perceive their identity. Further, the concept of Norwegian whiteness has a significant impact on how the participants are perceived by others. The category of «race» has thus been dominant and has overshadowed many of the other identity markers. The participants have internalized the racism they have experienced, which has influenced their process of identity formation.

Keywords: East Asian, identity, intersectionality, internalized racism, Norwegian whiteness, racism

Innledning

«Kva vil du bli når du blir stor? Eg vil bli ein kvit, norsk mann», skriver forfatter Brynjulf Jung Tjønn i sin selvbiografiske diktbok *Kvit, norsk mann* (2022, s. 1). Tjønn er adoptert fra Sør-Korea og skildrer sine egne tanker og følelser rundt sin norske identitet, og beskriver de komplekse erfaringene med rasisme og utenforskap han opplevde på bakgrunn av sitt østasiatiske utseende. Ønsket om å bli hvit som den norske majoritetsbefolkningen er noe som går igjen i teksten hans. Tjønn har med sin bok, og sammen med blant andre forfatter Synne Sun Løes med hennes bok *Ingen kan spytte på et smilende ansikt* (2023), satt søkelyset i den offentlige debatten på hvordan mennesker med østasiatisk opprinnelse forholder seg til norsk hvithet.

Forfatterne Tjønn og Løes har opprinnelse fra Øst-Asia.¹ I Norge er det per 1. januar 2022 estimert 97 820 personer med østasiatisk opprinnelse, fordelt på personer som har innvandrerbakgrunn og norskfødte med innvandrerforeldre (SSB, 2022a, 2022b, 2022c, 2022d). Utenlandsadopterte i Norge er estimert 1. januar 2021 til å være 20 254, hvor omtrent halvparten er adoptert fra Sør-Korea, Filippinene eller Thailand (Leirvik et al., 2021, s. 21). Personene med opprinnelse fra Øst-Asia utgjør med andre ord en relativt stor gruppe i Norge. Til tross for gruppens størrelse har det ikke blitt forsket mye på rasisme og identitet knyttet til denne gruppen som en helhet. For å kunne forstå den offentlige debatten er det viktig med dokumentert forskning på feltet.

Med dette som bakteppe ble studien «Erfaringer med rasisme blant personer med opprinnelse fra Øst-Asia i Norge» utført i 2022 til 2023. Den dokumenterte at personer med innvandrerbakgrunn og adopsjonsbakgrunn erfarer rasisme basert på sitt biologiske utseende (Hessaa-Szwinto, 2023). Det empiriske materialet til studien ble samlet inn i form av semi-strukturerte dybdeintervjuer med et forskningsdesign som kan knyttes til epistemologisk konstruktivism² (Hessaa-Szwinto, 2023, s. 63). Utvalget³ bestod av 11 personer bosatt i Norge med opprinnelse fra 5 østasiatiske land: Indonesia, Kina, Sør-Korea, Thailand og Vietnam. 4 av deltakerne vokste

1 I denne artikkelen er Øst-Asia definert som de landene Association of South East Asian Nations (ASEAN) kategoriserer som Sørøst- og Nordøst-Asia. Sørøst-Asia består av følgende land: Brunei, Burma (Myanmar), Kambodsja, Indonesia, Laos, Malaysia, Filippinene, Singapore, Thailand og Vietnam. Nordøst-Asia består av følgende land: Japan, Kina, Hong-Kong, Nord-Korea og Sør-Korea.

2 Metodikken er inspirert av deltakerbasert forskningsmetode (Hessaa-Szwinto, 2023).

3 Alder på deltakerne var fra 18 til 41 år, 7 av dem er kvinner, og 4 er menn (Hessaa-Szwinto, 2023, s. 63).

opp i Agder. 8 av dem har innvandrerbakgrunn, og 3 er utenlandsadopterte (Hessaa-Szwinto, 2023, s. 63).

I sistnevnte studie var det viktig å se på fellestrekkene til østasiater som en gruppe. I denne artikkelen skal jeg gjennom et interseksjonelt perspektiv analysere 3 av deltakerne fra det opprinnelige utvalget og deres forhold til sine østasiatiske kropper i møte med ideen om norsk hvithet. Fokus er da på nyansene i deres ulike kategorier eller identitetsmarkører, som for eksempel adoptert eller innvandrer. På bakgrunn av dette er artikkelens problemstilling: *Hvordan oppfatter personer med opprinnelse fra Øst-Asia sin identitet når deres østasiatiske kropper møter norsk hvithet, og i hvilken grad har erfart rasisme påvirket deres identitetsdannelse?*

Intervjuguiden fra den tidligere studien var delt inn seks deler: a) identitet og tilhørighet, b) forståelse av rasisme, c) erfaringer med rasisme, d) årsak, strategier og konsekvenser av erfart rasisme, e) rasisme i samfunnet, og f) forventninger til studien. I denne artikkelen er hovedfokus på del a. De 3 deltakerne som trekkes frem i denne artikkelen, formidler sitt forhold til norsk hvithet og egen identitet på en tydelig og utfyllende måte som kan analyseres og utforskes gjennom å se på interseksjonen mellom de ulike kategoriene, som adopsjons- eller innvandrerbakgrunn, og hvordan de krysser eller overlapper hverandre forskjellig. De står i denne artikkelen som representanter for det opprinnelige utvalget. Av disse 3 er det 1 som kommer fra Agder. Ut fra den større studien er det grunn til å anta at funnene knyttet til andre deler av Norge også er gjenkjennbare i Agder.

Tidligere forskning på feltet

Det har blitt gitt viktige bidrag innen forskning på hvithet, rasisme og identitet for personer med østasiatisk opprinnelse i Skandinavia. Tobias Hübinette er en av de fremste forskerne på rasisme og hvithet i Sverige (Hübinette & Tigervall, 2009; Hübinette, 2013, 2021). Sammen med Tigervall dokumenterte Hübinette allerede i 2009 at utenlandsadopterte i Sverige ble rasialisert på bakgrunn av sine ikke-hvite kropper, i møte med den svenske hvitheten. Dette var nye funn siden den tidligere forskningen på utenlandsadopterte i Norge og Sverige har vært rettet mot psykologi, medisin og sosialt arbeid, da spesielt rettet mot tilknytning mellom de adopterte og deres foreldre (Gärtner & Heggland, 2013; Hübinette & Tigervall, 2009; Leirvik et al., 2021). Hübinettes forskning viser et rasismefornektende samfunn hvor rasisme mot blant andre asiater i Sverige ikke blir anerkjent av den hvite

majoritetsbefolkningen. Hübinette (2013, 2021) beskriver dette som fargeblindhet⁴ hvor den hvite majoritet ignorerer den reelle sannhet om hvordan strukturell rasisme påvirker ulike grupper negativt, og bygger opp om ideen om at rasisme ikke lenger eksisterer i samfunnet. Dette har sammenheng med en underliggende nasjonal forståelse om at svensk hvithet er synonymt med godhet, og er moralsk overlegen (Hübinette, 2021). På bakgrunn av dette nekter den hvite majoritet å ta et oppgjør med den svenske nasjonens rolle i fortidens og nåtidens kolonialistiske historie i Europa, noe som da resulterer i den dominante troen på at Sverige er et av de mest antirasistiske landene i verden (Hübinette, 2013). Oppfattelsen av rasisme i samtiden blir på bakgrunn av dette gjort om til noe rent hypotetisk.

Beveger vi oss til Norge så har Yan Zhao (2013, 2019) bidratt på feltet med sin forskning på hvordan utenlandsadopterte plasserer seg i forhold til det norske ved å blant annet å legemliggjøre hvithet. Det vil si at utenlandsadopterte blant annet gjennom språk eller kroppslige bevegelser viser hvordan de tar avstand fra å bli oppfattet som en innvandrere, samtidig som de ønsker å bli oppfattet som norske. I 2021 kom rapporten *Rasisme, diskriminering og tilhørighet blant utenlandsadopterte i Norge* fra OsloMet (Leirvik et al., 2021), som dokumenterte at utenlandsadopterte i Norge, hvorav 30 % har østasiatisk opprinnelse, erfarer rasisme på lik linje med andre innvandrere.

I Norge har det ikke vært mye forskning på personer med østasiatisk opprinnelse med innvandrerbakgrunn som en adskilt gruppe fra andre innvandrere når det gjelder rasisme, identitet eller deres forhold til hvithet. Den forskning som er gjort, har fokusert spesielt på dem med innvandrerbakgrunn fra Vietnam og har vært rettet mot arbeid, integrering, akademiske ferdigheter og deres innvandringshistorie til Norge (Berg & Lauritsen, 2009; Brochmann & Kjeldstadli, 2014; Fekjær & Leirvik, 2001; Hartlep & Bui, 2020).

Manglende forskning på rasisme mot østasiatiske innvandrere på dette feltet i Norge kan blant annet skyldes at det foreligger en forestilling av østasiatiske innvandrere som mønsterborgere som tilpasser seg godt, og derfor ikke opplever rasisme og diskriminering. Dette kan ha røtter i den amerikanske model minority-myten. Denne terminologien ble først nevnt av William Petersen (1966) i hans artikkel i *The New York Times*, «Success

4 Fenomenet fargeblind egalitarisme eller fargeblindhet oppstod i USA på 1960-tallet under borgerrettighetsbevegelsens fremmarsj, hvor minoriteter på arbeidsmarkedet fikk økende økonomisk status, og dermed opplevde mindre diskriminering. Dette skapte en idé i samfunnet om at hvite privilegier og strukturell rasisme var noe som tilhørte fortiden (Gallagher, 2015).

story, Japanese American style». Lisa Kiang et al. (2017) forklarer at det i USA i etterkrigstiden var et behov for høyt utdannede leger, sykepleiere og ingeniører. I flere tiår hadde det vært strenge regler for hvilke land USA tok imot immigranter fra, men med Hart-Celler Act i 1965 ble det åpnet for mennesker med høy utdanning, uavhengig av opprinnelsesland. De mange immigrantere som kom fra asiatiske land fra da av, var dermed ressurssterke mennesker med høy utdanning. I samme periode hadde borgerrettighetsbevegelsen i USA sitt gjennombrudd hvor rasialiserte minoriteter kjempet for blant annet likestilling i arbeidsmarkedet (Gallagher, 2015). Asiatiske-amerikanerne ble nå fremstilt som den perfekte minoritet eller «the model minority» for å kaste usikkerhet over de sosiale rettighetsproblemer landet stod ovenfor, og for samtidig å fremstille borgerrettighetsdemonstrantene som ulydige borgere (Kiang et al., 2017).

I dag er model minority-myten en forestilling om asiater som problemfrie, hardtarbeidende og seige, som har overkommet diskriminering på grunn av deres overlegne genetikk, og med verdier som fokuserer på familie og arbeidsmoral (Kiang et al., 2017). Kiang peker på spesielt tre grunner til at model minority-myten er farlig: For det første holder den i live forestillingen om biologisk genetikk, eller «rase», som en årsak til at denne gruppen er mer fremgangsrike enn andre grupper, samtidig som gruppen fremstilles uten mangfold. For det andre setter den andre innvandrergupper opp mot hverandre og legger skylden på dem som ikke klarer å leve opp til stereotypen på bakgrunn av deres egen kultur og personlighet. Deres ressurser blir tatt fra dem og legitimerer diskriminering og rasisme. For det tredje skjuler denne positive fremstillingen andre utfordringer og problemer, som for eksempel rasisme, diskriminering og fattigdom.

Tidligere forskning i Norge på spesielt vietnamesiske innvandrere har fokusert for mye på deres suksess knyttet til integrering og høy akademisk innsats og gode resultater, hvor grunnen til suksess er forklart nettopp gjennom model minority-myten.⁵ Når model minority-terminologien blir brukt i forskning på en positiv måte, legitimerer den og opprettholder stereotypen den har skapt om asiater. Det er grunn til å tro at dette er en av hovedgrunnene til at det har vært gjort lite forskning på rasisme og diskriminering mot østasiatiske innvandrere i Norge.

5 Et eksempel hvor model minority er omtalt som noe positivt og forklarende for akademisk suksess, er studien til Fekjær & Leirvik (2011) «Silent Gratitude: Education among Second-Generation Vietnamese in Norway».

Det som er tydelig fra forskningen i Norge, er at personer med innvandrerbakgrunn og utenlandsadopterte ofte blir behandlet som to adskilte grupper. I min tidligere studie (Hessaa-Szwinto, 2023) behandlet jeg østasiater i Norge som én gruppe, hvor utvalget bestod av utenlandsadopterte, norskfødte med innvandrerforeldre og innvandrere. Grunnen til det var at jeg ønsket å vise at rasismen som utvalget erfarte, var basert på deres biologiske utseende, deres ikke-hvite kropp, altså deres «rase», uavhengig av hvilken bakgrunn de hadde. Studien dokumenterte at rasismen eller rasialiseringen deltakerne erfarte, kom fra kolonialistiske stereotyper om mennesker fra Øst-Asia som fattige, dyriske, upålitelige og onde (Hessaa-Szwinto, 2023). Det kom også frem at samtlige av de kvinnelige deltakerne har møtt på rasialiserte stereotyper av den asiatiske kvinnen som overseksualisert, underdanig og hjelpeløs (Hessaa-Szwinto, 2023). Med Philomena Esseds (1991, 2002) teori om hverdagsrasisme – som handler om den typen rasisme som er systematisk og gjentakende, og som kommer til uttrykk i velkjente og sosiale praksiser i hverdagen – som analytisk rammeverk tydeliggjorde studien det strukturelle i rasismen i Norge og tendenser til fargeblindhet ved at rasismen deltakerne erfarte, ble usynliggjort av samfunnet (Hessaa-Szwinto, 2023).

Med bakgrunn i funnene fra nevnte forskning (Hessaa-Szwinto, 2023; Hübinette & Tigervall, 2009; Hübinette, 2013, 2021; Leirvik et al., 2021; Zhao, 2013, 2019) er det viktig å forske mer på østasiater i Norge og deres forhold til norsk hvithet. For det første fordi det er viktig å belyse en gruppe det er forsket lite på innenfor dette feltet, og for det andre fordi det er viktig å se sammenhenger med erfart rasisme og utfallet av den for både mottaker av rasismen og på resten av samfunnet. Det rasistisk motiverte drapet 10. juli i 2019 på Johanne Zhangjia Ihle-Hansen, som var adoptert fra Kina, beviser at rasisme mot østasiater i Norge i verste fall dreper. Det er derfor høyst nødvendig å sørge for at det antirasistiske arbeidet også omfatter østasiater.

Teoretisk rammeverk og sentrale begreper

Interseksjonalitet

Professor Kimberlé Crenshaw (1989) introduserte interseksjonalitetsbegrepet i 1989. Dette teoretiske rammeverket var en kritikk av den hegemone feministen som kun fokuserte på de mest privilegerte, ofte hvite kvinnene i saker som gjaldt «rase» og kjønnsdiskriminering (Crenshaw,

1989; McCann et al., 2021). Som følge av dette ble stemmen til de mindre privilegerte, svarte kvinnene som opplevde diskriminering på flere plan, marginalisert ytterligere. Crenshaw (1989, s. 140) forklarer det slik:

[...] this focus on otherwise-privileged group members creates a distorted analysis of racism and sexism because the operative conceptions of race and sex become grounded in experiences that actually represent only a subset of a much more complex phenomenon.

Interseksjonalitet beskriver de ulike krysningene som former kvinners komplekse situasjoner med kategorier som henger sammen og bygger på hverandre, og påvirker alle aspekter i samfunnet vi lever i.⁶ I dag beskriver Collins & Bilge (2020) interseksjonalitet slik:

As an analytic tool, intersectionality views categories of race, class, gender, sexuality, nation, ability, ethnicity, and age – among others – as interrelated and mutually shaping one another. Intersectionality is a way of understanding and explaining complexity in the world, in people, and in human experiences.

Crenshaws konseptualisering av begrepet, som har en «additive»⁷ tilnærming, har blitt kritisert for å fokusere for mye på det erfaringsmessige og utelate differensieringen mellom de ulike nivåene (Yuval-Davis, 2006). Den «additive» tilnærmingen fungerer som et fast rammeverk hvor de ulike sosiale kategoriene er presentert innenfor et veletablert stabilt system som inneholder maktrelasjoner som utgjør forståelsen av vår identitet og erfaringer (Zhao, 2013, s. 206). Zhao kritiserer denne tilnærmingen fordi den er for rigid, og gir lite rom for fleksibiliteten som kategoriene trenger, siden de er i en konstant aktiv og ustabil prosess ved å gjøre eller utføre.

I sin studie fra 2013 utvider Zhao den «additive» tilnærmingen til en «ikke-additiv» tilnærming ved å gjøre det mulig å studere brytninger, revisjoner og undergravninger i utførelsen av disse kategoriene. I sin studie av utenlandsadopterte og deres identitetsarbeid bruker Zhao i sin tilnærming to begreper som analytiske verktøy: metning og innblanding. Med metning menes det for eksempel at i en spesifikk situasjon kan det

6 Det finnes ulike tilnærminger til interseksjonalitetsbegrepet, men diskusjonene rundt dette skal jeg ikke vie mye plass her. For å sette seg nærmere inn i tematikken anbefales det å lese Yuval-Davis (2006) og Zhao (2013).

7 Mer om de «additive» tilnærmingene finnes i Yuval-Davis (2006).

å ha østasiatisk opprinnelse ha større betydning enn det å være kvinne. Det vil si at i denne hypotetiske situasjonen overskygger eller drukner rasekategorien kjønnskategorien. Ifølge Zhao (2013, s. 206) er poenget at selv om en kategori drukner eller blir overskygget av en annen, betyr ikke det at den er en mindre relevant komponent. Med innblanding kan kategoriene jobbe mot hverandre og konkurrere om hvem som er den mest relevante kategoriske ulikheten innenfor den definerte situasjonen (Zhao, 2013, s. 207).

I sin studie legger Zhao til identitetsmarkøren, eller den analytiske kategorien, *adopsjonalitet*. Dette er begrunnet i at det å være adoptert fra et annet land, gjør at en kan oppfattes som norsk på mange måter hvor mennesker med innvandrerbakgrunn ikke gjør det. De empiriske funnene til Zhao (2013, s. 214) viser at de adoptertes ikke-hvite kropper og rasialiseringprosesser blir overskygget av deres adopsjonsstatus. Videre avdekkes det at i situasjoner hvor deres adopsjonsstatus ikke blir verbalisert, og de ønsker å oppnå norskhet, så utfører de fysiske bevegelser eller oppfører seg på bestemte måter, som uttrykkes gjennom for eksempel klasserelaterte ulikheter eller dialektforskjeller.

I analysen anvender jeg interseksjonalitet spesielt inspirert av Yan Zhao med adopsjonalitet som en relevant kategori eller identitetsmarkør, og analyseverktøyene metning og innblanding.

Identitet, hvithet, rase og internalisert rasisme

Å bruke interseksjonalitet som et analytisk verktøy gir oss ikke bare en bredere forståelse av den kollektive identiteten og sammenhengen med den offentlige politiske diskursen, men også den individuelle identiteten (Collins & Bilge, 2020). Perspektivet på individuell identitet innen forskningen har beveget seg over til noe mer performativt. Det vil si at identitet nå er forstått som noe vi *gjør*, mer enn en tidligere oppfattelse av noe vi *har* (Collins & Bilge, 2020). Identitet forstås i denne artikkelen ut fra den sosiologiske oppfattelsen av det Hall (2017) beskriver som en evigvarende prosess, og som noe som en oppnår eller utfører i relasjon til andre (Berg & Lauritsen, 2009; Goffman, 1971). Det vil si at identitet er sosialt konstruert, men begrenset av de biologiske uforanderlige identitetsmarkørene som hudfarge eller biologiske trekk.

I sammenheng med identitetsbegrepet er også begrepet hvithet forstått i denne artikkelen som en sosial konstruksjon. Det vil si at hvithet ikke bare

defineres ut fra hudfarge eller biologiske trekk, men i tillegg er historisk, sosialt, politisk og kulturelt betinget (Zhao, 2019, s. 1262). Hvithet uttrykkes dermed også gjennom blant annet klasse, religion og språk (Eriksen, 2021; Zhao, 2019). I likhet med svensk hvithet som Hübinette (2013) beskriver, er det også i Norge en oppfattelse om at «norskhet» er knyttet til et ideal om hvithet, generøsitet og godhet (Hessaa-Szwinto, 2023; Riese & Harlap, 2021). Hvithet er et umarkert privilegium for den gruppen som har en hvit identitet. Ifølge Kalwant Bhopal (2018, s. 27) hevdes det at:

[...] whiteness and white privilege dominate all aspects of society and suggest that those from non-white backgrounds, because of their identity, are positioned as inferior to whites in a society in which white identities predominate.

Hvite privilegier kan dermed komme til uttrykk gjennom strukturell og institusjonell rasisme skjult av myten om et fargeblindt samfunn (Andreassen & Myong, 2017). Med røtter fra raseteorier, imperialismen og kolonitiden praktiseres ideen om hvithet og hvite privilegier fortsatt i vår egen samtid (Hübinette, 2013). Hvithet er relevant for deltakernes oppfattelse av sin egen identitet i Norge, siden de blir rasialisert på bakgrunn av sitt østasiatisk utseende (Hessaa-Szwinto, 2023).

Rase er i denne artikkelen forstått som en sosial konstruksjon, ikke en biologisk vitenskap (Rattansi, 2020). Gjennom historien har rase blitt brukt til å legitimere inndeling av mennesker innenfor et hierarkis rammeverk, for å tillate maktutøvelse og undertrykkelse av enkelte grupper (Bangstad & Døving, 2023). Rase er i denne artikkelen brukt som betegnelse for kategorien, eller identitetsmarkøren for, biologisk utseende.

Det jeg skal utforske nærmere i det følgende, er hvilken påvirkning den erfarte rasismen har hatt på deltakernes syn på egen identitet. Internalisert rasisme er derfor et relevant begrep som oppstår når en person som lever i et samfunn som har et negativt syn på ens egen gruppe, adopterer dette synet, og dette former deres inntrykk av denne gruppen. Det vil si at personen da internaliserer de negative stereotypiene samfunnet har om dem, gjennom å akseptere forvrengte historiske fakta som favoriserer den hvite majoriteten (Willis et al., 2021, s. 384). Konsekvensen av gjentatte belastninger ved rasisme kan føre til vedvarende psykisk stress som kan komme til uttrykk gjennom at man er i konstant beredskap, samt prøver å skjule eller dempe sider ved sin egen identitet, for å unngå dette stresset (Willis et al., 2021). Dette kan også betegnes som minoritetsstress.

Det hvite ideal

Deltakerne er anonymisert og blir omtalt med andre navn.

Adopterte Lenas møte med norsk hvithet

En av de kvinnelige deltakerne, Lena, som er adoptert fra Sør-Korea og i dag er 39 år, beskriver en oppvekst som var fylt med usikkerhet rundt eget utseende, noe som fortsatt påvirker henne negativt i voksen alder. Hun har erfart rasisme gjennom hele livet, fra direkte rasistiske tilrop til den mer subtile strukturelle rasismen i hverdagen som kan arte seg gjennom eksempelvis kommentarer, usynliggjøring, hets, forakt og latterliggjøring. Hun sier at hun aldri har vært fornøyd med eget utseende. Hun forklarer hvorfor, og hvordan dette opplevdes:

Jeg har strevd med selvbildet på grunn av kommentarer jeg har fått opp igjennom oppveksten basert på utseendet. Det har vært vanskelig å skape min egen identitet for jeg har aldri hatt noen asiatiske forbilder. De to tingene til sammen gjorde at jeg slet med selvbildet. Det holdt på å gå ut over hvordan jeg levde livet mitt. Da jeg var 20, ble jeg ganske utbrent og deprimeret til tross for at jeg gjorde mye bra ting på skole og jobb. Men jeg følte selv at det ikke var godt nok. På denne tiden tenkte jeg også på hvor jeg egentlig kom fra. Jeg tror nok at dersom jeg hadde hatt et godt nok selvbilde på ungdomsskolen, hadde jeg ikke fått en slik identitetskrise da jeg var 20.

Noe av rasismen Lena erfarte i oppveksten, har blant annet vært i form av direkte rasistiske ytringer som eksempelvis at storebroren til en hun gikk i klasse med på barneskolen, kommenterte daglig hvor smale han syntes øynene hennes var. Som voksen har en kollega blant annet sagt til henne at «det ser ut som at sørkoreanere er blitt slått med en spade i ansiktet». Hun har også fått høre nedsettende seksualiserte kommentarer som «hvor mye koster du?». Lena er fortsatt påvirket av kommentarer som disse, og hun sier:

Jeg har aldri vært fornøyd med mitt eget utseende, enten ansikt eller kropp. Har vært vanskelig. Jeg er ikke særlig glad i meg selv eller i utseendet. I de siste årene har jeg tenkt at øynene mine er for små.

Det Lena her beskriver, kan relateres til internalisert rasisme. I Lenas tilfelle er det veldig tydelig at hun har internalisert for eksempel det negative synet på smale øyne i hvit norsk standard, siden hun som voksen fortsatt

er misfornøyd med sine østasiatiske øyne. Men Lenas østasiatiske kropp har i møte med norsk hvithet internalisert mye mer enn kun det som har med biologisk utseende å gjøre. Dette kan forklares i utbrentheten Lena beskriver at hun fikk som ung voksen, hvor hun sier at til tross for at hun oppnådde mye bra og var en ressurssterk person, så var ikke det godt nok. Det kan ha sammenheng med at hun målte seg med et biologisk ideal av hvithet som hun aldri kunne oppnå, men hvor kompleksiteten er at hvithet ifølge Eriksen (2021), Zhao (2019) og Hübinette (2013) ikke bare handler om hudfargen, men også er historisk, sosialt, politisk og kulturelt betinget. Lena sammenlignet seg dermed med idealet om hvithet som er knyttet opp til norskhet, de negative stereotypene hun har fått høre gjennom livet om østasiater, og stereotypene om østasiatiske kvinner som overseksualiserte, underdanige og hjelpeløse (Hessaa-Szwinto, 2023; Riese & Harlap, 2021). Det kan tolkes som at det at Lena aldri kan oppnå å bli hvit, har ført til at hun tror at hun aldri kan oppnå de andre privilegiene som kommer med oppfattelsen av hvithet, og hun vil derfor aldri tro at hun er god nok.

Utbrentheten Lena beskriver, kan relateres til psykisk stress som påføres av erfart rasisme, også kalt minoritetsstress (Willis et al., 2021).

Det er tydelig at Lenas identitetsdannelse og selvbylde har blitt svekket av det konstante presset fra det norske samfunnet om at hvithet er idealet. Prosessen med internalisert rasisme starter tidlig, og for Lena spilte det inn at hun var adoptert. Hun forklarer:

Det var vanskelig å vokse opp med en hel slekt som var hvit, som ikke lignet på meg selv. Det har vært problematisk i forhold til utseendet. [Slekta] har vært klare på hva det forbilledlige utseende er: lyst hår, lys hud og blå øyne. Dersom det var noen på TV eller andre plasser med asiatisk utseende, så ble aldri det utseendet kommentert på. Det var som at det [østasiatiske utseendet] ikke eksisterte.

Lena oppfattet som barn at hun og hennes adoptivøster aldri nådde opp til familiens ideal om hvithet, med deres østasiatiske utseende. Videre beskriver Lena at hun fikk det mye bedre etter at hun besøkte Sør-Korea i voksen alder, for der så hun mange andre mennesker som så ut som henne som levde vanlige liv. Hun beskriver det som «følelsen av å komme hjem, samtidig som ikke, men at jeg ikke var alene». Dette er med på å bekrefte at det er viktig å ha noen en kan speile seg i, eller se seg selv i, for utvikling av et godt selvbylde. Utenlandsadopterte med østasiatisk opprinnelse har ikke nødvendigvis dette hjemme eller i samfunnet. Adopterte blir dermed

enda mer usynlige på grunn av sin norske identitet, hvor det forventes at rasisme ikke berører dem.

Til tross for at hun innehar en såkalt norsk identitet gjennom adopsjonalitet (Zhao, 2013), har Lenas østasiatiske kropp hatt en enda mer markant rolle i hennes identitetsdannelse. Det vil si at i Lenas tilfelle er kategorien rase mettet, og overskygger adopsjonalitet.

Rasismens arr

Julitta er en 18 år gammel kvinne med innvandringsbakgrunn fra Kina. Hun flyttet fra Kina til Norge sammen med foreldrene sine, som var arbeidsimmigranter, da hun var 5 år gammel. Julitta har erfart rasisme gjennom hele livet, men mest som barn. Rasismen har blant annet vært uttrykt gjennom utestenging fra bursdagsfester og ekskludering fra skole-relaterte aktiviteter, basert på fordommer om kinesisk kultur og hennes norskkunnskaper. Hun har også erfart seksualisert rasisme knyttet til henne som asiatisk kvinne. Hun beskriver sin oppvekst i Norge slik:

Det har vært hardt, fordi det har vært en del utestenging på grunn av min asiatiske identitet, men også økonomisk for jeg har ikke hatt økonomien til å bli inkludert. Men det har blitt lettere med tiden, spesielt etter at jeg lærte norsk for da kunne jeg definere meg selv framfor å bli dømt av andre kun basert på utseendet. Det begynte å bli bedre på videregående skole, for da skjønte vennene mine mer om hva som ikke var greit å si.

Gjennom Julittas beskrivelse kommer det frem kategorier som adopterte Lena ikke trengte å forholde seg til i samme grad. Med Julittas innvandrerbakgrunn beskriver hun økonomi og språk som viktige elementer for å bli inkludert, og mangelen på dem gjorde at hun følte seg enda mindre akseptert i det norske samfunnet. Lena vokste opp i et hvitt, norsk middelklassehjem hvor økonomi og språket aldri manglet. Dette viser at kategoriene klasse og kultur hadde en større betydning for Julitta med innvandrerbakgrunn, enn det hadde for Lena med adopsjonsbakgrunn.

I likhet med Lena strevde også Julitta med lav selvtillit på grunn av sitt østasiatiske utseende. Hun sier:

Da jeg var 10 år, begynte jeg å bli veldig misfornøyd med mitt eget utseende. På den tiden var det ikke så mange rollemodeller som så ut som meg. De populære jentene i klassen hadde blondt eller brunt hår, store øyne og høy nesevegg. Jeg var mer flat over alt i ansiktet. Jeg begynte å legge merke til sånne detaljer for det var da jentene

begynte å sminke seg. Det var vanskelig å sminke meg til å se ut som de andre jentene fordi jeg har jo andre typer trekk enn dem. De som jobbet på sminkebutikkene, hadde ingen kunnskap om asiater. Jeg skyldte på meg selv for at jeg så sånn ut. På den tiden prøvde jeg å skjule ansiktet mitt med håret eller hendene mine fordi jeg syntes det var så flatt, rundt, med små øyne.

Basert på det Julitta beskriver, er det sterke paralleller og likhetstrekk med det negative synet Lena hadde på sin østasiatiske opprinnelse. Julitta har også internalisert de kolonialistiske og negative stereotypiene av østasiater, med den dominante troen på at hvithet er overordnet hennes østasiatiske-kropp (Bhopal, 2018). Julitta beskriver at hun som liten ikke hadde et vokabular til å uttrykke eller forstå rasismen mot henne, så hun gråt og sparket mye. Hun sa aldri ifra til foreldrene sine fordi hun mente de hadde nok med sine egne erfaringer med rasisme. Hun uttrykker at hun skulle ønske at hun hadde gått til en psykolog på denne tiden, for hun sliter fortsatt med ettervirkningene av det hun har opplevd. Det Julitta beskriver, kan forstås som minoritetsstress. Julitta forklarer videre hennes forhold til identitet i dag:

I dag er jeg ganske misfornøyd med de samme tingene, men jeg klarer å bære det med stolthet. Jo eldre jeg blir forstår jeg at utseende ikke er det viktigste, men at det indre har mer verdi. Har fokusert mer på å bli en bedre person. Men uavhengig hvor flink jeg er til å prate norsk eller hvor lenge jeg har bodd her [i Norge], eller hvor mye kunnskap jeg har, vil jeg alltid se annerledes ut. Jeg innser hvor forskjellig jeg er, så derfor knytter jeg meg selv mer til Kina nå enn tidligere.

Ut fra dette sitatet kan en se at Julitta har anerkjent at hun aldri vil kunne bli biologisk hvit, og dermed heller aldri vil føle seg eller bli oppfattet som helt norsk. Dette på grunn av internalisert rasisme og det norske hvithets-idealet (Eriksen, 2021; Willis et al., 2021; Zhao, 2019). Men hun tar kontroll over situasjonen ved ikke lenger å skamme seg over sin østasiatiske kropp, ved å velge å være stolt av den.

Det er tydelig at både Julitta og Lena ser på sine østasiatiske kropper som noe som ikke forbindes med norskhet, og dermed blir det for Julitta naturlig å trekkes mer mot sin kinesiske identitet hvor hennes biologisk utseende «passer» bedre sammen med kulturen. I denne sammenheng har personer med innvandrerbakgrunn flere muligheter for å velge å identifisere seg med kulturen de har opprinnelse fra, siden de ofte kan prate språket, og har vokst opp med kulturen i hjemmet. For personer med

adopsjonsbakgrunn er dette vanskeligere siden opprinnelseslandets språk og kultur ikke har vært en del av oppveksten. Lena og Julitta har begge samme behov for å kunne speile seg i noen som ser ut som dem, men alternativet å identifisere seg mer med den kulturen en har opprinnelse fra, er mer tilgjengelig for Julitta som har innvandrerbakgrunn. Tiltrekningen og stoltheten over sin østasiatiske identitet er det flere i det opprinnelige utvalget som nevner at de har opplevd ettersom de har blitt eldre. Det gjelder både de med innvandrerbakgrunn og de som er adopterte.

For Julitta som har innvandrerbakgrunn innblander klasse- og kulturkategoriene seg og konkurrerer med rasekategorien over hvilken av dem som har størst betydning for Julittas identitetsdannelse, fordi hun velger å knytte seg mer til sitt opprinnelsesland Kina. Samtidig er rasekategorien mettet, noe som betyr at det er Julittas østasiatiske kropp som har vært grunnen til oppfattelsen av hennes identitet. For både Julitta og Lena som østasiatiske kvinner som har forholdt seg til kjønnsbasert rasisme og kjønnsbaserte skjønnhetsidealer, blandes i tillegg også kjønnskategorien inn, men den forblir mindre viktig enn rase.

Å utføre norskhet

Hung er en 35 år gammel mann som er født i Norge, med foreldre som har flyktet fra Vietnam. Han har erfart rasisme gjennom hele livet og har også vært vitne til rasistisk vold mot sin egen far. Hans egne erfaringer med rasisme i oppveksten har vært uttrykt gjennom blant annet rasistiske ytringer som at medelever gjorde narr av hans vietnamesiske navn, kalte han for «ching, chong, kinamann» og gjorde øynene sine smale, i tillegg ideologisk rasisme gjennom gjengrelatert vold. Hung endte opp i mange slåsskamper på skolen. Hung forteller om sin oppvekst:

Jeg hadde mye forvirring knyttet til identitet, det har jeg først innsett i voksen alder. De eneste jeg kunne kjenne meg igjen i på barneskolen, var andre vietnamesiske barn. Jeg kjente meg ikke igjen når andre norske barn pratet om hvordan de hadde det hjemme, når de reiste på ferie til Syden, at de fikk ukelønn, hva de spiste til middag og deres språk.

På spørsmål om hva Hung tenker om sitt eget utseende sier han:

I en periode da jeg var ungdom, var det veldig greit å se asiatisk ut. Det gav meg automatisk pass til å gå plasser andre unger ikke turte å gå. Vi kom jo alltid som

en stor gjeng for å ta folk. Dette forandret seg da jeg gikk bort fra gjengmiljøet og skulle starte i en vanlig jobb. Dersom jeg reiser til utlandet, kommer jeg aldri til å føle meg norsk. Føler meg vestlig på grunn av hvordan jeg går kledd, men utseendet og ansiktet mitt vil alltid være asiatick. Folk hadde jo tippet på at jeg kommer fra et asiatick land, typisk Kina [ikke Norge].

Når Hung forteller om identitet, er det mer fokus på det kulturelle fremfor hans østasiaticke utseende. Dette skiller seg fra Lena og Julitta hvor rasekategorien var dominant. Utseendet har hatt betydning for Hung, men da mer i en positiv forstand i at det gav ham beskyttelse i det gjengmiljøet han var en del av. Til tross for en turbulent oppvekst med mye erfaringer med rasistisk vold, ser det ut til at Hung ikke har internalisert rasismen om sitt østasiaticke utseende i like stor grad som Lena og Julitta, men at minoritetsstresset har kommet til uttrykk gjennom hans voldelige adferd som barn, noe som Julitta også viste tendenser til. For Hung som barn ble derfor møtet mellom hans østasiaticke kropp og norsk hvithet uttrykt gjennom fysisk vold. Som voksen er det først når Hung beveger seg ut av Norge at han påpeker at norskhet er basert på hvithet, da på bakgrunn av hvordan andre oppfatter ham. Hung forklarer sitt forhold til norskhet:

Mine verdier og handlinger kommer fra norsk kultur, og er noe som er innarbeidet i meg, som for eksempel dugnadsånd, og det å være god mot andre. Hodet mitt tenker på norsk, jeg tenker aldri på vietnamesisk. Andre verdier kommer fra Vietnam, og dem blir jeg jo aldri kvitt. Jeg heier på Norge dersom de spiller fotball mot Vietnam. Jeg har jo vokst opp med norske fotballforbilder. Det er viktigere for meg å huske 17. mai enn vietnamesisk nyttår. Jeg føler meg mindre fremmed i norsk kultur. Når jeg drar til Vietnam; da er det litt kultursjokk iblant.

Det kommer tydelig frem at Hung definerer norskhet med egenskaper som godhet og generøsitet, som samsvarer med Riese & Harlaps (2021) forståelse av det, i tillegg til også svensk hvithet som Hübinette (2013) beskriver. I tillegg legemliggjør til en viss grad Hung det å være norsk, som Zhao (2013, 2019) dokumenterer med utenlandsadopterte. Det vil si at Hung mener at det er gjennom hvordan han tenker og prater og hvilke verdier han har som gjør han mer norsk enn vietnamesisk. Følelsen av å føle seg fremmed i sitt opprinnelsesland er det flere av deltakerne med innvandrerbakgrunn som opplever, dette til tross for at de kan prate språket. Hung forklarer hvordan han ser på sin identitet nå:

Jeg er ikke forvirret nå lenger, har oppnådd de verdiene og tradisjonene og blandet dem med det norske. Alle de rasistiske erfaringene mine har vært med på å styrke min identitet i voksen alder. Nå bærer jeg med stolthet navnet mitt, kulturen til foreldrene mine, og det vietnamesiske språket. Det å oppleve hat på bakgrunn av dine røtter gjør at en føler seg veldig stolt av den kulturen. For det finnes en kjempestor andel som elsker den delen med deg. Jeg har hatt enda flere gode opplevelser enn vonde, men det er mye lettere å huske de vonde.

Fra det Hung beskriver, velger han, som Julitta, også å være stolt av sin østasiatiske opprinnelse og kultur, men stoltheten har i større grad eksistert for ham da han var barn, til forskjell fra Julitta. I tillegg kan kjønnskategorien ha spilt en rolle i identitetsdannelsen, hvor den fysiske voldelige utagering som barn innenfor et gjengmiljø kan linkes til et mannsideal om å være sterk og modig. Dette idealet kan ha blitt enda mer forsterket for Hung for å overkompensere for manglende hvithet.

Kultur- og klassekategorien overskygger rasekategorien i identitetsdannelsen Hung opplever som barn. Samtidig innblander kjønnskategorien seg med rase, hvor de konkurrerer om mest innflytelse. Når Hung som voksen anerkjenner at han aldri vil kunne bli hvit, eller se norsk ut, innblander rasekategorien seg mer enn tidligere, men kultur- og klassekategorien forblir dominant siden Hung ser på seg selv som mest norsk.

Avslutning

I denne artikkelen har jeg anvendt interseksjonalitet for å utforske hvordan personer med østasiatisk opprinnelse oppfatter sin identitet i møte med norsk hvithet, og på hvilke måter erfart rasisme har påvirket deres identitetsdanning. Analysen av det empiriske materialet viser at deltakernes østasiatiske kropp har stor betydning for hvordan de oppfatter sin identitet. Rasekategorien har dermed vært dominant og har overskygget mange av de andre identitetsmarkørene. Deltakerne har internalisert rasismen de har erfart, som for spesielt de kvinnelige deltakerne har gitt dem et negativt syn på deres østasiatiske utseende, hvor de samtidig har prøvd å nedtone sin østasiatiske identitet. Minoritetsstress som følge av erfart rasisme har vært relevant for alle de tre deltakerne, men kommer til uttrykk i ulike former, som utbrenthet, lavt selvbilde eller utagerende vold. Mangelen på norsk språk, norsk kultur og klasse har gjort at deltakerne med innvandrerbakgrunn, føler seg mer ekskludert

fra det norske samfunnet, og gjør det vanskeligere å identifisere seg som norske. Materialet viser at for adopterte er kultur- og klassekategoriene ikke like relevante fordi de vokser opp i hvite, norske middelklasse-hjem, så adopsjonalitet blir for dem den dominante kategorien i dette tilfellet.

Videre ser en at deltakerne har bearbeidet den tidligere skammen de følte over sin østasiatiske identitet, og nå har valgt å bære den identiteten med stolthet. Muligheten for å identifisere seg mer med den østasiatiske identiteten er mer tilgjengelig for dem med innvandrerbakgrunn, siden de har vokst opp i en østasiatisk familie, enn for dem som er adoptert, og som mest sannsynlig er vokst opp med norske, hvite foreldre. Det uoppnåelige hvite skjønnhetsidealet for kvinner er en kategori som har hatt betydning for deltakerne, men den har aldri overskygget eller tatt over betydningen rasekategorien har for deres identitet og forhold til norsk hvithet.

Det er stor variasjon i hvordan de ulike kategoriene krysser hverandre og spiller inn på hverandre i oppfattelsen av identitet for østasiater med adopsjons- eller innvandrerbakgrunn. Denne artikkelen har avdekket noen av disse variasjonene. Det som kommer tydelig frem, er at uavhengig av hvor mye deltakerne føler eller *gjør* seg selv norske, sitter definisjonsmakten for deres norske identitet hos den hvite majoritet, hvor den dominante ideen om norsk hvithet er det som avgjør om deres østasiatiske kropper er norske nok.

når eg blir stor
 vil eg kamme
 det lyse håret mitt bakover
 dei store, blåe auga mine
 skal ikkje gøymast bak solbriller
 når eg blir stor
 skal eg bli solbrent
 eg skal gå rundt med raud hud
 eg skal vere så stolt
 av freknene mine
 håret mitt
 skal bli så slitt og kvitt at det brekker av
 eg skal aldri aldri aldri be om noko anna viss eg berre blir kvit
 (Tjønn, 2022)

Om artikkelen

Jeg ønsker først å fremst å takke alle deltakerne fra det opprinnelige utvalget, men spesielt disse tre deltakerne for deres åpenhet og raushet ved å dele sine personlige erfaringer. Det koster. Jeg ønsker å takke mine gode kollegaer fra ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter Lena Sannæs, Georg Kristoffer Fjalsett, Thomas V. H. Hagen og Kjetil H. Grødum, samt også framleggsseminargruppen og fagfellen. Deres innsikt og kommentarer har forbedret artikkelen ytterligere.

Litteratur

- Andreassen, R. & Myong, L. (2017). Race, gender, and researcher positionality analysed through memory work. *Nordic Journal of Migration Research*, 7(2), 97–104. <https://doi.org/10.1515/njmr-2017-0011>
- Bangstad, S. & Døving, C. A. (2023). *hva er RASISME*. Universitetsforlaget.
- Berg, B. & Lauritsen, K. (2009). *Eksil og livsløp*. Universitetsforlaget.
- Bhopal, K., (2018). *White privilege. The myth of a post-racial society*. Policy Press. <https://doi.org/10.46692/9781447335986>
- Brochmann, G. & Kjeldstadli, K. (2014). *Innvandringen til Norge 900-2010*. Pax forlag.
- Collins, P. H. & Bilge, S. (2020). *Intersectionality*. Polity Press.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), s. 139–167.
- Eriksen, K. G. (2021). Mot utvidede forståelser av rasialisering og rasisme i skolen. *Nordisk tidsskrift for pedagogikk og kritikk*, 7, 104–116. <https://doi.org/10.23865/ntpk.v7.2445>
- Essed, P. (1991). *Understanding everyday Racism: An interdisciplinary theory*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483345239>
- Essed, P. (2002). Everyday Racism. I D. T. Goldberg & J. Solomos (Red.), *A Companion to Racial and Ethnic Studies* s. 202–216. Blackwell Publishers Ltd.
- Fekjær, S. & Leirvik, M. (2011). Silent gratitude: Education among second-generation Vietnamese in Norway. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(1), 117–134. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2011.521365>
- Gallagher, C. A. (2015). Color-blind egalitarianism as the new racial norm. I K. Murji & J. Solomos (Red.), *Theories of Race and Ethnicity* (s. 40–56). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139015431.006>
- Goffman, E., (1971). *The presentation of self in everyday life*. Penguin Books.
- Gärtner, K. & Heggland, J. E. (2013). *Adopterte barn, ungdom og voksne: En kunnskapsoppsummering om kognitiv kompetanse, psykisk helse og bruk av hjelpetjenester*. Folkehelseinstituttet. <https://www.fhi.no/globalassets/dokumenterfiler/rapporter/2014/adopterte-barn-ungdom-og-voksne-pdf.pdf>
- Hall, S. (2017). *Familial stranger: A life between two islands*. Duke University Press.
- Hartlep, N. D. & Bui, P. (2020). Vietnamese Students and the Emerging Model Minority Myth in Germany. I S. R. Steinberg & B. Down (Red.), *The SAGE Handbook of Critical Pedagogies* (s. 518–536). SAGE Publication Ltd. <https://dx.doi.org/10.4135/9781526486455.n53>
- Hessaa-Szwinto, S. H. (2023). Erfaringer med rasisme blant personer med opprinnelse fra Øst-Asia i Norge. *Norsk sosiologisk tidsskrift*, 7(1), 58–74. <https://doi.org/10.18261/nost.7.1.5>

- HübINETTE, T. & Tigervall, C. (2009). To be Non-white in a Colour-Blind Society: Conversations with Adoptees and Adoptive Parents in Sweden on Everyday Racism. *Journal of Intercultural Studies*, 30(4), 335–353. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07256860903213620>
- HübINETTE, T. (2013). Swedish Antiracism and White Melancholia: Racial Words in a Post-racial Society. Ethnicity and Race in a Changing World. *A Review Journal*, 4(1), 2–33. <https://doi.org/10.7227/ercw.4.1.2>
- HübINETTE, T. (2021). In Search of the Swedish Asians: Representation of Asians and Experiences of Being Asian in Contemporary Sweden as Reflected in the Non-White Swedish Literature. *Nordic Journal of Migration Research*, 11(2), 188–201. <https://doi.org/10.33134/njmr.406>
- Kiang, L., Huynh, V. W., Cheah, C. S. L., Wang, Y. & Yoshikawa, H. (2017). Moving beyond the model minority. *Asian American Journal of Psychology*, 8(1), 1–6. <https://doi.org/10.1037/aap0000070>
- Leirvik, M. S., Hernes, V., Liudden, T. M. & Tronstad, K. R. (2021). *Rasisme, diskriminering og tilhørighet blant utenlandsadopterte i Norge* (NIBR-rapport 2021: 15). OsloMet. <https://oda.oslomet.no/oda-xmlui/bitstream/handle/11250/2828907/2021-15%20til%20nett.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Løes, S. S. (2023). *Ingen kan spytte på et smilende ansikt*. Cappelen Damm AS.
- McCann, C. R., Kim, S. & Ergun, E. (2021). Theorizing intersectionality and difference. McCann, C. R., Kim, S. & Ergun, E. (Ed.), *FEMINIST THEORY READER Local and Global Perspectives*, 5(1), s. 94–107. Routledge.
- Petersen, W. (1966). Success story, Japanese American style. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1966/01/09/archives/success-story-japaneseamerican-style-success-story-japaneseamerican.html>
- Rattansi, A. (2020). *Racism A Very Short Introduction*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrade/9780198834793.001.0001>
- Riese, H. & Harlap, Y. (2021). Utdanning, rasialisering og tilhørighetens grenser. *Norsk tidsskrift for pedagogikk og kritikk*, 7, 132–146. <https://doi.org/10.23865/ntpk.v7.2048>
- SSB. (2022a). *Innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre, etter landbakgrunn, statistikkvariabel, år og kjønn*. <https://www.ssb.no/statbank/sq/10068866>
- SSB. (2022b). *Innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre, etter innvandringskategori, landbakgrunn, statistikkvariabel, år og region*. <https://www.ssb.no/statbank/sq/10068860>
- SSB. (2022c). *Innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre, etter innvandringskategori, landbakgrunn, statistikkvariabel, år og region*. <https://www.ssb.no/statbank/sq/10068861>
- SSB. (2022d). *Innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre, etter region, landbakgrunn, statistikkvariabel, innvandringskategori og år*. <https://www.ssb.no/statbank/sq/10068859>
- Tjønn, B. J. (2022). *Kvit, norsk mann*. Cappelen Damm AS.
- Willis, H. A., Sosoo, E. E., Bernard, D. L., Neal, A. & Neblett, E. W. (2021). The associations between internalized racism, racial identity, and psychological distress. *Emerging Adulthood*, 9(4), 384–400. <https://doi.org/10.1177/21676968211005598>
- Zhao, Y. (2013). Intersectionality, the production of difference and Norwegian transnational adoptees' identity work. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 21(3), 201–217. <https://doi.org/10.1080/08038740.2013.809384>
- Zhao, Y. (2019). Kinned to be Norwegian: Transnational adoptees' positioning in relation to whiteness and the negotiation of nationhood. *Nations and Nationalism*, 25(4), 1259–1279. <https://doi.org/10.1111/nana.12525>
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 193–209. <https://doi.org/10.1177/1350506806065752>

KAPITTEL 9

Realitetsorientering? Kategorisering av kvinner med fluktbakgrunn i Agder

May-Linda Magnussen Universitetet i Agder

Mona Alasow Universitetet i Agder

Hanne Haaland Universitetet i Agder

Hege Wallevik Universitetet i Agder

Abstract: This chapter concerns categorization that women who have come to Norway and Agder as refugees from non-Western countries are subjected to on their way towards employment and life in Norway. The categorizing we write about is being done by welfare state professionals, volunteers and others, and it can make women with refugee backgrounds appear pitiful and incapable, some of them to quite an extent. This has negative consequences for the women and for society at large. We show how this categorizing is often a by-product of good intentions. Still, we argue that this practice should be understood as shaped by colonial understandings, that it is a subtle form of racism, and that it may be particularly widespread in Agder. However, we also show how many other institutional and societal forces are at play. We gradually zoom in on how employees in the Norwegian work and welfare administration (NAV) use generalized, problem-oriented understandings in their work with refugees. We also reflect on how mapping forms can steer them in this direction. With this chapter, we want to raise awareness of and inspire reflection on societal and institutional forces that may make NAV employees and other welfare state professionals work in ways that can harm the people we as a society are trying to help. We also want to inspire reflection about challenging such forces.

Keywords: refugees, gender, racism, integration, NAV, institutional ethnography

Innledning

Dette kapitlet handler om kategorisering av mennesker. Det handler om det vi gjør når vi sorterer mennesker med et eller flere fellestrekk i kategorier som er tilgjengelige for oss, og tenker generaliserende om disse menneskene eller deres situasjoner. Kategorisering innebærer å forenkle vår komplekse virkelighet og gjøre den mer håndterbar. Det er noe vi alle, både i og utenfor Agder, driver med og rammes av. Det er også noe vi mennesker har drevet med og blitt rammet av gjennom historien, slik denne boka viser. Samtidig har vi god grunn til å tro at noen mennesker – på visse steder og til visse tider – opplever å bli kategorisert mer enn andre, og at kategoriseringens konsekvenser også er mer alvorlig for dem enn hva som gjelder for andre. Mye tilsier for eksempel at det særlig kan gjelde mennesker som store deler av befolkningen i en bestemt kontekst definerer som noen «Andre» – som de annengjør (Spivak, 1985; Østby, 2011). Det betyr at kategorisering av mennesker også kan forstås som formet av maktforskjeller i samfunnet, og som bidragende til å reprodusere slike maktforskjeller. Denne praksisen kan med andre ord forstås som maktutøvelse (Fernandes & Rugkåsa, 2023; Smith, 2005). Vi baserer oss på en slik forståelse.

I kapitlet skriver vi om kategorisering av en gruppe mennesker som sannsynligvis ofte annengjøres, og som har relativt lite makt i Norge og Agder i dag. Vi skriver om kategorisering kvinner som har flyktet til Norge og Agder fra land utenfor Vesten kan utsettes for av ansatte i velferdsapparatet, frivillige og andre, på sin vei mot lønnet arbeid og et godt liv i Norge. Vi skriver også om en bestemt type kategorisering, nemlig kategorisering som kan bidra til å stakkarsliggjøre flyktninger, og særlig (visse) kvinner med fluktbakgrunn. Slik praksis kan få flyktninger, og særlig visse flyktninger, til å fremstå som lite kapable, noe som har negative konsekvenser både for flyktningene og for samfunnet for øvrig.

Mye forskning tyder på at kvinner fra Asia og Afrika, og særlig muslimske kvinner, ofte forstås som å ha et spesielt stort behov for å hjelpes eller «reddes», mens menn i samme kategori ofte mistenkeliggjøres og forstås som dem de nevnte kvinnene skal reddes fra (Abu-Lughod, 2002; Berg et al., 2010; Bhattacharyya, 2008; Herz, 2018; Mulinari & Lundqvist, 2017; Walle, 2010). I forskningen vår ser vi også tegn til at kvinner med fluktbakgrunn kan oppleve mer stakkarsliggjøring enn hva menn med slik bakgrunn gjør. Det er en av grunnene til at vi retter vår oppmerksomhet mot kvinner i dette kapitlet.

Vår inngang til kapitlets tematikk

For noen år siden intervjuet vi Margrethe,¹ som jobbet med å hjelpe flyktninger å komme i jobb i en liten kommune i Agder. Da vi stilte et åpent spørsmål om hvordan hun gikk frem for å hjelpe flyktninger med dette, viste hun oss et skjema hun brukte for å «kartlegge flyktningene» i starten av arbeidet. Hun viste oss at flyktningene av og til sa ting som ikke passet inn i eller som det ikke var plass til i skjemaets «bokser», og at hun dermed noterte ned en del ting i marginen. Margrethe fortalte også at hun ofte tenkte på *når* hun skulle «knuse drømmene» til flyktningene. Hun snakket som om deres drømmer om utdanning og jobb *måtte* knuses, og som om det eneste hun kunne gjøre fra eller til, var å finne det minst smertefulle tidspunktet å gjøre denne knusingen på. Også flere andre profesjonelle vi har snakket med og deltatt i møter med, har snakket – på en selvfølgelig og tattfor-gitt måte – om lignende praksis. Flere brukte imidlertid et begrep som i mindre grad tiltrakk seg oppmerksomheten vår: De snakket om behovet for å «realitetsorientere» flyktninger når det gjaldt utdanning og jobb.

Rundt samme tid som vi snakket med Margrethe, deltok vi også på et arrangement om sysselsetting av flyktninger i en stor kommune i Agder. Der traff vi Namazzi, som vi kjente fra før, og som flyktet til Norge fra et afrikansk land noen år tidligere. Vi fortalte at vi var irriterte over at nok et arrangement om «integrering» rettet fokus mot flyktingers ansvar for å gjøre seg «ansettbare», og bort fra arbeidslivet og «integreringsapparatet» vårt. Namazzi sa seg enig. Hun fortalte at hennes største problem på veien mot jobb, var interaksjonen med ansatte i velferdsapparatet. Da hun ble bosatt i en kommune i Agder, ønsket hun å gå fortere frem med språk og utdanning enn det introduksjonsprogrammet la opp til. Hun opplevde at profesjonelle ikke trodde at hun kom til å «klare det», og «holdt henne igjen». Flere kvinner som stod rundt Namazzi, og som hadde lignende bakgrunn som henne, nikket bekræftende. De kjente seg igjen i hennes beskrivelser, og flere sa at dette var noe afrikanske kvinner jevnlig opplevde i Norge.

Namazzi og de andre kvinnene kunne med andre ord se ut til å ha blitt utsatt for «realitetsorientering» i regi av ansatte i velferdsapparatet. Namazzi fortalte at hun likevel hadde klart et raskere «integreringsløp» enn hva disse ansatte hadde rådet henne til, og hadde lært seg norsk fort,

1 Alle navn på forskningsdeltakere er fiktive.

blitt ferdig med høyere utdanning og nå var i jobb. Hennes og de andre kvinnenes erfaringer og refleksjoner tydet på at det en del profesjonelle i velferdsapparatet omtalte som *nøytral vurdering* av hva flyktninger kunne få til med tanke på utdanning og jobb i Norge, kunne erfares som *undervurdering* fra kvinnenes ståsted. Det kunne se ut som om Namazzi og flere kvinner med lignende bakgrunner hadde blitt forstått som lite kapable, eller som å være i så vanskelige situasjoner at de «ikke kunne få det til», mens de forstod seg selv og sin situasjon ganske annerledes.

Dette mulige gapet mellom Namazzis og de andre kvinnenes vurdering av seg selv og sin situasjon, og de måtene en del profesjonelle syntes å vurdere dem og deres situasjon på, satte oss forskere (May-Linda, Hege og Hanne) på sporet av stakkarsliggjøring. Også andre forskere peker på at slik kategorisering kan ramme mennesker som Namazzi. Rugkåsa (2012) viser for eksempel hvordan ansatte i velferdsstaten som skal hjelpe kvinner med innvandrerbakgrunn i jobb, snakker om og til dem på infantilisierende måter, som om de var barn. Da vi snakket med Namazzi og de andre kvinnene, hadde vi allerede gjort en del forskning som vedrørte flyktninger. I løpet av denne forskningen hadde vi sett at ansatte i velferdsstaten ofte kategoriserte flyktninger på måter som vi – som også intervjuet flyktninger – stusset over. Vi hadde for eksempel sett at flyktninger ble mistenkeliggjort, ved å bli forstått som noen som egentlig ikke var så interesserte i å «bidra» (økonomisk) til det norske samfunnet. Vi så imidlertid også flere tegn til undervurderende – og mer spesifikt stakkarsliggjørende – kategorisering (Haaland & Wallevik, 2016; Haaland, Magnussen & Wallevik, 2021; Magnussen, 2020a; Magnussen, 2023). Mona, som vi traff på et arrangement hvor vi formidlet fra forskningen vår, hadde sett både mistenkeliggjøring og stakkarsliggjøring av flyktninger på nært hold som ansatt i flyktningetjenester og NAV. Hun hadde også opplevd slik kategorisering på egen kropp.

Vår felles interesse for flyktnings veier inn i det norske samfunnet, men også våre forskjellige ståsteder å se disse veiene fra, gjorde at vi innledet forskningssamarbeid. Samarbeidet inkluderer blant annet utforskning av stakkarsliggjøring av mennesker med fluktbakgrunn. Vi er interessert i slik kategorisering fordi den som nevnt har mange negative konsekvenser. I tillegg ser den ut til ofte å være fremkalt av gode intensjoner, noe som kan gjøre den vanskelig å få øye på og reflektere kritisk over (Rugkåsa, 2012; Tvedt, 2003). Til tross for de gode intensjonene kan den forstås som preget av kolonialt tankegods, og som subtil rasisme (Andersson, 2022; Fernandes

& Rugkåsa, 2023; Rugkåsa, 2012). Slik rasisme kan være særlig utbredt på Agder, noe vi kommer vi tilbake til mot slutten av kapitlet.

Samtidig tyder vår forskning på at mye mer enn forståelser som kan kalles koloniale eller rasistiske bidrar til det som i siste instans kan forstås som stakkarliggjørende kategorisering av mennesker med fluktbakgrunn eller av deres situasjoner. I dette kapitlet zoomer vi etter hvert inn på hvordan NAV-ansatte som arbeider med flyktninger, bruker mange generaliserte forståelser (altså kategorier) som kan bidra til å skyve flyktningenes erfaringer, ressurser, vurderinger og største utfordringer ut av interaksjonen. Vi reflekterer også over hvordan kartleggings skjemaer som brukes av de NAV-ansatte kan fremme slik kategorisering. Hele velferdsapparatet vårt er imidlertid i stor grad basert på kategorisering av mennesker, og et vell av etablerte måter vi tenker på og på andre måter gjør ting på i dette apparatet, styrer oss i retning av kategorisering. Det er også viktig å få frem at slik kategorisering ikke er ensidig negativ, og at den for eksempel gir tilgang til rettigheter. Med dette kapitlet ønsker vi imidlertid å øke vår bevissthet om og inspirere til refleksjon rundt samfunnsmessige og institusjonelle forhold som gjør at vi kategoriserer på måter som kan slå uheldig ut for de vi prøver å hjelpe. Vi vil også øke vår bevissthet om og inspirere til refleksjon rundt hvordan vi kan utfordre slik kategorisering.

Empirien og teorien vi baserer kapitlet på

Datamaterialet vi baserer dette kapitlet på, er utviklet gjennom en rekke forskningsprosjekter vi har vært involvert i, fra 2014 og fremover.² Ingen av oss har vært involvert i alle disse prosjektene, men vi har alle vært involvert i flere av dem. Forskningen handler om flyktningers veier mot lønnsarbeid og et godt liv i Norge. All forskningen er gjort i Agder, og dataene våre omhandler forhold i mange – både små og store – kommuner i regionen. Vi har intervjuet et stort antall flyktninger i forbindelse med denne forskningen. Vi har intervjuet flest kvinner med fluktbakgrunn, men også menn. I tillegg har vi intervjuet et stort antall ansatte i velferdsapparatet og frivillige som har hatt mye med flyktninger å gjøre. I flere av kommunene vi har gjort intervjuer i, har disse intervjuene inngått i feltarbeid. Det betyr at vi

2 Forskningen har vært finansiert av Universitetet i Agder (UiA), Senter for likestilling ved UiA, Nettverk for profesjonsrettet forskning ved UiA, Agderforskning, Lindesnesfondet, Regionale forskningsfond Agder og Aust-Agder utviklings- og kompetansefond.

blant annet også har gjort observasjoner på ulike arenaer, hatt uformelle samtaler med mennesker vi har truffet på, og deltatt i ulike arrangementer.

I mye av forskningen vår har også institusjonelle tekster utgjort viktige data. Grunnen til det er at forskningen har vært preget av forståelser og redskaper fra institusjonell etnografi. Institusjonell etnografi er en måte å gjøre samfunnsforskning på som opprinnelig ble utviklet av feministen og sosiologen Dorothy E. Smith (1987, 1990, 2005). Institusjonell-etnografisk forskning starter med utforskning av noe bestemte mennesker *gjør* i sine hverdagsliv. Den kan for eksempel starte med utforskning av hvordan både flyktninger og andre gjør «integrering» i sine hverdager, slik vi har gjort i forskningen vår. Målet med slik utforskning er imidlertid å finne ut hvordan noe institusjonelt og samfunnsmessig³ påvirker den gjøren vi undersøker, men også hvordan mennesker motsetter seg slike krefter – og kan motsette seg dem enda mer. Det vi ser etter, er blant annet forståelser som over tid har «stivnet» og fått tinglignende kvaliteter, og som fremstår som selvfølgelige og nøytrale. Disse forståelsene forstår vi som å ha materialisert seg, blant annet i tekster som nevnte kartleggingsskjema, og som å prege menneskers gjøren på tvers av tid og sted.

Replikerbare tekster er avgjørende for at denne typen forståelser kan prege menneskers gjøren på tvers av slike dimensjoner (Smith & Turner, 2014). Slike tekster gjør blant annet at objektiverte (tinglignende), utbredte forståelser kan «fryses fast», og effektivt kan spres og «reise» på tvers av de grensene tid og sted kan representere. Alle forståelser som får en formende kraft på vår gjøren på tvers av slike grenser, er skapt av mennesker gjennom historien, mente Smith. De er også skapt av noen mennesker mer enn av andre. De forståelsene som etter hvert brer seg utover og blir dominerende eller «styrende» (Smith, 2005), er ofte forståelser som er skapt av mennesker med relativt mye makt på bestemte steder og til bestemte tider. Forståelsene tjener derfor først og fremst – eller aller mest – deres interesser, eller interessene til mennesker som har lignende ststeder som dem. Tekster gjør at forståelsene kan rives løs fra de menneskene som skapte dem, og ikke lenger være avhengige av deres gjøren. I institusjonell etnografi forstås likevel (andre) menneskers «aktivering» eller bruk av slike forståelser – blant annet ved å bruke tekster som har disse innbakt i seg i

3 I institusjonell etnografi begrenses ikke «institusjonelle forhold» til forhold som gjelder formelle institusjoner, som for eksempel NAV. Det ligner altså mer på det som kalles «samfunnsmessige forhold» i dagligtalen, selv om mye av det samfunnsmessige som utforskes, kan knyttes til formelle institusjoner.

sitt arbeid – som helt avgjørende for at forståelsenes *kapasitet* til å forme det vi tenker og på andre måter gjør, blir til *realitet*. Nevnte forståelser vil ikke prege vår gjøren dersom vi ikke lar dem prege den, og om vi ikke holder forståelsene i live, vil de med tiden miste sin kapasitet for styring av det vi gjør.

Demontering av styrende forståelser er imidlertid krevende, fordi de har «satt seg» på mange ulike måter, i våre institusjonelle tekster og i våre ordninger og «systemer» mer generelt. De sitter også i hodet vårt og i språket vårt. I tillegg sitter de i følelsene våre, og påvirker hva vi synes er bra, viktig og riktig, noe som kan gjøre dem særlig trege å endre (Bourdieu, 2000). At en del ansatte i NAV for eksempel er mistenksomme overfor flyktninger og en del andre migranter, og mistenker at de først og fremst har kommet til Norge for å bli forsørget av den norske velferdsstaten, kan forstås som fremkalt av forståelser som fremmes gjennom ulike institusjonelle tekster som for eksempel stortingsmeldinger (Magnussen, 2020a; Synnes, 2022). Følelsene disse ansatte kjenner, på et bestemt sted og til en bestemt tid, forstår vi altså ikke som individuelle og isolerte. I stedet forstår vi dem som å henge sammen med noe mange andre mennesker gjør og har gjort, på andre steder og til andre tider – med «sosial koordinering» som også inkluderer interaksjon med tekster (Magnussen, Steen-Johnsen & Synnes 2023).

I forskningen vår betyr dette at vi ikke forstår ansatte i velferdsapparatets og andres uheldige kategorisering av kvinner med fluktbakgrunn som en konsekvens av feil og mangler ved de som kategoriserer. I stedet forstår vi den som formet av et vell av utbredte og etablerte tenke- og gjøremåter som ofte er nedfelt i tekster, og som vi alle har gitt små eller større bidrag til å holde i live. En slik forståelse kan fremme produktiv dialog og samarbeid med mennesker som på ulike måter arbeider med mennesker med fluktbakgrunn. Litt satt på spissen kan vi si at en institusjonell-etnografisk forståelse gir «samfunnet» skylda for samfunnsmessige og institusjonelle utfordringer. Samtidig brukte Smith ofte begrepet «the social» (1999) i stedet for begrepet «samfunn», fordi begrepet «samfunn» kan få det til å se ut som om det finnes sosiale prosesser og krefter som er uavhengige av oss mennesker. Selv om mennesker på andre steder og til andre tider har bidratt til å skape dagens etablerte og dominerende tenke- og gjøremåter, har vi også selv ofte bidratt til å holde disse i live, eller til og med til å forsterke dem. Én grunn til det er at vi ikke har vært fullt ut bevisste på disse bidragene. Når vi blir bevisste på slike bidrag, har vi imidlertid ansvar

for å prøve å endre på dem. Om denne måten å forstå samfunnsmessige maktforskjeller og maktutøvelse på kanskje ikke gjør oss så *skyldige* i urettferdighet som har skjedd frem til nå, blir vi altså i stor grad gjort *ansvarlige* for det som skjer fremover.

I institusjonell-etnografisk forskning ses systematiske gap eller «disjunctures» (frakoblinger) mellom noens erfaringer og andres forståelser av disse erfaringene, som tegn på maktutøvelse som den vi skrev om i forrige avsnitt (Alasow, under utgivelse; Bertelsen & Lund, 2023; Magnussen, 2023). I forskningen vi skriver om i dette kapitlet, forstod vi frakoblingen mellom erfaringen til Namazzi og de andre kvinnene med lignende bakgrunn (undervurdering) og forståelsen til «drømmeknusende» ansatte i velferdsstaten (nøytral realitetsorientering) som et slikt tegn. Derfor beveget vi oss videre til å utforske hvordan institusjonelle og samfunnsmessige forhold kunne bety noe for den undervurderingen og stakkarliggjøringen kvinnene fortalte om. I denne delen av forskningen utgjorde også ulike institusjonelle tekster viktige data.

Erfaringer som tyder på stakkarliggjøring

Emebet flyktet fra et afrikansk land⁴ til Norge, og er en av kvinnene med fluktbakgrunn som vi intervjuet i forbindelse med forskningen vår. Hun var mindreårig da hun kom, og drømte om å studere jus fordi hun ville bli dommer. Da vi snakket med offentlig ansatte som skulle hjelpe Emebet på veien mot jobb, omtalte de henne imidlertid som en som trengte å nedjustere forventningene sine til hva hun kunne få til, og «være mer realistisk» (Haaland & Wallevik, 2016). I likhet med Esmā fra Afghanistan – som vi også intervjuet, og som hadde samme utdanningsdrøm – ble Emebet rådet til å sikte seg inn mot helsesektoren. De offentlig ansatte begrunnet dette med at Emebet «hadde et sånt godt ansikt», og at hun «hadde et fint smil» som ville gjøre at hun lett ble kjent med folk.

Når ansatte i velferdsapparatet i kommunen Emebet bodde i snakket om flyktninger og andre immigranter de skulle hjelpe, sorterte flere av dem «ressurssterke» og «ressurssvake» flyktninger og andre immigranter fra hverandre. Armita, en kvinne fra Midtøsten som var alenemor til eldre barn, definerte de som ressurssvak og som «et håpløst tilfelle» når det gjaldt

4 Hvorvidt vi fremover nevner landbakgrunn eller regionbakgrunn for informantene våre, har med anonymitetshensyn å gjøre.

muligheten for å komme i jobb. Hun ble kategorisert slik til tross for at hun hadde høyere utdanning og deltok aktivt i motstand mot regimet i hjemlandet sitt, selv om hun bodde i Norge. Begrunnelsen for å kategorisere Armita som ressurs svak var at hun snakket dårlig norsk, kledde seg i tråd med det hun mente var riktig ut fra sin religion, og ble forstått som lite aktiv i samfunnet. Hun kom imidlertid i jobb, og i en jobb hvor hun kunne bruke utdanningen sin.

Faiza flyktet til Norge fra Somalia, var alenemor og fortalte oss om sin vei mot jobb i Norge gjennom flere samtaler. I lys av denne veien, mente Faiza at vi mennesker selvfølgelig kan overvurdere oss selv, eller undervurdere utfordringer vi står overfor. Hun mente at vi imidlertid også kan undervurdere oss selv, eller overvurdere utfordringer vi vurderer å gi oss i kast med. Hun fortalt at hun selv endte opp med å gjøre nettopp det på sin vei mot jobb, fordi en del profesjonelle hun møtte, ga uttrykk for at de tvilte på eller ikke trodde at hun kunne nå drømmen sin om å ta høyere utdanning. Hun fortalte blant annet at programrådgiveren hennes i NAV tidlig hadde klare meninger om hva hun kunne og ikke kunne få til, selv om hen ikke visste noe om hvordan det gikk på norskkurset på voksenopplæringen. Der fikk Faiza veldig gode karakterer. Hun fortalte at:

Programrådgiveren har sagt at jeg ikke klarer å gå videre, så mitt ønske bør ikke være høyere utdanning. Jeg måtte være mer realistisk, mente hun (Magnussen, 2020a, s. 67).

Også flere andre ansatte i velferdsapparatet sa ting til Faiza som tydet på at de mente at hun måtte nedjustere ambisjonene sine, og/eller gå saktere frem for å nå dem, basert på overflatekunnskap om henne og situasjonen hennes. Denne erfaringen deler hun blant annet med Solange, som også hadde afrikansk bakgrunn og var alenemor. Solange fikk imidlertid tilbakemeldinger som lignet de Faiza fikk selv om hun hadde fullført høyere utdanning fra hjemlandet. Faizas erfaringer tyder på at det å ha lite utdanning fra hjemlandet og det å være alenemor, samt hennes kulturelle bakgrunn og religiøse tilknytning, bidro til at hun jevnlig ble møtt som en som ville ha vansker med å gjennomføre høyere utdanning, eller klare å stå i fulltids lønnet arbeid. Faiza fortalte imidlertid at hun kunne bruke mye mer tid på skolearbeid og studier som alenemor enn hun kunne ha gjort om hun hadde bodd sammen med eksmannen sin. Hun fortalte også at hennes manglende utdanning og jobbmuligheter fra hjemlandet hadde gitt henne en voldsom motivasjon for å utnytte de mulighetene hun fikk

i Norge, og at denne motivasjonen økte ytterligere av å bo i et land hvor likestilling settes høyt. Det betydde mye for at hun endte opp med å gjennomføre høyere utdanning i Norge, med gode karakterer.

Zahra flyktet til Norge fra et land i Midtøsten og var alenemor til seks barn. Noe av det mest interessante med intervjuet med henne var at intervjueren selv oppdaget at hun tenkte at det å være alenemor måtte vanskeliggjøre Zahras vei mot jobb. Likevel stilte hun Zahra et åpent spørsmål om hva det å være alene med barna hadde betydning for hennes vei mot jobb, noe som gjorde at Zahra kunne italesette erfaringer som kunne utfordre en forståelse av at det å være alenemor per definisjon vanskeliggjør denne veien. Hun svarte at:

Det har hjulpet meg mye med å gå videre, å sette meg først. Ikke noe forstyrrer. De arabiske mennene forstyrrer. (...) «Ikke lov å gjøre sånn». De liker ikke drømmene. De går ut på jobben, de er sånn gammeldagse. Når de kommer hjem, dama lager mat, huset er ryddig. Det hjalp meg. (...) Når jeg kom hjem, for eksempel, huset er ikke ryddig, jeg er sliten, men jeg løper ... Hvis jeg har mann, må jeg lage ekte mat, ordentlig mat hver dag, huset må være helt ryddig, og det stresser meg, ikke sant?

Zahra fortalte at hun som ugift kunne gjøre husarbeid når det passet henne, og at hun fikk hjelp av barna til å lage «enkel, norsk mat som det går fort å lage». I likhet med Faiza fortalte også Zahra at hun ble motivert til å jobbe veldig hardt med utdanning og jobb av ikke å ha hatt mulighet for dette i hjemlandet, og av å bo i et land som prioriterer likestilling mellom menn og kvinner høyt. Dette gjorde at hun brukte masse tid på å lære seg norsk og gjøre skolearbeid, og fikk høy fart på sin vei mot jobb.

Erfaringene og refleksjonene til kvinnene vi har intervjuet, tyder på at de ikke bare kategoriseres på stakkarsliggjørende måter i relasjoner som først og fremst handler om utdanning og jobb, men også i andre relasjoner. Maryam flyktet til Norge fra Somalia og var alenemor til fem barn. Hun fortalte oss om en prosess som i utgangspunktet handlet om valg av klasse for sønnen Faisal, som har en diagnose, men som endte opp med at hans og hans søskens skole sendte en bekymringsmelding til barnevernet. Hennes nøye gjenfortelling av sine møter med ulike profesjonelle gjennom denne prosessen, samt dokumenter knyttet til saken, tyder på at Maryam ofte ble forstått som å være ute av stand til å forstå og/eller gjøre sine barns beste, og som sterkt hjulpetrengende. Hennes fortelling tyder også på at hun ble forstått som lite samarbeidsvillig og mistenkelig da hun ikke ville ta imot

«hjelp», blant annet i form av «gratis ferie for fattige familier», som en ansatt ved barnas skole hadde ordnet uten å spørre henne. I tillegg ble også Maryam møtt med en forståelse av at det å være alenemor per definisjon er vanskeligere enn å være en gift eller samboende mor. Maryam fortalte at hun, i møte med ulike ansatte i velferdsapparatet, veldig sjeldent ble spurt om hva hun tenkte om sin egen og barnas situasjon, men at:

Hele tiden starter de med å si at jeg har fem barn og en veldig tung jobb. De snakker alltid til meg på den måten. «Faisal er spesiell». «Du har mye å bære på». «Du har veldig tunge skuldre». (Magnussen, 2023. s. 12–13).

Maryam, på sin side, syntes at hun hadde det bra – og bedre enn da hun var gift. Som enslig hadde hun full kontroll over familieøkonomien og bedre råd enn hun hadde da hun var gift, og hun følte seg overhodet ikke fattig. Eksmannen hjalp henne også omtrent like mye med barna som da de var gift. Ut fra det Maryam fortalte oss, samt dokumenter knyttet til saken, er det også interessant at den betydelige hjelpen Maryam fortalte profesjonelle at hun fikk av sine somaliske venninner, ble usynliggjort og til og med mistenkeliggjort i dokumenter som ble sendt til barnevernet. Det kan se ut som om disse venninnene ikke ble sett som kapable til å gi Maryam den hjelpen en del profesjonelle mente hun trengte, og kanskje til og med ble forstått som å gjøre vondt verre. «Vi vet ikke hva slags hjelp mor får fra det somaliske miljøet», stod det i ett av dokumentene. Det er interessant, men også urovekkende, at Maryams venninner ikke ble kalt «venninner» eller «sosialt nettverk», men i stedet ble kategorisert som et «etnisk miljø» – et begrep som gir assosiasjoner til noe mistenkelig (Engebrigtsen & Fuglerud, 2009).

Dataene våre tyder på at stakkarsliggjøring også skjer i relasjoner mellom kvinnene vi har intervjuet og frivillige en del av dem inngår i relasjoner til, samt i relasjoner til naboer og andre som de kommer i kontakt med i hverdagen. Esmā fra Afghanistan, som drømte om å bli jurist, fortalte for eksempel at mange av de hun møtte i kommunen hun og familien bodde i, ble overrasket og «imponert» over at de hadde det fint hjemme hos seg, og at dette «gjorde vondt». Angélique flyktet til Norge fra et afrikansk land og hadde også erfaringer som tilsa at en del majoritetsetniske norske blir overrasket når de møter på flyktninger som ikke fremstår som hjelpetrenge, men som likeverdige. Hun hadde bodd lenge i Norge og Agder og hadde mange erfaringer å basere følgende analyse på:

Den følelsen jeg har er at norske, de har plan om å møte og hjelpe noen som er i nød. Når du kommer, så er du alene og ensom og i nød. Da vil alle hjelpe og støtte og alt mulig. Men når de merker at du klarer deg selv, at du er selvstendig på en måte, da forsvinner de. De tenker ikke på det forholdet vi har hatt sammen, at det er at vi har vært gode venner, så det blir et slags brudd der. Det er sånn jeg tolker det, at de er bare der for å hjelpe oss. (...) Det som har skjedd, er for eksempel at jeg har møtt noen på jobb som kommer og prater med meg, så går vi på kafe, og så inviterer hun meg hjem til seg, og så når jeg inviterer tilbake, og ser hun at jeg er veldig etablert, at jeg har leilighet, at jeg har bil ... Da forsvinner de med én gang. Med én gang. Og jeg er veldig glad i å pynte hjemme, så det er veldig fint hjemme hos meg. Så jeg tror ikke de hadde sett for seg det. Så da blir det slutt, og det har jeg opplevd så mange ganger nå, og jeg har blitt skuffet så mange ganger at nå har jeg sluttet å be folk med hjem på den måten der.

Safia, som flyktet fra Afghanistan til Norge som ung voksen, fortalte at hun var «veldig svak» og «trengte mye hjelp» da hun kom hit, slik også Angelique nevnte. Etter en stund ble hun imidlertid oppmerksom på at hun ikke hadde noen venner – at hun ikke «betydde noe for noen», men at alle de «norske» hun interagererte med, fikk penger for å ha med henne å gjøre, eller gjorde det som en del av et frivillig arbeid (Haaland, Magnussen, Wallevik & Frykman, 2021). Hun ble også oppmerksom på at alle disse var middelaldrende og eldre kvinner som oppførte seg som mødre overfor henne. «I Afghanistan hadde jeg én mor, men her kan jeg ikke telle hvor mange jeg har», konkluderte hun. Relasjonene var med andre ord lite preget av likeverdighet.

Noen kvinnelige offentlige ansatte som jobbet tett på flyktninger, omtalte selv sitt arbeid med flyktninger som å ligne på nettopp «morsarbeid». Noen kvinner i slike roller, eller som jobbet med flyktninger som frivillige, så videre ikke bare ut til å gjøre et «intensivt morsarbeid» (Hays, 1998) overfor flyktninger som Angelique og Safia. De fremstod også som sikre på hva som skulle til for at disse og andre kvinner med fluktbakgrunn skulle få gode liv i Norge. De fremstod med andre ord som maternalistiske. Astrid involverte seg i arbeid med flyktninger via menigheten hun tilhørte, og fremstod på denne måten. Hun fortalte blant annet at hun hadde vært sammen med kvinnelige flyktninger uten menn til stede, at hun «følte en annen nærhet» til kvinnene når de tok av hijaben, og tenkte «wow» da hun ble klar over hvor mange ressurser de hadde. Gunnhild, som også arbeidet med flyktninger i regi av menigheten hun tilhørte, fortalte om lignende erfaringer. Hun sorterte også flyktninger etter hvor «integrerbare» hun

mente at de var – kategorier som kan minne om kategoriene «ressurssterke» og «ressurssvake». Syrere omtalte hun som lett integrerbare, fordi de ifølge henne var «litt like oss», høyt utdannet, hadde bodd i store byer, var vant til samme velstand og var «litt sånn vestlige». Å være fra «sånn veldig bygd», ha «ti unger» og være fra Somalia fremstilte hun derimot som integreringshemmende:

Hvis det kom noen som var fra sånn veldig bygd, fattige, med ti unger, og så ... da var forskjellen stor altså, med alt i forhold til ... renslighet, i forhold til hvordan de kledde ungene, kost, alle sånne ting, hva de måtte lære, liksom. Men det er jo noen du tror ... Når de kommer fra Afghanistan eller Iran ... Noen her trodde de måtte lære dem å vaske klær, og tenkte jo ikke at noen bodde jo mye mer moderne enn det de gjorde. Det har vi jo sett, det er jo noen som faktisk ... som kommer fra mye høyere opp sosialt enn jeg er, ikke sant. (...) Men så møter du jo noen som ... I forhold til de somalierne, så virker det som om de kommer fra helt andre kår.

Intervjuerens spørsmål om hvordan Gunnhild tenkte og på andre måter gjorde sitt arbeid med flyktninger, synliggjorde at dette arbeidet innebar mye «kategoriseringsarbeid». Samtidig ser vi at intervjuerens spørsmål også førte til at Gunnhild nevnte noen førforståelser (kategorier) som ble utfordret da hun og andre begynte å arbeide med flyktninger. De trodde at noen flyktninger trengte hjelp de viste seg å ikke trenge. Denne erfaringen er viktig, fordi oppdagelse av forståelser vi «aktiverer» i møte med andre, gjør at vi kan reflektere kritisk over – og endre – vårt virke (Haaland & Wallevik, 2016).

NAV-ansattes bruk av generaliserte forståelser i møte med kvinner med fluktbakgrunn

Erfaringene og refleksjonene vi har synliggjort til nå i kapitlet, tyder på at stakkarsliggjøring av flyktninger – og av visse kvinner som har flyktet til Norge fra land utenfor Vesten – foregår. De tyder på at stakkarsliggjøring av nevnte kvinner skjer på ulike tidspunkter, og gjøres av mennesker som ikke er i direkte kontakt med hverandre. Det forstår vi som tegn på «styring» – på at dominerende tenkemåter, som materialiseres i og reproduseres ved hjelp av materielle tekster, preger det profesjonelle og frivillige gjør i sine relasjoner til flyktninger, og også i relasjon til bestemte flyktninger. Erfaringene og refleksjonene vi har vist til nå, tyder for eksempel på at hvor

enkelt eller vanskelig profesjonelle og frivillige tenker at det vil være å få flyktninger i jobb, kan påvirke hvor «ressurssterke» eller «ressurssvake» de anser flyktninger for å være. Det betyr at velferdsapparatets orientering mot lønnsarbeid – og mot «rask(este) vei mot jobb» – antakeligvis har påvirket hva profesjonelle og frivillige vi har intervjuet, har tenkt og på andre måter gjort i relasjon til flyktninger. Forskningen vår tyder også på at de flyktningene som anses som mest like de profesjonelle eller frivillige selv, ofte anses som de mest «ansettbare»/«integrerbare», og ofte ser ut til å forstås som «idealflyktninger». I forskningen vår ser vi mange tegn til at deres måte å «integrere» seg på løftes frem og idealiseres, mens andre flyktnings erfaringer, situasjoner, ressurser og måter å få et godt liv i Norge på, usynliggjøres eller blir forstått som feil (Haaland & Wallevik, 2017; Haaland, Magnussen, Wallevik & Frykman, 2021).

I resten av kapitlet utforsker og utfordrer vi andre – men relaterte – institusjonelle og samfunnsmessige forhold som legger til rette for de erfaringene og refleksjonene som kom frem i forrige del av kapitlet, og som vi forstår som stakkarsliggjøring. For å gjøre det, går vi tilbake til relasjonen mellom kvinner med fluktbakgrunn og profesjonelle som skal hjelpe dem mot jobb og et godt liv i Norge. Vi utforsker imidlertid det som skjer i disse relasjonene fra de profesjonelles ståsted, og nærmere bestemt fra ståstedet til NAV-ansatte som arbeider med flyktninger. Mer spesifikt bruker vi intervjuer hvor vi og ansatte i NAV sammen har utforsket de NAV-ansattes arbeid med flyktninger. I disse intervjuene, som ble gjennomført i 2023, har vi prøvd å hjelpe de NAV-ansatte å «pakke ut» (Nilsen, 2021)⁵ det de gjør i relasjon til flyktninger, i tråd med institusjonell etnografi. Intervjuene peker mot et vell av institusjonelle og samfunnsmessige forhold som preger de NAV-ansattes arbeidshverdag. I det følgende utforsker vi objektiverte, utbredte forståelser som kan være særlig kontraproduktive for *kvinner* med fluktbakgrunn sin vei mot jobb og et godt liv i Norge, og som kan ramme *noen kvinner* med slik bakgrunn særlig hardt. De kan også ramme kvinner med slik bakgrunn særlig hardt i agderregionen, noe vi kommer inn på i kapitlets avslutning. Flere av forståelsene vi utforsker, men ikke alle, så vi spor av tidligere i kapitlet. Vi utforsker også tekstlige verktøy som nevnte Margrethe og flere NAV-ansatte fortalte at de bruker tidlig i sin interaksjon med flyktninger, nemlig skjemaer som brukes til å «kartlegge flyktninger».

5 Dette betyr å hjelpe informanter å beskrive erfaringer som kan skjules av/i de begrepene de bruker.

Dette verktøyet ser ut til å bidra til den uheldige kategoriseringen vi retter oppmerksomheten mot i dette kapitlet.

Mange av de NAV-ansatte vi intervjuet til denne delen av kapitlet, rettet mye oppmerksomhet mot «feil og mangler» ved flyktninger, og manglende utdanning og yrkeserfaring fra hjemlandet ble snakket om som noe som kun gir kvinner med fluktbakgrunn ulemper på veien mot jobb i Norge. Ingen av de NAV-ansatte vi snakket med, fortalte at manglende utdanning og yrkeserfaring, og også det å komme til et land som prioriterer utdanning og jobb for kvinner høyt, kan gjøre kvinner med slik bakgrunn særlig motiverte for utdanning og jobb, slik Faiza og Zahra fortalte om. Flere NAV-ansatte brukte manglende utdanning eller yrkeserfaring, men også alder, antall barn og andre kategorier til å argumentere for at en del kvinner med fluktbakgrunn «stod langt fra arbeidslivet», at de *ikke kunne* få lønnet arbeid, eller i det minste ville ha veldig vanskelig for å få dette til. Flere brukte også nevnte kategorier til å argumentere for at mødre med fluktbakgrunn *ikke ville* ha lønnet arbeid. Martin fortalte for eksempel om en kvinne fra Midtøsten. Han innledet med å fortelle om landbakgrunn, at hun var middelaldrende og hadde mange barn, noe som antydte overfor intervjueren at det ville være krevende for kvinnen å komme i jobb. Han fortsatte med å si at:

Hun har ikke tenkt seg ut i arbeidslivet, for hun har alltid vært hjemme, og da tenker jeg at det er for mye forlangt at hun skal komme ut i arbeid i Norge da, når hun egentlig ikke ønsker det. Sant? Mannen tjener nok. (...) Det var greit i (hjemlandet), og jeg tror hun tenker at det er greit her.

Martin fortalte videre at han «trodde» at kvinnen ville hatt mer lyst til å komme i jobb hvis hun var alenemor, fordi hun da hadde trengt pengene. Som vi ser, sa han også at han «trodde» at kvinnen synes det var greit å ikke være i jobb i Norge. Han begrunnet denne vurderingen i generaliserte forståelser knyttet til hennes alder, kjønn, antall barn og tidligere erfaring, samt i en forståelse som reduserer lønnsarbeid til inntekt. I tillegg begrunnet han den med at han var uenig i måter den såkalte arbeidslinja preger flyktningpolitikken på, og med at han ønsket å anerkjenne kvinners ulønnede arbeid i familierelasjoner. Dette er forståelser vi forfattere sympatiserer med. At kvinnens egne erfaringer og refleksjoner glimret med sitt fravær i det Martin fortalte oss om sine vurderinger, kan med andre ord vanskelig forstås som et resultat av «dårlige holdninger». Vi forstår det

i stedet som formet av at han «aktiverte» etablerte, utbredte, generaliserte forståelser som de vi nevnte over – forståelser som også er velmente.

Anna fortalte oss at hun med årene hadde blitt oppmerksom på at hun og kolleger antakeligvis lot seg prege av en forståelse av at mødre med fluktbakgrunn gjerne vil være hjemme med barna. Hun var åpen for muligheten for at de med dette «frarøvet disse kvinnene muligheter» når det gjaldt utdanning og jobb. Frida var åpen for det samme og ga et eksempel på en interaksjon hvor hun selv hadde tvilt på at en alenemor med mange barn kunne klare full jobb:

Jeg har ei dame, hun har fem barn, kommer fra Somalia, ønsker å jobbe som renholder. Og jeg sa: «Klarer du det, du har jo fem barn hjemme?» «Ja, men de må jo klare seg selv. Og de må jo hjelpe hverandre. Og vi har jo telefon.»

Frida forstod altså det å være alenemor på en problematiserende måte, og vår forskning tyder på at også dette kan ses som en «stivnet» forståelse. Martin er den eneste vi har snakket med som mente at alenemødre med fluktbakgrunn kan ha lettere for å komme i jobb enn gifte eller samboende mødre. Han begrunnet dette med at kvinner med slik erfaring har «brutt ut av» et ekteskap som ikke fungerte så bra, og at det kan tyde på en «tøffhet» som kan komme til nytte når det gjelder utdanning og arbeid. Vi tror det kan være noe i det han sier. At selve *situasjonen* alenemødre er i kan være en fordel når det gjelder å utdanne seg og komme i jobb, finner vi imidlertid ingen spor av, verken i Martins eller andre NAV-ansattes fortellinger.

Frida fortalte også at alenemoren med de fem barna gikk i tradisjonelle somaliske klær, *men* kom i jobb og «var en enormt god ressurs, med fem barn hjemme». Vi forstår det slik at Frida sier dette fordi hun har kunnskap om den sosiale verden hun inngår i (Smith, 1978): Hun vet antakeligvis, selv om hun kanskje ikke er helt bevisst det, at mange rundt henne – og kanskje også hun selv – assosierer slik bekledning med lav «ansettbarhet». Vi så tidligere at Armitas bekledning ble brukt som argument for at hun var umulig å få i jobb. Nevnte bekledning gjør kvinnene veldig synlige som muslimer. Kanskje assosieres klesdrakten deres også med å være «konservativ», og kanskje også med å være generelt «rigid» og lite «fleksibel», noe dagens idealarbeidstaker *ikke* må være (Sennett, 2001). Uansett tyder forskningen vår på at koblingen mellom visse typer muslimsk bekledning og lav «ansettbarhet» er en «stivnet» forståelse som brukes av en del ansatte i NAV. Den er imidlertid vanskeligere å få øye på enn en del andre forståelser,

som antakeligvis regnes som mer legitime å bruke. Siden bekledning kan gjøre kvinnelige muslimer mer synlige som muslimer enn hva som gjelder for muslimske menn, kan også slike forståelser ramme kvinner hardere enn menn. Når det er sagt, viser forskningen vår at muslimske kvinners religiøse bekledning ikke alltid fører til at de kategoriseres på måtene vi har nevnt over. Kvinner som bruker hijab, men som på andre måter fremstår som like den hvite, norske middelklassen, kategoriseres ikke nødvendigvis slik (Haaland & Wallevik, 2017; Haaland, Magnussen, Wallevik & Frykman, 2021).

I andre deler av intervjuet snakket Frida – i likhet med mange andre NAV-ansatte og andre profesjonelle vi har intervjuet – også om traumer og om hvordan traumer bremset flyktningers vei mot jobb. Kimathi (2022) viser hvordan en del barnehageansatte forstår barn med fluktbakgrunn som *per definisjon* traumatiserte, og vår forskning kan tyde på at den samme forståelsen kan prege relasjoner mellom voksne med fluktbakgrunn og profesjonelle. I nevnte intervjuer med NAV-ansatte ble flyktningers vanskelige opplevelser nesten utelukkende snakket om som et hinder på vei mot jobb og et godt liv i Norge, og ikke som noe som også kan gi kompetanse på å takle vanskeligheter. Det ble ei heller nevnt at det å være i jobb kan være en måte å håndtere vanskelige følelser på, slik menn med fluktbakgrunn har fortalt oss (Haaland, Magnussen & Wallevik, 2021). Også en slik traume-forståelse kan være særlig kontraproduktiv for kvinner, siden forskning sannsynliggjør at kvinner oftere enn menn vil forstås som traumatiserte ofre, mens menn oftere enn kvinner vil forstås som de som påfører andre traumer.

Blant de NAV-ansatte vi intervjuet, og som vi baserer denne delen av kapitlet på, var det bare Frida som reflekterte seg frem til at flyktningers erfaringer med vanskelige situasjoner kanskje også kunne ses som en ressurs. Intervjueren stilte henne åpne(nde) spørsmål om *hva* hun gjorde i relasjon til flyktninger, og *hvorfor*. Mot slutten av intervjuet konkluderte Frida med at både hun selv og kolleger antakeligvis handlet på måter som kan virke stakkarsliggjørende overfor flyktninger, og særlig overfor visse kvinnelige flyktninger. Hun mente at både hun selv og kolleger antakeligvis «hadde litt å lære» med tanke på å utfordre etablerte måter å tenke om flyktninger på. Martin og Anna kom ikke selv til denne konklusjonen, men da intervjueren spurte dem om de kanskje handlet på stakkarsliggjørende måter, var også de åpne for at de kanskje gjorde det. Andre NAV-ansatte åpnet ikke for muligheten for at de selv drev med stakkarsliggjøring.

Erfaringen fra intervjuene med NAV-ansatte, og også erfaringen fra intervjuet med frivillige Gunnhild, viser at dialoger som kan hjelpe oss å bli enda mer bevisste på det vi tenker og på andre måter gjør i hverdagen, og hvorfor vi gjør det, er avgjørende for at vi skal kunne endre vår praksis på måter som gagnar de vi prøver å hjelpe. Det betyr at arbeid for å utforske og endre institusjonene og den større verden vi inngår i, per definisjon er *kollektivt* arbeid.

Kartleggings skjemaers bidrag til kategorisering og stakkarsliggjøring

Mange av de NAV-ansatte vi intervjuet, og som vi skrev om i forrige del av kapitlet, fortalte at de brukte skjemaer for å «kartlegge flyktninger» tidlig i deres interaksjon med dem, og vi fikk tilgang til flere skjemaer som ble brukt til dette formålet. Martin fortalte at det er viktig at han selv og kolleger «ser hver enkelt», og derfor «gjør en grundig kartlegging». Begrepet kartlegging kan få oss til å tenke at den profesjonelle er upåvirket av samfunnets maktforhold og sitt eget ståsted i disse, og kan *innhente* allerede foreliggende, nøytrale og objektive «fakta» om den hen skal hjelpe. Vi forstår det i stedet slik at den profesjonelle spiller en helt avgjørende rolle i å *skape* det som etableres som relevante «fakta» i relasjon til den som skal hjelpes, hjulpet av blant annet kartleggings skjemaer som de vi fikk tilgang til (Smith, 1978; Smith & Turner, 2014).

At profesjonelle bruker kartleggings skjemaer i interaksjonen med flyktninger, er ikke noe flyktninger har så mye innflytelse over. Vi har også all grunn til å tro at det er profesjonelle som i veldig stor grad har utformet og utformer kartleggings skjemaene som brukes i slik interaksjon. Vi ser mange spor av slike maktforskjeller i skjemaene vi har fått tilgang til. Skjemaene inviterer den profesjonelle til å være den som stiller spørsmål, og til å gjøre flyktningen til den som svarer på spørsmål. Skjemaene har en lang rekke spørsmål og underspørsmål, og noen ganger også svarkategorier, som vi har grunn til å tro at er forhåndsdefinert av profesjonelle. Spørsmålene legger føringer for hva som regnes som relevante «fakta» i relasjonen mellom profesjonell og flyktning. Selv om Margrethe – som hadde som jobb å hjelpe flyktninger å komme i lønnsarbeid – skrev ting flyktningene sa, og som ikke passet inn i eller fikk plass i skjemaet hun brukte, i skjemaets marg, strukturerte teksten likevel samtalene mellom henne og flyktningene hun var i dialog med. Kartleggingen var for eksempel ikke ferdig før

kartleggings skjemaet var utfylt, og vi har grunn til å tro at Margrethe også kan ha tenkt at alle opplysninger som kunne ha betydning for en flyktnings vei mot jobb var på bordet når skjemaet var ferdig utfylt.

Skjemaene vi har fått tilgang til, er rettet mot å «innhente informasjon» om en lang rekke dimensjoner i flyktnings liv, deriblant de Martin, Anna, Frida og andre NAV-ansatte brukte for å forstå flyktinger og deres situasjoner. Flere inneholder også spørsmål som etterspør svar om det mange av oss vil tenke på som private ting, som for eksempel «tidligere hendelser» (antakeligvis «traumer») under overskriften «psykisk helse», eller om religion. Samlet retter de – sakte, men sikkert – oppmerksomheten mot flyktingen og mot visse deler av hans erfaringer og situasjon: Det er *her* både problemene og de mulige løsningene fremstilles som å finnes. Samlet sett retter de også oppmerksomheten mot *mangler eller hindre* mer enn mot *kapasiteter og muligheter*. Det samme gjelder i overordnede styringsdokumenter som mer indirekte preger de profesjonelles praksis, som for eksempel i den siste stortingsmeldingen om integrering (Magnussen, 2020a).

Spørsmålene i kartleggings skjemaene inviterer den profesjonelle til å etterspørre informasjonsbiter på områdene hen og andre profesjonelle – som har handlet til andre tider og på andre steder – har definert som relevante. I samtale med flyktingen velger den profesjonelle hva av det flyktingen *sier*, som skal *skriftliggjøres*. Den profesjonelle bestemmer med andre ord hva av det fortalte som skal *inkluderes* i skjemaet, og hva som skal *ekskluderes*, og mye av det flyktingen forteller, skrelles bort når dette gjøres. Det som blir med inn i kartleggings skjemaet, er ofte det som passer inn i dets kategorier og de objektiverte forståelsene disse er koblet til. Skjemaet innbyr også den profesjonelle til å være den som setter sammen de informasjonsbitene hen har «klippet ut» (Nilsen & Magnussen, 2023; Smith, 1978) av det flyktingen har fortalt, til en fortelling om flyktingen – til et samlet «faktagrunnlag» som betyr noe for det kommende «integreringsarbeidet» til både flyktingen og ulike profesjonelle. Skjemaet posisjonerer med andre ord den profesjonelle som en ekspert som skal «analysere» den «empirien» hen har «innhentet» fra flyktingen. Empiri og analyser som skriftliggjøres, «fryses fast» og kan se særlig objektive og nøytrale ut når den profesjonelle skriver på måter som fjerner alle spor av at *hen* har skrevet teksten. Teksten kan gjøres tilgjengelig for andre profesjonelle, som så kan handle på bakgrunn av disse tekstliggjorte «faktaene», uten å nødvendigvis måtte snakke med flyktingen.

Slik vi ser det, bidrar alle de nevnte grepene til at flyktningen bare tilsynelatende er kartleggings skjemaets og relasjonens subjekt. Det reelle subjektet er den profesjonelle. Det er først og fremst *hen* som handler, og som aller mest skaper kunnskapen om flyktningen som det profesjonelle arbeidet skal baseres på. Flyktningen gjøres til objekt; til en den profesjonelle samler kunnskap «*om*» – og ikke «*for*». I stedet for at skjemaet fasiliterer for at den profesjonelle «ser hver enkelt», slik Martin mente at det gjorde, vil det ifølge Smith (2005) skape distanse og virke objektiverende. Denne måten å skape «fakta» eller kunnskap på er til forveksling lik slik Smith mente at mye sosiologi og annen samfunnsforskning gjøres og skrives. Hun mente også at slik «kunnskaping» har alvorlige sider ved seg. Ved å utvikle og lese slik kunnskap, kan vi nemlig tro at vi *synliggjør* de viktigste problemene eller ressursene i folks liv. I stedet har vi trolig, ifølge Smith, bidratt til å *fordekke* disse problemene og ressursene ved å snakke med og skrive om folk ved hjelp av NAVs eller samfunnsvitenskapenes kategorier og begreper.

Det kan være stimulerende for tanken å gå tilbake til relasjonen mellom profesjonell og flyktning, og se for oss situasjoner som kunne oppstått om maktforholdet mellom flyktning og profesjonell var snudd på hodet. Da kan vi se for oss en situasjon hvor flyktningen stiller den profesjonelle spørsmål *hen* synes er relevante for sin vei mot jobb og et godt liv i Norge. Vi kan se for oss at flyktningen for eksempel spør om den profesjonelles utdanning, yrkeserfaring, psykiske helse, arbeidsdeling i familien, religion og motivasjon for jobben, og på den bakgrunnen analyserer seg frem til hvor god den profesjonelle vil være til å hjelpe *hen*. Vi kan se for oss at flyktningen kategoriserer den profesjonelle som «et håpløst tilfelle», og som en som mangler ressursene som skal til for å kunne gjøre en god jobb for *hen*. Vi kan også se for oss en mindre hypotetisk og mer realistisk situasjon, med en jevnere maktfordeling, hvor den profesjonelle stiller spørsmål til flyktningen på en helt annen måte enn det en del kartleggings skjemaene vi har fått tilgang til, ser ut til å legge opp til. Vi kan se for oss at den profesjonelle stiller flyktningen åpne(nde) spørsmål, og får frem *hens* erfaringer, ressurser, vurderinger og største utfordringer – et arbeid som av flere grunner kan ta ekstra lang tid i relasjon til flyktninger. Vi kan se for oss at den profesjonelle «bruker tid», men også «hører etter», slik Faiza mente at flinke profesjonelle gjorde. Faiza nevnte også at disse «tenker sammen med» den de skal hjelpe (Magnussen, 2020a, s. 72). Det tolker vi dithen at disse profesjonelle har gitt fra seg en del av sin makt til den de skal hjelpe, og slik øker likeverdigheten i relasjonen.

I våre samtaler med flyktninger og NAV-ansatte finner vi også mange fortellinger om slike relasjoner. Noen av de NAV-ansatte som møter flyktninger på måter som ligner de Faiza beskrev, kom selv til Norge som flyktninger. Flere av disse forteller at de har fått mange mennesker som kolleger har definert som «urealistiske» eller «håpløse tilfeller», i jobb. Deres arbeid viser at det *er* mulig å arbeide på måter som utfordrer den tekstlige styringen, men at dette krever arbeid av de som gjør arbeidet sitt på denne måten. Noen bruker tid og krefter på å *finne* frem til deler av NAV-systemet hvor der kan være rom for deres måter å jobbe på. Alle bruker i tillegg tid og krefter på å *skape* dette rommet, blant annet ved å forklare og forsvare sin måte å arbeide på.

Avslutning

I dette kapitlet har vi forsøkt å vise hvordan noen styrende forståelser – ofte velment og subtilt, og hjulpet av tekstlige verktøy – «orkestrerer» (Bertelsen & Lund, 2023) det som skjer i relasjoner mellom visse kvinner med fluktbakgrunn og profesjonelle og frivillige som prøver å hjelpe dem, og hvordan det resulterer i det vi kaller stakkarsliggjøring. Vi har grunn til å tro at slik stakkarsliggjøring er særlig utbredt i Agder. Vi befinner oss i en region hvor utdannings- og yrkesvalg er mer kjønnsdelte enn i en del andre deler av landet, og hvor kvinner langt oftere jobber deltid enn i resten av landet. Mødre er antakeligvis mer «intensive» mødre i Agder enn andre steder i landet, og arbeidsdelingen i kjernefamilier er særlig kjønnsdelt. Mye tyder på at tradisjonelle kjønnsidealene som kobler menn/forsørgelse og kvinner/omsorg sammen, står særlig sterkt her (Magnussen, 2020b). Situasjonen ser ut til å henge sammen med historiske forhold, deriblant kristendommens rolle (Magnussen, 2020b; Magnussen et al., 2012; Seland, 2020). I tillegg står mange unge utenfor arbeidslivet i Agder (Statistisk sentralbyrå, u.å.), og mye oppmerksomhet rettes mot «tidlig innsats» og mot å motvirke «sosial arv» og «ungt utenforskap» (Magnussen, 2023; Nilsen, 2017). En slik situasjon kan gjøre profesjonelle særlig opptatt av å anerkjenne mødre med fluktbakgrunn sitt arbeid med å «integre» barna sine.

Nevnte regionale særtrekk vil sannsynligvis påvirke profesjonelles og frivilliges tanker om hva slags utdanning og jobb *kvinner* med fluktbakgrunn passer til. Antakeligvis påvirker det også deres tanker om hva *mødre* – og ikke minst *alenemødre* – med slik bakgrunn vil, kan få til og også bør gjøre når det gjelder utdanning og jobb. I tillegg kan også andre

regionale, historiske forhold bidra til stakkarsliggjøring av visse kvinner med fluktbakgrunn. Innledningsvis nevnte vi at slik kategorisering kan forstås som preget av koloniale tankegodts. Misjonering i det globale sør kan forstås som religiøs og kulturell kolonisering, og historisk sett har der vært mye både ytre og indre misjonsvirksomhet i Agder (Seland, 2020). Ifølge Gullestad (2007) har slik aktivitet satt et tydelig preg på norsk kultur, og kanskje har den også satt et særlig preg på sørlandsk kultur. Gullestad viste hvordan misjonærer på «misjonsmarken» i det globale sør fremstilte afrikanere som stakkarslige og hjelpetrengende barn som skulle «reddes» av hvite, kristne mennesker. Hun viste også hvordan de promoterte en forståelse av kvinner i det globale sør som noen vi først og fremst skal synes synd på, og som vi bør redde fra undertrykking. Vår forskning tyder imidlertid på at noen av de som kanskje ser på seg selv som å skulle «redde» kvinner som har flyktet til Norge fra land utenfor Vesten, i realiteten ender opp med å objektivere og undertrykke dem, i godhetens navn. Det er et stort paradoks i «likestillinglandet» Norge.

Litteratur

- Abu-Lughod, L. (2002). Do Muslim women really need saving? Anthropological reflections on cultural relativism and its others. *American Anthropologist*, 104(3).
- Alasow, M. (under publisering). *Læreres arbeid med voksne elever med fluktbakgrunn. En institusjonell-etnografisk studie* [Masteroppgave]. Institutt for sosiologi og sosialt arbeid, Universitetet i Agder.
- Andersson, M. (2022). *Hva er rasisme? En innføring*. Fagbokforlaget.
- Berg, A.-J., Flemmen, A. B. & Gullikstad, B. (2010). Innledning: Interseksjonalitet, flertydighet og metodologiske utfordringer. I A.-J. Berg, A. B. Flemmen & B. Gullikstad (Red.), *Likestilte norskheter. Om kjønn og etnisitet*. Tapir akademisk forlag.
- Bertelsen, B. & Lund, J. (2023). Bruddlinjer som utgangspunkt for analysearbeid i institusjonell etnografisk utforskning. I M.-L. Magnussen & A. C. E. Nilsen (Red.), *Erfaringer med institusjonell etnografi*. Cappelen Damm Akademisk.
- Bhattacharyya, G. (2008). *Dangerous brown men. Exploiting sex, violence and feminism in the war on terror*. Zed Books.
- Bourdieu, P. (2000). *Den maskuline dominans*. Pax.
- Engebrigtsen, A. I. & Fuglerud, Ø. (2009). *Kultur og generasjon. Tilpasningsprosesser blant somaliere og tamiler i Norge*. Universitetsforlaget.
- Fernandes, A. G. & Rugkåsa, M. (2023). *Antirasistisk sosialt arbeid*. Gyldendal.
- Gullestad, M. (2007). *Picturing Pity. Pitfalls and pleasures in cross-cultural communication. Image and Word in a North Cameroon mission*. Berghan Books.
- Hays, S. (1998). *The cultural contradictions of motherhood*. Yale University Press. Herz, M. (2018). Becoming a possible threat: masculinity, culture and questioning among unaccompanied young men in Sweden, *Identities*, 26(4).

- Haaland, H., Magnussen, M.-L. & Wallevik, H. (2021). Å bruke erfaringene til nyankomme mannlige syriske flyktninger til å utforske og utfordre den store norske integreringsfortellingen. I B. Gullikstad, G. K. Kristiansen & T. Sætermo (Red.), *Fortellinger om integrering i norske lokalsamfunn*. Universitetsforlaget.
- Haaland H., Magnussen, M.-L., Wallevik, H. & Frykman, M. P. (2021). Ulike måter å «sikre sted»: flykntingenes fortellinger om integrering inn i et lokalsamfunn i Sør-Norge. I B. Gullikstad, G. K. Kristiansen & T. Sætermo (Red.), *Fortellinger om integrering i norske lokalsamfunn*. Universitetsforlaget.
- Haaland, H. & Wallevik, H. (2016). Comparative reflection. I H. C. G. Johnsen, E. Hauge, M.-L. Magnussen & R. Ennals (Red.), *Applied research in a regional knowledge system. Balancing meaning, meaning and convenience*. Routledge.
- Haaland H. & Wallevik, H. (2017). Frivillig sektor som inngangsport til det norske. I B. E. Johnsen (Red.), *På vandring og på flukt. Migrasjon i historisk perspektiv*. Cappelen Damm Akademisk.
- Kimathi, E. (2022). Construction of a 'traumatized' refugee child in need of safety in Norwegian kindergartens. *Journal of Comparative Social Work*, 17(2).
- Magnussen, M.-L., Repstad, P. & Urstad, S. (2012). Skepsis til likestilling på Sørlandet – et resultat av religion? *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 36(3–4).
- Magnussen, M.-L. (2020a). «Jeg er klar til å bidra». Utforskning og utfordring av bakkebyråkraters kategorisering av flyktninger som prøver å komme i jobb i dagens Norge. *Tidsskrift for velferdsforskning*, 23(1).
- Magnussen, M.-L. (2020b). Kjønnede hverdagsliv og likestillingsutfordringer. Variasjoner på Agder og regionale særtrekk. I B. E. Johnsen & K. Vadum (Red.), *Grenseløst Agder – det som skilte og det som bandt*. Cappelen Damm Open Access (NOASP). <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
- Magnussen, M.-L. (2023). Becoming a bad mother. Exploring ruling relations in the Norwegian welfare state from the standpoint of a Somali single parent. *Families, relationships and Societies*. Publisert på nett 2.1.23. <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/frs/aop/article-10.1332-204674321X16690151461326/article-10.1332-204674321X16690151461326.xml>
- Magnussen, M.-L., Steen-Johnsen, T. & Synnes, K. M. (2023). Følelsesstyrt? Om styringsrelasjoner, følelser og tilgang til ulike ståsteder. I M.-L. Magnussen & A. C. E. Nilsen (Red.), *Erfaringer med institusjonell etnografi*. Cappelen Damm Akademisk.
- Mulinari, D. & Lundqvist, Å. (2017). Invisible, burdensome & threatening: The location of migrant women in the Swedish welfare state. I A. Ålund, C.-U. Schierup & A. Neergaard (Red.), *Reimagining the nation. Essays on twenty-first-century Sweden*. Peter Lang.
- Nilsen, A. C. E. (2017). Bekymringsbarn blir til. *En institusjonell etnografi av tidlig innsats som styringsrasjonal i barnehagen*. [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Agder. <https://uia.brage.unit.no/uia-xmlui/bitstream/handle/11250/2435426/BEKYMRINGSBARN%2bBLIR%2bTIL%2b2017.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- Nilsen, A. C. E. (2021). Professional talk: Unpacking professional language. I P. C. Luken & S. Vaughan (Red.), *The Palgrave Handbook of Institutional Ethnography*. Palgrave Macmillan.
- Nilsen, A. C. E. & Magnussen, M.-L. (2023). Skaping av avvik gjennom fortellinger, samhandling og diskurser. En analyse av 'K is mentally ill': *The Anatomy of a Factual Account* av Dorothy E. Smith (1978). I O. Skarpenes & R. I. Hestholm (Red.), *Sosiologiske analyser*. Fagbokforlaget.
- Rugkåsa, M. (2012). *Likhetens dilemma. Om sivilisering og integrasjon i den velferdsambisiøse norske stat*. Gyldendal Akademisk.
- Seland, B. (2020). Konservative holdninger til likestilling på Sørlandet: noen kulturhistoriske aspekter. I B. E. Johnsen & K. Vadum (Red.), *Grenseløst Agder – det som skilte og det som bandt*. Cappelen Damm Open Access (NOASP). <https://doi.org/10.23865/noasp.111>

- Sennett, R. (2001). *Det fleksible mennesket. Personlige konsekvenser av å arbeide i den nye kapitalismen*. Fagbokforlaget.
- Smith, D. E. (1978). 'K is mentally ill': The Anatomy of a Factual Account. *Sociology*, 12(1).
- Smith, D. E. (1987). *The Everyday World as Problematic. A Feminist Sociology*. Northeastern University Press.
- Smith, D. E. (1990). *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge*. University of Toronto Press.
- Smith, D. E. (1999). *Writing the social: Critique, Theory, and Investigations*. University of Toronto Press.
- Smith, D. E. (2005). *Institutional ethnography. A sociology for people*. AltaMira.
- Smith, D. E. & Turner, S. (2014). *Incorporating Texts into Institutional Ethnography*. University of Toronto Press.
- Spivak, G. C. (1985). The Rani of Sirmur: an essay in reading the archives. *History and Theory*, 24(3).
- Statistisk sentralbyrå. (u.å.) *Fakta om innvandring*: <https://www.ssb.no/innvandring-og-innvandrere/faktaside/innvandring>
- Synnes, K. M. (2022). Jeg har ingen grunner til å dra tilbake. Arbeidsledige polske migranternes vurderinger av retur. *Norsk sosiologisk tidskrift*, 6(6).
- Tvedt, T. (2003). *Utviklingshjelp, utenrikspolitikk og makt: Den norske modellen*. Gyldendal Akademisk.
- Walle, T. M. (2010). *A passion for cricket: masculinity, ethnicity and diasporic spaces in Oslo*. [Doktorgradsavhandling]. Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Oslo.
- Østby, L. (2011). «Sånn er de» – om kategorisering og samhandling med etniske minoriteter. I B. Berg & T. A. Ask (Red.), *Minoritetsperspektiver i sosialt arbeid*. Universitetsforlaget.